

Нема Гетьманства без Законного Гетьмана. Такого Гетьмана, якого право на Гетьманство ані з його власного диктаторського бажання, ані з виборчих махінацій «суверенного народу» — а тільки з його Гетьманської Родової традиції — репрезентуючи державну минувшину нашу — впливає. Один єсть тільки сьогодні Рід Гетьманський, що вже в XVIII ст. гетьманував, що відновив в році 1918 своє Гетьманство, що виріс із нашої традиції державної, що минувшиною своєю репрезентує державну минувшину Української Землі, і що має тому законне право до Гетьманства — це Рід Гетьманський Скоропадських.

...Від нашої козацької державности XVII-XVIII вв. тільки цей один Гетьманський Рід удержався до сьогоднішнього дня на відповідній висоті; тільки йому одному Бог дав стільки мужности і сили, щоб в 1918 році нашу державну, і свою Родову, Гетьманську традицію відновити.

Родом Гетьманським єсть тільки Рід, якого походження спирається не на ad hoc спрепарованій легенді, а на документальних даних... Не фальшивих українських Родів Гетьманських, яких походження може бути документально доказане, і разом з тим Родів, які удержались на відповідній соціальній висоті, було у нас перед революцією тільки два: Скоропадські і Розумовські, при чім, останні, зовсім онімчені, на Україні не жили. Фактично, значить, був у нас тільки один Рід Гетьманський, що зрештою підтвердило життя, бо власне тільки цей один Рід зміг фактично возстановити Гетьманство, а тим самим придбав собі для будучини моральне і законне право на нього — Рід Скоропадських.

Вячеслав Липинський

СКОРОПАДСЬКІ

**Упорядники, Редакція та Видавництво
висловлюють щире подяку
за фінансову підтримку,
завдяки якій стало
можливим це
видання:**

Панові Володимирі Лучканю, США

Панству Ніні та Богдану Марченкам, Велика Британія

Пані Ганні Сесь, Велика Британія

Панові Мирону Лапці, Австралія

Пані Надії Якобі, Австралія

Панству Надії та Сергію Чорнорай, Велика Британія

Крайовій Управі Союзу Гетьманців Державників, Австралія

Панству Вікторії та Мар'янні Вакуловським, США

Панові Івану Ла Баш, США

Панові Анатолію Огієнку, США

ФОТОАЛЬБОМ

ІСТОРІЯ ТА ТРАДИЦІЇ ГЕТЬМАНСЬКОГО РОДУ

ГЕРБ РОДУ СКОРПАДСЬКИХ

ит розсічений. В першій, срібній половині — запорозький козак у червленій одежі тримає на лівому рамені самопал. У лівій, червленій половині — родова емблема Скоропадських: три срібні, перевернуті, стріли; середня простопадно, а крайні покладено навхрест і зв'язано золотою стьождою.

Нашоломник: три страусові пера — середнє червлене із золотою булавою, а крайні — срібні.

Намет — червлений зі сріблом.

Герб прикрашено червоною киреєю, підбитою соболями і увінчано гетьманською шапкою з соболевою облямівкою, що має перлинну аграфу з двома срібними півнячими перами.

Щит тримають два срібні коні з червоними очима й язиками

Девіз «Conjungit favores!» — червленими літерами на срібній стрічці.

(Диплом 7 грудня 1884 р.).

имволіка цього герба гарна й виразна. Червона барва гербового поля означає кров, проливу за батьківщину, вона означає теж силу і владу. Гербове титло — три стріли — символізують у

геральдиці швидкість, звинність і нахил предків до заглиблення в неznані області духа й науки. Срібна барва є виразом мудрості, чистоти й переможності. Блакитна барва — це ознака вірності, постійності та відданості. Сполука срібної й червоної барв — першої для гербового титла, а другої для щитового поля — символізує в лицарській геральдиці сміливість.

Герб Скоропадських — це зразковий витвір чисто української геральдичної культури козацьких часів.

НА СКРИЖАЛЯХ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Історія України славна сотнями старих шляхетських і козацько-старшинських родин, які існували безперервно століттями, забезпечуючи цілісність і провід народу, тяглість історії та збереження історичної пам'яті. Знамениті аристократичні роди склали еліту, цвіт нації. Їх представники були військовими, політиками, дипломатами, вченими, промисловцями і діячами церкви, тобто спрямовували і визначали долю українського народу, збагачували його історію та культуру, репрезентували його перед світом. Звісно, в Україні не було «братньої» ідилії, соціальні антагонізми не вщухали. Однак віковічні традиції і пам'ять історії постійно зберігалися, консервувалися саме елітою суспільства. Кожен рід поколіннями акумулював свої кращі якості, давав відповідне виховання своїм нащадкам і постійно оберігав кодекс честі роду, родинні реліквії, архіви, портрети, маєтки. Так витворювалася і зберігалася місцева (родова) і загальна (національна) історія. Особлива і виключна роль національної еліти виявилася в духовній, культурницькій та політичній сферах.

Одним із таких родів, вписаних до золоті книги української еліти, був рід Скоропадських. Він дав Україні двох гетьманів, численних політичних і військових діячів. Одна з жінок роду, Єлисавета Милорадович, стала засновницею неофіційної Української Академії наук — Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Іван Михайлович Скоропадський створив ушлюблений і сьогодні знаний як неповторний куточок української природи Тростянецький парк.

Сьогодні вельми актуальною є державницька спадщина, досвід і традиції гетьмана Павла Скоропадського, який у 1918 р. намагався поставити на міцні ноги Українську Державу. Його справа була продовжена на еміграції самим гетьманом та спадкоємцями гетьманської влади з родини Скоропадських.

Історія роду Скоропадських акумулює і віддзеркалює 350-літню історію всього українського народу, з усіма його перемогами та поразками. Скоропадські були учасниками, чільними діячами, а в ряді випадків навіть керманичами довгого історичного поступу нації.

Цілком природно, що сьогодні, коли ми знову повертаємося до розуміння, що в історії головне не аморфна маса виконавців, а її спрямовуюче осердя, яке складає еліта суспільства, дедалі більше зростає інтерес до життєписів славетних діячів. Вони, проте, не можуть розкрити загальної картини. Вивчення ролі еліти в історії нації можливе лише шляхом змалювання долі цілого роду.

У нашій книзі запротокольований життєпис роду Скоропадських. Як і історія України XVII–XX ст., він наповнений світлими, величними і трагічними моментами. І саме завдяки (тягlostі) роду та ++ дієвій участі його представників у безперервному житті та творенні української нації цей життєпис є справжнім зліпком з історії України кількох століть.

ДО ЧИТАЧА

особливість теми — історія одного зі славетних українських родів — зумовлює два основні напрямки у відображенні реалій книги. З одного боку, це — «зупинені миттєвості історії» — портрети і фотографії, — з іншого — свідчення документів. Перші дозволяють «побачити» рід Скоропадських: галерею облич, автографи, речі, маєтки тощо. Другі подають картину порухів та вчинків, дій і задумів, почуттів і емоцій, самооцінок і оцінок сучасників. Отже, книга загалом змальовує цілісний і персоніфікований образ родини Скоропадських одночасно і в статиці, і в дії.

Звичайно, тут представлено далеко не все. Немає сумніву, що архіви (як офіційні, державні, так і приватні) містять ще чимало документальних і зображальних матеріалів, які залишилися невідомими чи недоступними упорядникам. Зокрема, це еміграційний архів гетьмана та Управи Гетьманського руху в Східноєвропейському дослідному інституті ім. Вячеслава Липинського в Філадельфії. З іншого боку, через обмежений обсяг книги упорядники не змогли включити сюди чимало з тих матеріалів, які їм відомі. Однак, сподіваємося, що були відібрані найважливіші й найцікавіші для читача документи і фотографії.

Упорядники вважали за доцільне широко використати матеріали родинного архіву і надати пріоритетне слово самим Скоропадським.

На сторінках книги цитуються численні листи, спомини, щоденники, офіційні документи. Завдяки цьому читач має змогу почути живі голоси представників роду та їх сучасників.

Безперечно, велика увага приділена двом чільним постатям роду — гетьманам Іванові Іллічу та Павлові Петровичу Скоропадським. На жаль, біографічних матеріалів про представників роду до другої половини XIX ст., як і їх портретів, збереглося обмаль. Тому основна частина першого розділу книги є досить коротка. Натомість, у зв'язку з більшим числом документальних і зображальних матеріалів, більш повно подана інформація про дідів та батьків гетьмана Павла Скоропадського, життєпис Павла Петровича Скоропадського та його родини до 1917 р., Гетьманат 1918 р. — через призму особи Павла Скоропадського, життя та діяльність родини гетьмана в еміграції.

Сподіваємося, ця книга стане ще одним вагомим доказом незаперечної істини: в історії кожного давнього народу особлива роль належить його еліті, аристократичним родинам, що складають інтелект, силу і гордість нації.

Насамкінець, хочемо сердечно подякувати співробітникам державних музеїв і архівів України, які віднайшли, зберегли і надали у наше розпорядження матеріали про Скоропадських. В усіх випадках у книзі точно зазначається архіво- чи музеєсховище, звідки взяті використані для публікації фотоматеріали, живопис, документи. І, звісно, книга не могла б відбутися взагалі, якби не численні фотографії, спомини та документи, надані Оленою Отт-Скоропадською. Як остання представниця гетьманського роду, Олена Павлівна була натхненницею, порадицею і покровителькою нашої праці, і все краще, чим відзначається ця книга, є її заслугою. Упорядники, редакція і видавництво пишаються тим, що мали щастя спілкування і співпраці з Оленою Павлівною, завдяки якій образ роду Скоропадських ожив для всіх нас в Україні.

РОДОВІД

У домі **всюди** висіли старі
портрети гетьманів..., і між
ними портрет Мазепи. Все
українське було нам
дорогим і за нього
трималися

Ковчез *Скоропадської*

**Династійний
хрест**

Зіб'їрки Олени Отт-
Скоропадської

сторія роду Скоропадських¹ простежується впродовж 350 років. Вперше він був вписаний до книги славетних родин України в середині XVII століття.

I.² Вважається, що перший із відомих історії представників роду — **Федір** — прийшов із Підляшшя, оселився поблизу Умані і почав козакувати. Започаткувавши цим родинну традицію, він служив у війську гетьмана Богдана Хмельницького і загинув у битві під Жовтими Водами (1648 р.).

II. 2. Син Федора, **Ілля**, як сповіщає родинна хроніка, також служив у війську Богдана Хмельницького, мешкав в Умані і був «генеральним референдарієм над тогочасною Україною». Однак такої посади тоді не було і в офіційних джерелах Ілля не згадується.

Документально засвідчена історія роду починається з трьох синів **Іллі** від княжни **Чарторийської**: **Івана** [3], **Василя** [4], **Павла** [5]...

Гетьман Іван Скоропадський. Копія XX ст.

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

Самойловича, отримавши посаду військового канцеляриста при гетьманському уряді. Восени 1675 р., за дорученням І. Самойловича, канцелярист Іван Скоропадський возив до Москви власноручний лист гетьмана про становище козацького війська і російської армії в Україні. Через рік його призначили на посаду старшого військового канцеляриста. В 1681 р. він здобув місце чернігівського полкового писаря, цьому сприяло його одруження 1678 р. на доньці чернігівського полкового обозного Никифора Калениченка — **Пелареї**. Цю посаду І. Скоропадський обіймав більше десяти років (до 1694 р.).

З приходом до влади гетьмана Івана Мазепи кар'єра Івана Скоропадського стає ще більш успішною: генеральний бунчужний (1698-1699), другий генеральний осавул (1701-1706), стародубський полковник (1706-1708). Мазепа неодноразово доручав І. Скоропадському відповідальні місії у Польщі (1690), до царя (1692, 1693), до запорожців (1703). Брав участь Іван Ілліч і у чигиринському (1676-1678) та кримських (1687 і 1689) походах. Проте у вирішальний момент І. Мазепа та І. Скоропадський опинилися у різних таборах. 30 жовтня 1708 р. гетьман надіслав листа стародубському полковнику з пропозицією «позбутися ворожої влади Москви, що вже давно злостиво плекає прагнення знищити останні козацькі права і вольності». Однак полковник не пішов за гетьманом. Після розгрому Батурина цар Петро I наказав обрати у Глухові нового гетьмана. Тоді постала кандидатура стародубського полковника. Втім, у московських колах І. Скоропадського вважали мазепинцем і навіть особою, котру І. Мазепа бачив своїм правонаступником. Вже в перших числах листопада 1708 р. М. Дашков писав Г. Головкіну: «Ежели оберут гетьманом Скуропацкого, надобно иметь и на него око, понеже он есть креатура Мазепина: он его поставил и обогатил». Цар Петро I теж був поінформований про це і спочатку на гетьманство мав намір щодо миргородського полковника Данила Апостола, однак і той був у таборі Мазепи. На вибори гетьмана до Глухова прибули з генеральної старшини лише стародубський полковник І. Скоропадський, чернігівський полковник П. Полуботок та два наказні полковники — переяславський С. Томара і ніжинський Л. Жураковский. Отже, вибір був невеликий: кандидатуру Полуботка було відразу виключено через родинні зв'язки з багатьма мазепинцями. Тож 4 листопада був обраний і 6 листопада з наказу царя проголошений гетьманом Іван Скоропадський. Однак грамоту на гетьманство

III. 3. **Іван Ілліч** — гетьман України [2]. Народився близько 1646 р. в Умані, разом із братами здобув освіту в Києво-Могилянській Академії. Служив спочатку на Правобережжі у гетьманів Петра Дорошенка та Михайла Ханенка, а після спалення турками Умані та сплюндрування всього Правобережжя у 1674 р. перейшов на Лівобережжя до гетьмана Івана

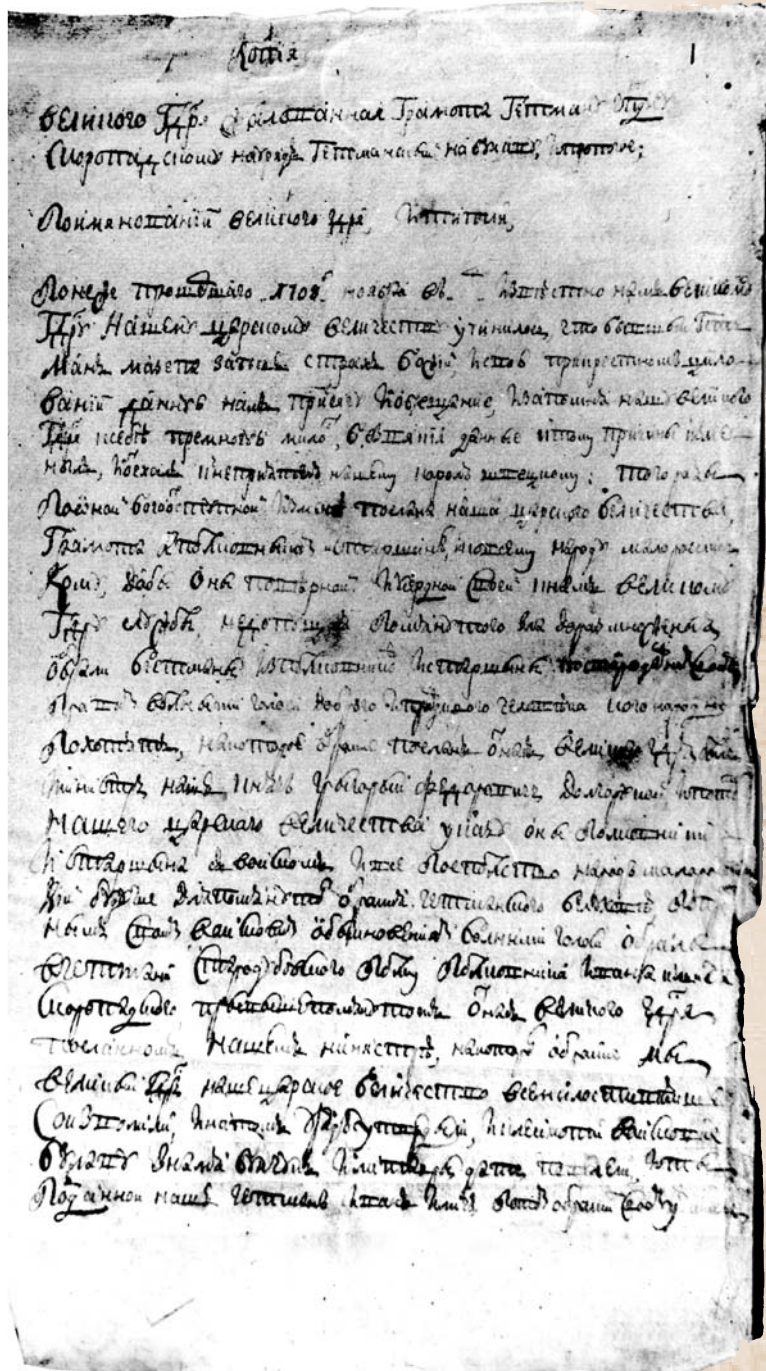
він отримав лише у 1710 р. 17 липня новий гетьман подав Петру I на затвердження традиційні «гетьманські статті», долучаючи прохання, щоб козаки в містах залишалися під командуванням власних начальників, щоб були повернені забрані в Батурині гармати, щоб російські війська не обтяжували постійно населення України, а російські воєводи не втручалися у місцеві справи, щоб російські гарнізони були виведені з міст, а сам гетьман підкорявся та виконував накази одного лише царя. Петро I майже на всі прохання відповів заперечно. А замість підтвердження «статей», до особи гетьмана був відряджений «міністр» — стольник А. Ізмайлов з таємною інструкцією стежити за усім, що відбувається при дворі гетьмана у Глухові. У Київ був призначений окремий намісник — воєвода кн. Д. М. Голіцин, який негативно ставився до І. Скоропадського і навіть намагався нав'язати йому свої розпорядження. Наприкінці 1710 р. замість А. Ізмайлова у Глухів прибули стольник Федір Протасєв та думний дяк Виніус. Їхня діяльність викликала чутки про майже повну узурпацію влади царськими сановниками, та про прагнення гетьмана підняти повстання. Про це стало відомо навіть вигнанням-мазепинцям. 21 вересня 1711 р. до І. Скоропадського листовно звернувся гетьман в екзилі Пилип Орлик, який був ладен зректися на його користь гетьманської булави. Підозрюючи, що зносини з П. Орликом стали відомі Д. Голіцину, І. Скоропадський один з одержаних листів, навіть не розпечатуючи, «показово» надіслав російській адміністрації.

3 листа гетьмана в екзилі Пилипа Орлика до гетьмана Івана Скоропадського. Січень 1711 р.

Якщо не виступимо разом проти московського ярма..., то вітчизна наша потрапить у таку руїну, що наступні покоління з жахом згадуватимуть про долю своїх предків...

Коли ж Вас зупиняє теперішній мій титул, що я маю, то будьте певні, що для загального добра я уступлю його Вам, як старійшому, сподіваючись, що й Ви не захочете мене губити...

Україна має назавше бути самостійною державою.

У 1715 р. надійшов указ царя про заборону полковникам самостійно обирати старшин і сотників, яких відтепер призначатиме він сам. Це викликало незадоволення полковників, які згуртувалися навколо Полуботка і вважали гетьмана «чоловіком сумирним, що за Україну стояти не вміє». У 1716 р. Протасєв повідомляв, що полковники мало зважають на гетьмана. Російські ж вельможі (наприклад, О. Д. Меншиков) самочинно прибирали до рук українські землі. Мало допомогло гетьману і одруження 1718 р. його доньки Уляни із сином впливового царедворця П. Толстого. В 1720 р. Петро I обмежив функції Генерального суду. Такі порушення, як вже згадана нова система призначення полковників і старшин, порушення обіцянки про амністії «мазепинцям» (Чуйкевичу, Максимовичу,

**Жалувана
грамота Петра
I гетьману
Івану
Скоропадському
«на булаву»
1711 р.
Копія 1722 р.
ЦДІА України у м.
Києві. ф. 223. оп. 1,
спр. 392, арк. 1**

З листа кн. Дмитра Михайловича Голіцина до канцлера графа Г. Головкина про таємні наміри гетьмана Івана Скоропадського. 17 лютого 1710 р.

[...] сказал мне бывший Чигиринский сотник Невенчаной... на дороге встретился с ним гетманской посланной, которой вез к Государю к Москве дичину [...] и посланный сказал [...]: ныне гетман просит всю старшину, дабы потерпели, какие есть тягости от русских людей до весны, докуды выдут в поле, а как в поле выдут, и тогда будут писать к Государю, чтобы их волности по-прежнему были, а ежели Государь тем их не пожалует, иное будем думать [...]. А то от москалей вся Украина пропала [...] И из Украины просят, чтобы их вызволяли, для того, что от Москвы все пропали [...]

И мое доношение, добро б то мнение из них вывести, а учинить начало тем, чтоб между полковники и Гетманом учинить несогласие, и не на всякое прошение Гетман был удовлетворен, а паче в том, когда будет просить, чтоб какую награду кому учинить в деревнях и мельницах и прочем; которые в измене были и произведены в чины, и тех бы оставить, а произвести тех, которые хотя малую службу к Государю показали. И как народ узнает, что Гетман такой власти не будет иметь, как Мазепа, надеюсь, кто за кем что узнает, будут приходить извещать; а чтоб извечником суровости не показано было, на приклад, мой государь, хотя два с ложью придут, а суровости им непоказано будет, третий на то смотря и с правдою придет и ис того Гетман и старшина будут иметь опасение... Был я в Глухове и виделся з Гетманом и были маленько пьяни: и из слов Гетманских не мог ничего выразуметь доброго, всякими способами внушает злобу на тех, которые хотя мало к нам склонны. Да слышал я, мой государь; Гетман хочет просить у Государя или просил, чтоб ему дана была Умань, и он может быть писал местечко какое малое, а оное местечко великое и от степи крайнее, и в оном городе с уездом будет людей тысяч на пять или на шесть; и мое доношение, чтоб ему Умани не давать, и сам бы он жил и дела ево все при нем были у нас в середине, а не в порубежных местех.

...Гетман, чаю, к вам многократно писал жалобу на Полея, и то он делал не для чего иного, токмо для того, чтоб ево ис порубежных мест вывести, а на ево место от себя кого послать; и то ведаю, ежели к вам не писал, впредь будет писать жалобу на Чигиринского полковника Галагана и на Брянского и то не для чего иного, токмо чтоб им не быть, или их привести в свою волю; ведаю он что перед другими они к нам прихилны. И ныне от него в Корсуне полковником Кандыба, которой был в измене... Зело надобно, дабы во всех порубежных городах были полковники несогласны Гетману; и ежели несогласны будут, и дела их все будут нам открыты.

ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. Ф. VIII, спр. 1822 /ун.113-114/, арк.131-133 зв.; копія

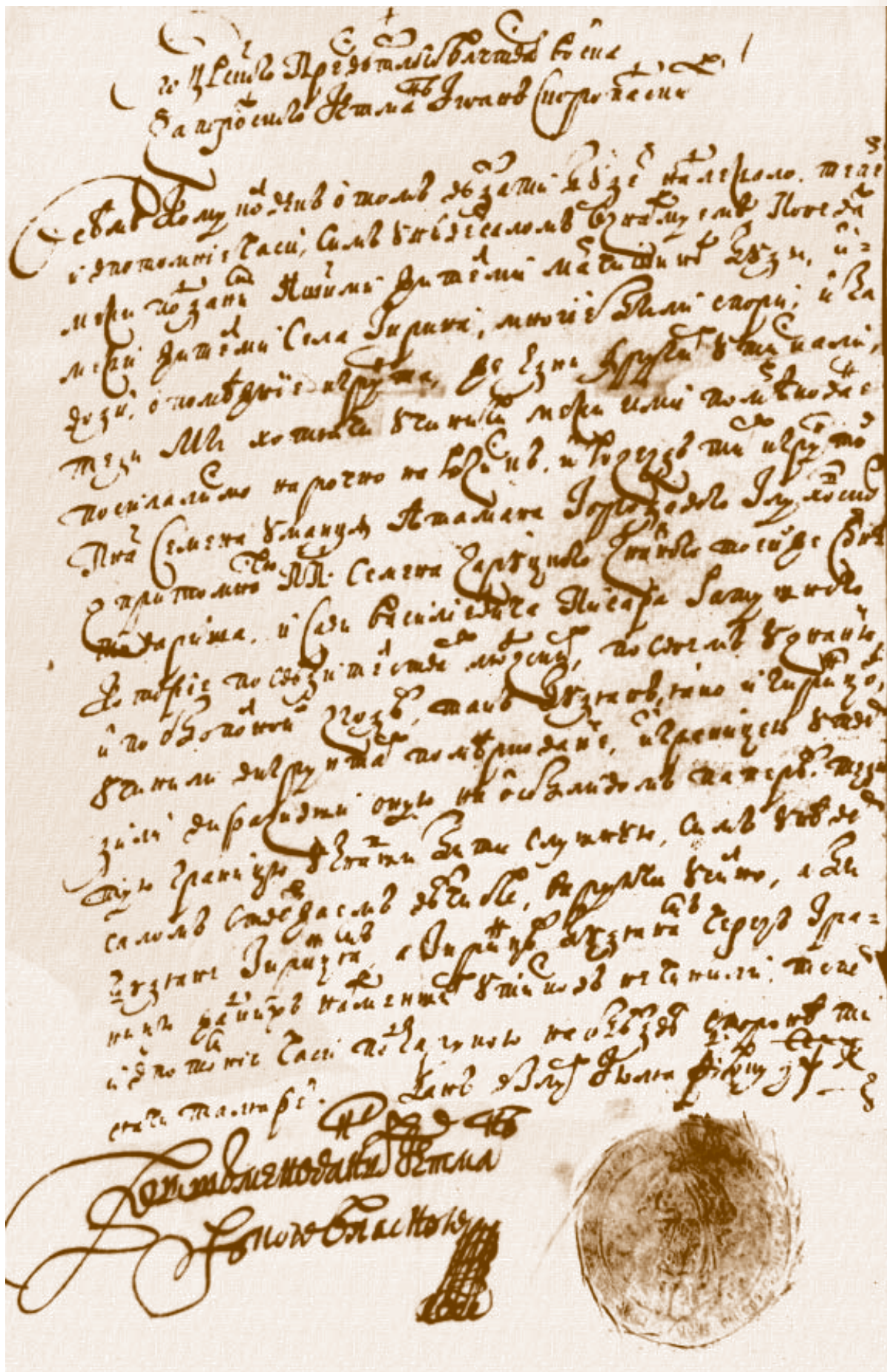
Уманська
міська брама
Фото кінця XIX ст.

Зеленському, Кандибі, Гамалії, Кожуховському) продовжувалися. Російські вельможі в Україні не підкорялися гетьману, привозили сюди своїх кріпаків; цим поширювали кріпацтво. Українці також намагалися здобути бажані посади обминаючи гетьмана. З наказу царя чимало козаків було надіслано на будівництво фортець і каналів на Ладозі у Петербурзі, над Каспієм, над Терекон на Кавказі, між Волгою та Доном біля Царицина. При цьому близько 30% козаків загинуло, а

після перської війни 1721-1725 рр. з 6800 відправлених у похід залишились живими лише 646. Від людських втрат та постоїв царського війська Україна вкрай зубожіла, що

відзначали навіть російські міністри, а дух козацтва, яке використовувалося як дешева наймана сила, згідно зі свідченням фельд-маршала А. Ф. Мініха, значно підупав.

Універсал, підписаний гетьманом Іваном Скоропадським про підтвердження розмежування володінь сіл Марчишине, Буда та Гурине. 1720 р., 9 липня. Глухів

ЦДІА України у м. Києві, ф. 148, оп. 1, спр. 135, арк. 1

**З докірливого листа Кошового отамана Іосифа Кириленка
до гетьмана Івана Скоропадського.**

3 червня 1710 р.

[...] Велможный мосци пане Скоропадский, гетмане Московский! Уневерсал ваш увещавателный подписом руки вашей и московской и двома печатми — единою войсковою, а другою московскою утвержденный... в общей раде подлуг обикновения давнего вслух всех вчитаний, на который любо не треба било и одписовати, поневажь ничего в оном не мам отчизне и волноstem войсковим нашим полезного, тилко едина неправда и прелесть Московская изображена...

А во первых удивляемся, иж В. М. не встидается титуловати войска Запорожского обоих сторон Днепра гетманом, кгда жь мы В. Милости, а ни сами собою, а ни через послов наших, а ни через писмо войсковое на тот уряд не обырали, на який В. М. возведений zostалес под мушкетами московскими внутрь города Глухова, яко би в запертю при лицу Его Царского Величества, а не в полю и не через волное по правам войсковим избрание. До того як В. Мил. привлащает себе титул войска Запорожского, когда теперь оное до рейменту В. Милостиного не належит и не хочет належати, да и Сечь Запорожская гнездо войсковое, жродло фундамет и оборона волностей войсковых... знесена на вечное отчизни нашей порабощение...

Обоих зась сторон Днепра гетманом як В.М. меет бити, поневажь тамобочная сторона читеж Украина, целком до В.М. не належит, лечь там князь Голицын, воевода Киевсий, власне свою Московскую совершенно распространяет и В. М. немилостивне здирства и тяжести людем бедним наносит и власне, як природним тоей жь Украины есть державцею, а в сегобочний Украйне именем тилко, а не делом гетманский уряд на себе носишь. Кгдажь и тут ничего з чола без воле министра Московского при боку В. Милостином обретаючися, не можешь чинити и порядков войсковых управляти, котории все В. Милостини куски личит и все поступки В. Милостини изследствует; вы тайже вязню доброволнии [...] сам доброволне шию свою в ярмо тяжкое Московское вложились и отчизну нашу во оное впряглись, да и нас еще последних за права и волности крипко заставляючихся наущений прелестми московскими хочешь не тилко тим же игом тиранским принудити, лечь и до конца погубити [...]

Быле бысте В. Милость неуводячися приватним до частним пожиткам вечне отчизни своей не губили и за власти рубли, соболи и маетности Москве оной не запродавали, лечь в единомислии з нами знайдовалися... и як вечне отчизну загубите и в порабощение Московское отдасте, то под игом стениящим народ на кого жь будет плакати и нарекати, если не на В. М. и единомислников его властолюбних и сребролюбних [...] Однак будте того надежни, же все тое вам вскоре костью в горле станет и певне, если не постережетеся и не будете з нами в единомислии, и сами пропадете и отчизну загубите [...]

Бедные люде за щасливаго В. Милостиного рейментарства ярмом Московским притисненнии плачливе ускаргаються и вас всех отчизни згубцев, московских похлебцев же сте ся отважне не держали единомыслия з небожчиком гетманом Мазепою и з нами проклинают и вечне если не упамятаетесь, проклинати будут [...]

Тое В. М. предложивши, зичим отчизне и В. М. желаемой от московского ярма свободы. В. Милости всего добра зычливий приятель и вишименований атаман Кошовый войска Запорожского з товариством.

З Коша 1 июня 3 дня року 1710.

У 1722 р. гетьман І. Скоропадський з родиною та почтом здійснив поїздку до Москви, де востаннє спробував здобути у царя «гетьманські статті» про права та вольності

України. Через півроку перебування гетьмана при царському дворі замість «статей» він отримав 29 квітня указ про заснування Малоросійської Колегії у складі шести членів на

**Гетьман Іван
Скоропадський**
Степан Землюков. 1
пол. XIX ст. Олія.
Полотно. Чернігівський
художній музей

**Пояс
гетьмана Івана
Скоропадського**
Чернігівський
історичний музей

**Скатертина
гетьмана Івана
Скоропадського**
Чернігівський
історичний музей

чолі з президентом-бригадиром Вельяминовим. На апеляцію І. Скоропадського Петро І відповів відмовою. Це був справжній удар. Старий гетьман насилу добрався до Глухова і 3 липня 1722 р. помер. Він був похований з ушануваннями в Гамаліївському монастирі, в церкві св. Харлампія, що стала фактично родовою усипальнею Скоропадських.

Іван Скоропадський мав дві дружини: перша (з 1678 р.) — **Пелагея** Никифорівна Калениченко (Каленикович), донька чернігівського полкового обозного (пом.

З щоденника Пилипа Орлика (27 травня 1723)

[Помер Іван Скоропадський]... Нехай душа його на віки вічні живе в радостях Господніх! Колись це був великий і любимий мій приятель.

Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба.— Нью-Йорк, 1960. С. 329.

Дружина гетьмана Івана Скоропадського Анастасія Маркович («Гетьманиха Настя»)

ЦНБ НАН України.
Інститут рукописів.
Ф.ІІ, спр.18820

Складень із Гамаліївського монастиря
Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

1699р.), від якої народилася донька Ірина (близько 1679 р.), що стала дружиною Семена Лизогуба і померла близько 1744 р.; друга (з 1700 р.) — **Анастасія** Марківна Маркович, донька прилуцького і пирятинського орендаря, вдова генерального бунчужного Костянтина Голуба, відома як «Гетьманиха Настя» (нар. близько 1671 р., пом. 19 грудня 1729 р. і похована у Гамаліївському монастирі), жінка залізної волі і взагалі досить владна; від неї народилася донька Уляна (нар. 9 березня 1703 р., пом. 13 березня 1733 р.), котра стала дружиною (12 жовтня 1718 р.) ніжинського полковника графа Петра Петровича Толстого³.

Родова усипальниця Скоропадських у Св.Харлампієвому монастирі в с. Гамаліївка на Сумщині.
(Нині — кримінальна колонія)

Василий Иванович Скоропадский О месте погребения Малороссийского Гетмана Ивана Скоропадского (1813)

В Малороссийской Черниговской губернии повета Глуховского в слободке Гамалеевке есть большой монастырь, называемый Пустынно-Харлампиевский, выстроенный, украшенный и обогащенный собственным иждивением Гетмана Ивана Ильича Скоропадского [...] Там, в небольшой трапезной церкви во имя Святого Харлампия, Гетман сей погребен, подле правого крылоса, и над гробом его на камне вырезана ниже писанная надгробная славянскими буквами надпись:

Здѣ почиває рабѣ Божїй Іоаннѣ Скоропадскїй Гетманѣ
фундаторѣ обители сей, 1722 года.

В другой большой церкви того же монастыря, во имя Рождества Пресвятыя Богородицы о пяти престолах на стене около правого крылоса есть портрет Гетмана Ивана Ильича, где он изображен почти во весь рост, с непокрытой головою, но в полном военном латном вооружении с мечем, имея около себя красную мантию; на груди в петлице, на золотой цепи, портрет императора Петра I, осыпанный бриллиантами, который был ему пожалован сим Великим Государем за участие его в одержании Полтавской победы; в правой руке имеет он золотую булаву, унизанную драгоценными камнями, а левою опирается об стол; вверху, на правой стороне портрета, начертан его герб с первоначальными около оного буквами, ниже сего значащимися,

а внизу того герба есть следующая надпись:

Целомудренно, праведно и благочестиво он жил,
Монарху своему верно и храбро служил,
Храм сей в честь Богу и обитель богатую соорудил,
Последний дух свой Иисусу предложил,
На земле память, а на небе славу заслужил

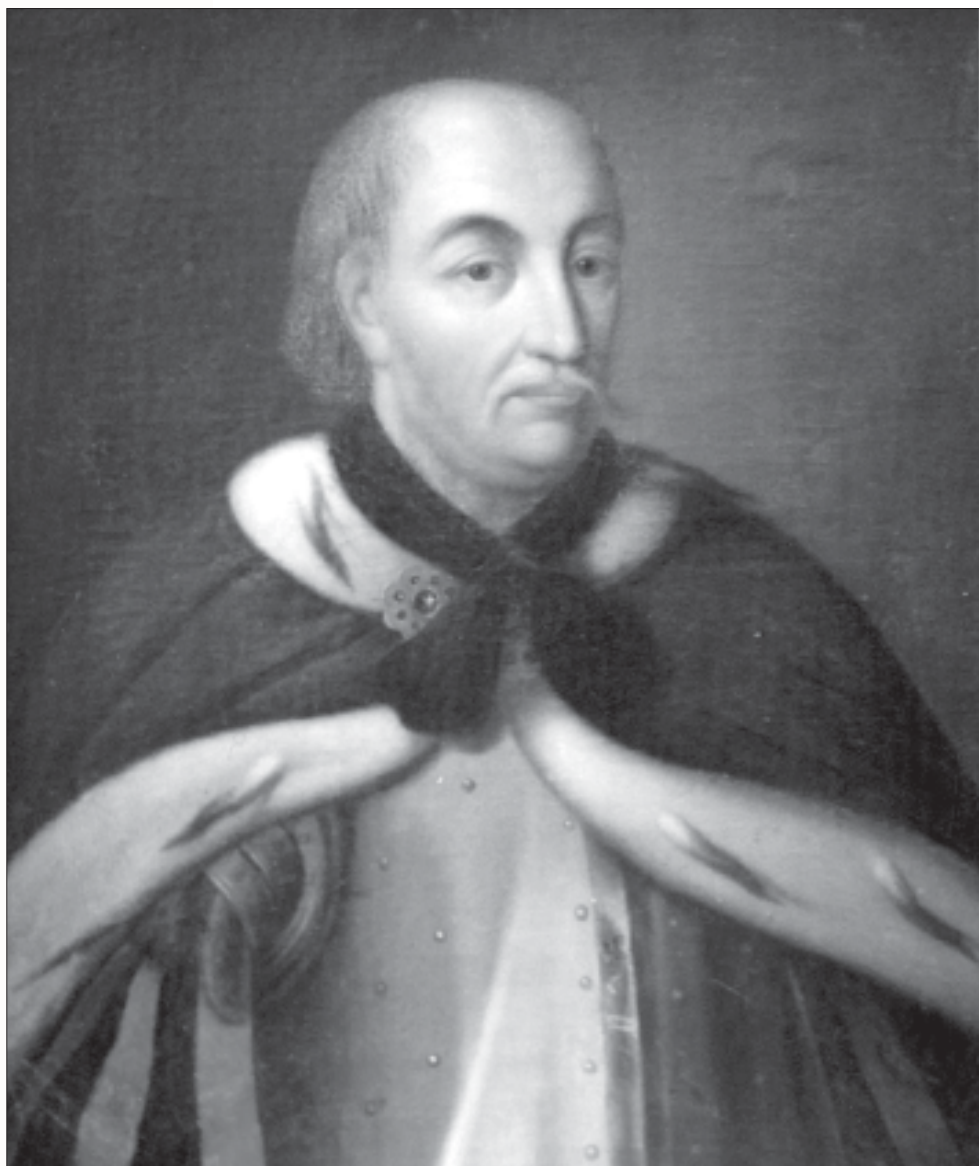
Сии первоначальные буквы значат следующее: «Иоанн Ильич Скоропадский Его Царского Светлого Величества войска Запорожского обоих сторон Днепра Гетман».

Таковые точно портреты и с подобными же первоначальными буквами, находятся в Киево-Печерском, Андрониковском и других монастырях.

В том же Гамалеевском монастыре, в церкви Святого Харлампия, около левого крылоса, погребена жона Гетмана Ивана Ильича, Анастасия Марковна из фамилии Марковичей, умершая 1729 года, декабря 9 дня. И дочь его, Гетмана, Улиана Ивановна, бывшая замужем за Полковником нежинским Петром Петровичем Толстым и скончавшаяся 1733 года, марта 11 числа тут же почивает.

**Гетьман Іван
Скоропадський**

Невідомий художник
XIX ст. Олія. Полотно.
Чернігівський художній
музей

Поховання
Івана та
Анастасії
Скоропадських
у Св.Харлам-
півому
монастирі
в с. Гамаліївка
на Сумщині

**Краєвид
Глухова**
Фото кінця XIX ст.

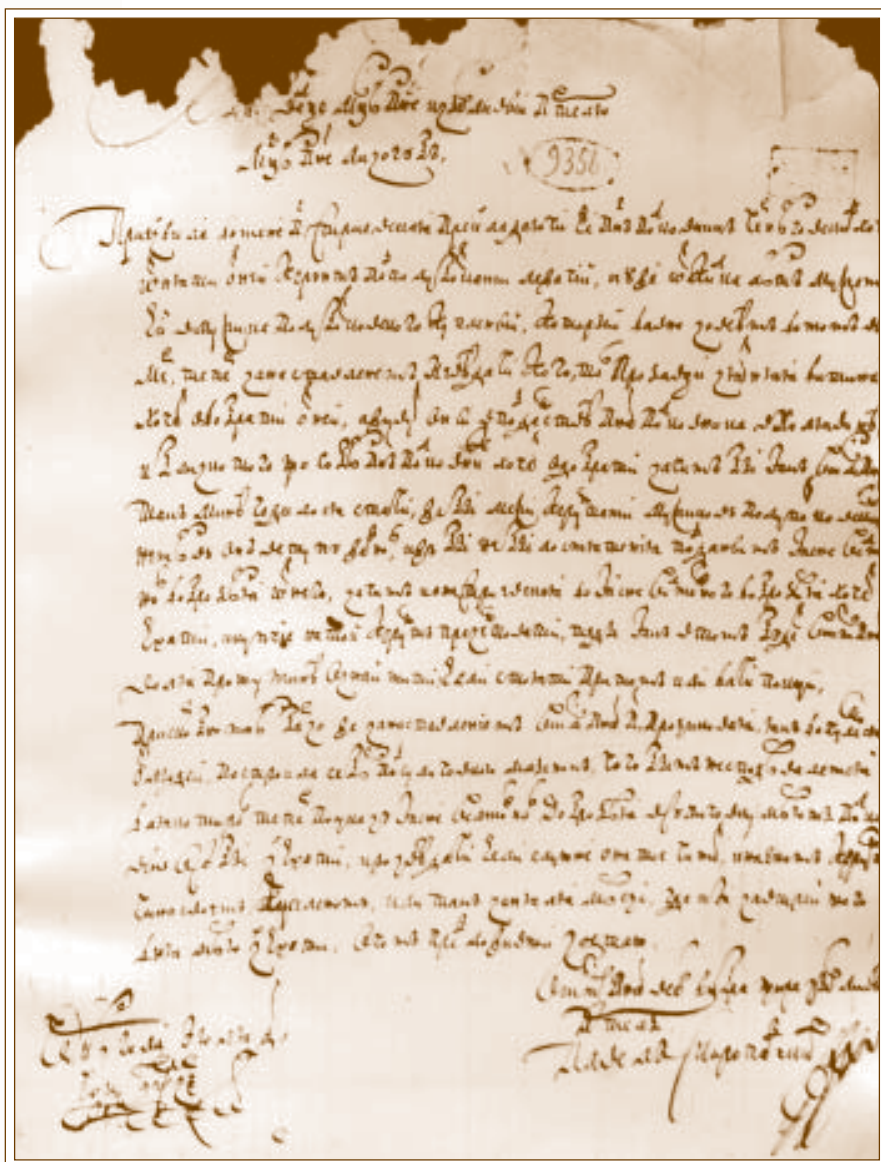

Краєвид Умані
Фото кінця XIX ст.

4. **Василь Ілліч**[2], безпосередній предок гетьмана Павла Петровича Скоропадського. Разом із братом Іваном у 1674 р. він перейшов на Лівобережжя під керму до гетьмана Івана Самойловича. З 1676 р. мав посаду підписки у Генеральній військовій канцелярії і виконував важливі доручення (посольства до Москви у жовтні та грудні 1676 р.). За часів гетьмана Івана Мазепи Василь Ілліч отримав уряд березинського сотника (1697-1709). Коли ж брат Іван став гетьманом, Василь Скоропадський був призначений чернігівським полковим обозним (1713-1725). Вершиною його кар'єри був уряд генерального бунчужного (1726), який Василь Ілліч посідав лише рік. У 1727 р. Василь Скоропадський помер. Він був двічі одружений: з донькою генерального осавула Павла Голубовича (Грибовича) та з **Ксенією Фомівною** (1705). Від другої дружини мав двох синів — **Михайла**[6] та **Івана**[7], і двох доньок — **Анастасію** (1 квітня 1723 р., дружина бунчужного товариша Федора Васильовича Кочубея) та **Параску** (дружина хорунжого Івана Івановича Забіли).

5. **Павло Ілліч**[2]. У 1674 р., під час захоплення турками Умані, він потрапив у неволю і лише через 30 років був визволений, стараннями гетьмана-брата, козаком Павлом Козловським. Павло отримав уряд бунчужного товариша, помер близько 1739 р. Вважають, що його дружиною була туркеня, від якої Павло мав сина **Тимофія** (бунчужного товариша)[8] і доньку **Тетяну** (у 1729 р. стала дружиною бунчужного товариша Федора Романовича Посудевського). Його потомство припинилося на онуці Тимофія **Анні**, близько 1790р.

IV. 6. **Михайло Васильович**[4]. Народився близько 1697 р., одержав високу освіту і уславився як прекрасний промовець. З 1715 р. Михайло обіймав уряд бунчужного товариша, а у 1733 р. був поіменований першим серед бунчужних товаришів. 21 грудня 1735р. він навіть отримав універсал Генеральної військової канцелярії на це звання. Михайло Скоропадський брав участь у військових походах у 1725-1726рр. на Кавказ проти дагестанського Авдигирея Шамхала, 1739 — у польському та хотинському походах). Впродовж 1741-1753 рр. він обіймав уряд генерального підскарбія і відомий як ініціатор реформи скарбниці. Однак через інтриги Г. Теплова (чи кн. М. Кочубея) Михайло Васильович законфліктував із гетьманом Кирилом Розумовським і змушений був зректися посади. Він був книжною людиною, випишував чимало літератури з-за кордону і мав добру бібліотеку. Михайлу Скоропадському приписують славнозвісну «Речь о поправлении состояния »Малороссии» (близько 1750-1764рр.) глибоко патріотичну і сповнену великої любові до Батьківщини.

**Лист-автограф
Павла Ілліча
Скоропадського.
1717 р.**

ЦНБ НАН України.
Інститут рукописів.
Ф.ІІІ, спр.9356

Помер Михайло Васильович 2 січня 1758 р. у Глухові і похований тут же, в Микільській церкві. Він був тричі одружений: з кн. **Уляною Юріївною Четвертинською** (10 грудня 1719р.), онукою гетьмана Самойловича, від якої мав доньку **Ганну** (дружина генерал-майора Юрія Григоровича Лівена); з **Параскою Данилівною Апостол** (7 квітня 1725 р.), донькою гетьмана Д. Апостола, в першому шлюбі за М. Дуніним-Борковським, померла 1 листопада 1731 р., похована у глухівській Микільській церкві. Від неї народилися два сини: **Іван**[9] та **Яків**[11]; з **Марфою Степанівною Ширай** (9 червня 1747р.), донькою бунчужного товариша, і вдовою по військовому канцеляристу Іванові Чарнишові, від якої народився син **Петро**[10].

**Михайло
Скоропадський**
Невідомий художник XVIII
ст. Олія. Полотно. З
колекції В.
Модзалевського.
Національний художній
музей України

З промови генерального підскарбія Михайла Скоропадського «О поправлении состояния любезного отечества»

...Предки наши — славный оной народ российский, после несчастливого разорения татарами, будучи, как по доброму согласию, так по большей части завоеваниями, присоединены к республике польской, не меньше благоразумием, как и мужеством своим дошли до того, что принят был на все права, вольности и преимущества, которыми еще и ныне помянутая республика пред целым светом хвалится. В сем благополучном состоянии умел он себя содержать до тех времен, пока зависть и насилие не стали искать способов, как его всего того лишит; но и тут сохранял он себя тем же благоразумием и храбростью, защищая иногда себя своими правами и привилегиями, а иногда сила силою отвращая, пока, напоследок, будучи доведен до крайности, сверг с себя иго поляков и пришел в подданство прежних своих государей, все милостивейших российских монархов. Сколь радостно, столь милостиво приняли в свою протекцию малороссийский народ сии новые владетели и не токмо все те вольности и права, которыя мы имели под Польшею подтвердили, но новыми и лучшими нас наградить и пожаловать обещали. Но кто бы подумал, что с самого того времени, когда мы чрез сие подданство думали сыскать наше благополучие, наше спокойство и безопасность, началось наше злосчастие и нарушение нашего покоя и благосостояния? Кому же сие приписать должно? Не внутренним ли нашим непорядкам и замешательствам, не властолюбию ль частных людей? Не пренебрежению ли общего добра и исканию своего собственного? Не злему ли употреблению законов? Не упоминая о других безчисленных беспорядках, возьмите, только в разумок и здравым умом рассмотрите историю предков наших и их состояние снесите с нынешним: где ныне славные оные люди, которые разумом и пером своим защищали вольности отечества нашего и благоразумно оным правили? Где ныне славные оные воины, от которых трепетали многие европейские и азиатские народы, от которых дрожали Таврика и Константинополь, которыми в пепел превращены многие неприятельские города, которыми напоследок потрясена Польша, славное тогда в свете и сильное государство? Я смело скажу, что их немного у нас осталось и, что всего жалостнее, перевелися они в недавние лета, и почти в памяти отцов наших и нашей...

[...] Гражданские у нас дела совсем не на таком основании, каким оныя были во время

бытности нашей под республикою польской и на каком мы приняты под державу российскую. Были у нее суды земские, градские, подкоморские и протчие. К содержанию правосудия и порядка учрежденные места и чины, был над оными трибунал, были у нас сеймы или генеральные рады, на которых мы все общие и важнейшие наши дела решали, а новые учреждения делали. Но где оныя ныне? Переведены и выглажены из памяти нашей, как будто их никогда не бывало. Сие произошло от того, что умалилась власть и сила шляхетства нашего, а возрасла и почти все себе присвоила воинская сила. И так надлежит нам стараться, чтобы учредить все те чины и достоинства, которые управляют гражданскими делами на всем таком основании, как повелевают права наши...

Направление гражданское тогда хорошо, когда хороши законы. Мы такая имеем законы, которые только наилучшие иметь может вольный и благородный в свете народ; но первое несчастье наше состоит в том, что имеем оныя на чужестранном языке и что не имеем их всех вместе; они состоят не в одной книге Статута, как, может быть, многие думают, но во многих книгах конституций или установлений сеймовых, на которых законодателями были и предки наши и в которых больше заключаются наши привилегии, преимущества и вольности, нежели в Статуте, а сверх того, в помощь вышеупомянутых прав употребляем мы, по древнему обыкновению, саксонское и холмское право...

Другое наше несчастье состоит в том, что имеем мы весьма мало людей, знавших точный разум, силу и употребление наших законов. Да и почему нам знать то можно, когда мы не учимся и учиться где не имеем законодательству наук. [...]

Воинство наше, то есть козаки, которыми мы в прежние времена толь великую приобрели славу, имело особливые свои вольности, выгоды и пользы, а сверх того, хотя небольшое, получало жалованье, ныне не токмо не имеет, но, служа из своего собственного имени, должно сверх того питать несколько регулярных полков, что в такое привело истощение, что смело можно сказать, что нет десятой доли, которые во всей исправности могли бы на службу выйти, а от сего презрение имеют от других воинских людей и уже за негодных к войне и к храбрым поступкам почитаются те люди, которые недавно были сильны, храбры и страшны. Чем же им помочь должно? Надлежит прежде охранить их имение от всяких нападков и разорений, возобновить их вольность, просить, чтобы сложены были с них подати, положить известное небольшое число козаков и дать им хотя малое жалованье, а остальных козаков в подмогу, и разделить их так, чтобы зажиточнейшие служили конную, а убогие пешую службу, как-то было при гетмане Богдане Хмельницком и прочих его приемника...

Духовный чин наш также многия потерял свои права и преимущества. Естли мы хотим, чтобы всякий чин в Малой России при своих правах сохранен был, то должно нам вступиться и за чин духовной и просить о сохранении их при прежних их привилегиях, а они напротив того должны нам помогать своими именами в полезных отечестве нашего учреждениях...

Речь «О поправлении состояния» Малороссии // Киевская старина.— 1882.— № 10.— С. 117-125

7. **Іван Васильович**[4]. Обіймав посаду бунчужного товариша (1728), їздив з гетьманом Данилом Апостолом до Москви (1728 р.). Помер близько 1746 р. Іван був одружений на доньці реєнта Генеральної Військової Канцелярії, сестрі бунчужного товариша Івана Забіли **Олені Степанівні Войцехович**. Мав сина **Івана**[12].

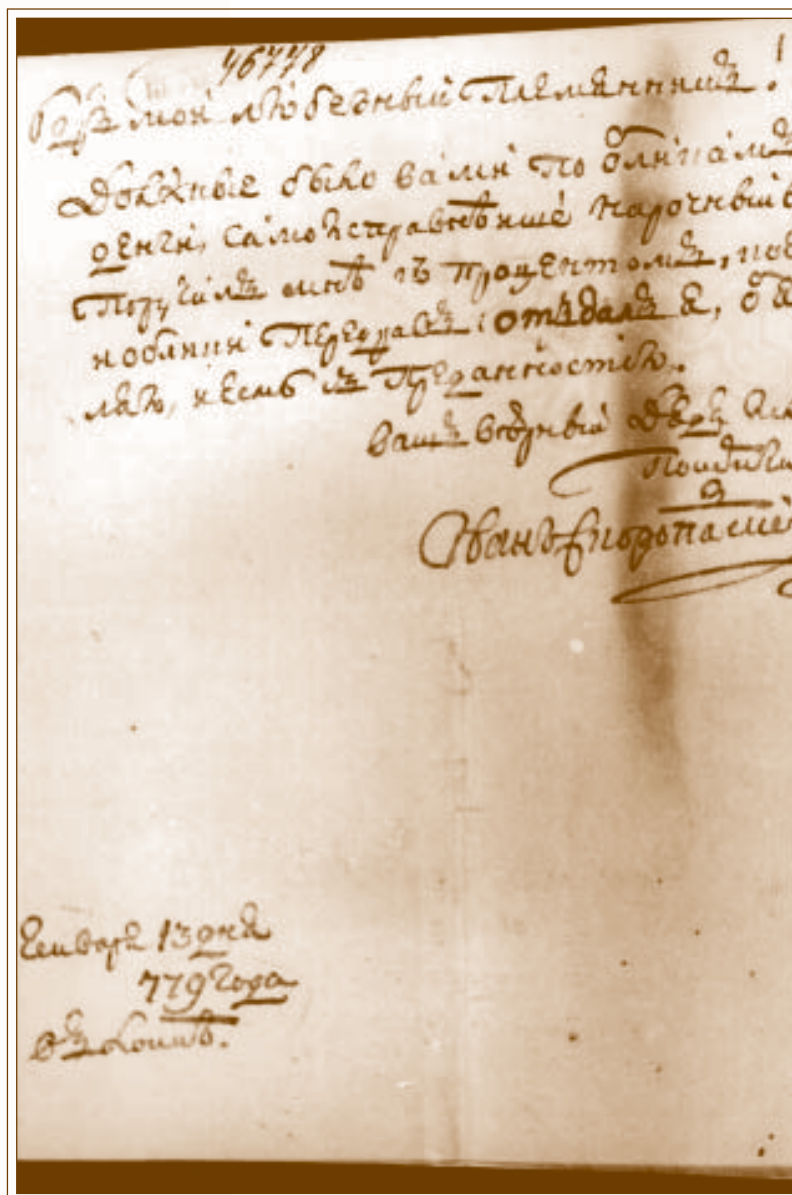
8. **Тимофій Павлович**[5]. 1725 р. він обіймав уряд бунчужного товариша, впродовж п'яти років перебував у Сулацькому поході і більше двох років у польському. 31 січня 1739 р. Тимофій Скоропадський одержав універсал на звання бунчужного товариша, а 17 червня 1757 р. вийшов у відставку. Невдовзі після

складання заповіту (20 грудня 1764р.) помер. Його дружиною була донька бунчужного товариша **Ганна Федорівна Сулима**, від якої народився син **Костянтин**[13] і семеро доньок: **Уляна** (бл. 1739), дружина Данила Симоновського; **Катерина**, дружина Заліського; **Федора**, дружина Василя Кулябки; знову **Уляна**, дружина Івана Прокопенка; **Параска**, дружина

V. 9. **Іван Михайлович** [6]. Народився 9 серпня 1727 р. у Сорочинцях, отримав освіту в Києво-Могилянській Академії, був за кордоном «в немецких краях». 26 березня 1752р. Іван отримав універсал на уряд бунчужного товариша, а у 1762 р. був призначений генеральним осавулом і залишався ним до 1781 р. (останній на цьому уряді), вийшовши у відставку в ранзі бригадира. Коли в 1767 р. Катерина II скликала до Москви «Комиссию для составления нового

маєтності Скоропадських с. Оржиці. При цьому Іван Михайлович у своїх скаргах детально обґрунтував власні права посиленням на існуючі в Україні юридичні кодекси (Литовські статuti) і на звичаєве право. Все було зроблено з великим почуттям власної гідності⁴. Губернатор Малоросії граф О. Румянцев повідомляв цариці 27 лютого 1768р.: «Скоропадский всех прочих руководитель, ибо возмечтал быть выбранным в гетманы»⁵.

Єєпò ʒââí à
l eòâééí âè÷
Ñêî ðí í ââññêîí âñ .
1779 ð.
ЦНБ НАН України.
Інститут рукописів.
Ф.ІІІ, спр.46778

уложения», до неї від Глухівського повіту був делегований Іван Скоропадський. Він користувався значною популярністю в Україні. Відомо, що Іван Михайлович відмовився підписати чолобитну про надання роду Розумовських спадкової гетьманської влади. Він почав судовий процес з Кирилом Розумовським у зв'язку із захопленням останнім родової

Помер Іван Михайлович у 1782 р. За дружину (з 23 травня 1759р.) мав **Уляну Василівну Кочубей**, доньку полтавського полковника, від якої народився син **Василь** [14] і донька **Софія** (нар. 28 вересня 1767 р., пом. 30 січня 1833р. і похована у Троїцькому чернігівському монастирі; дружина князя Петра Олександровича Прозоровського).

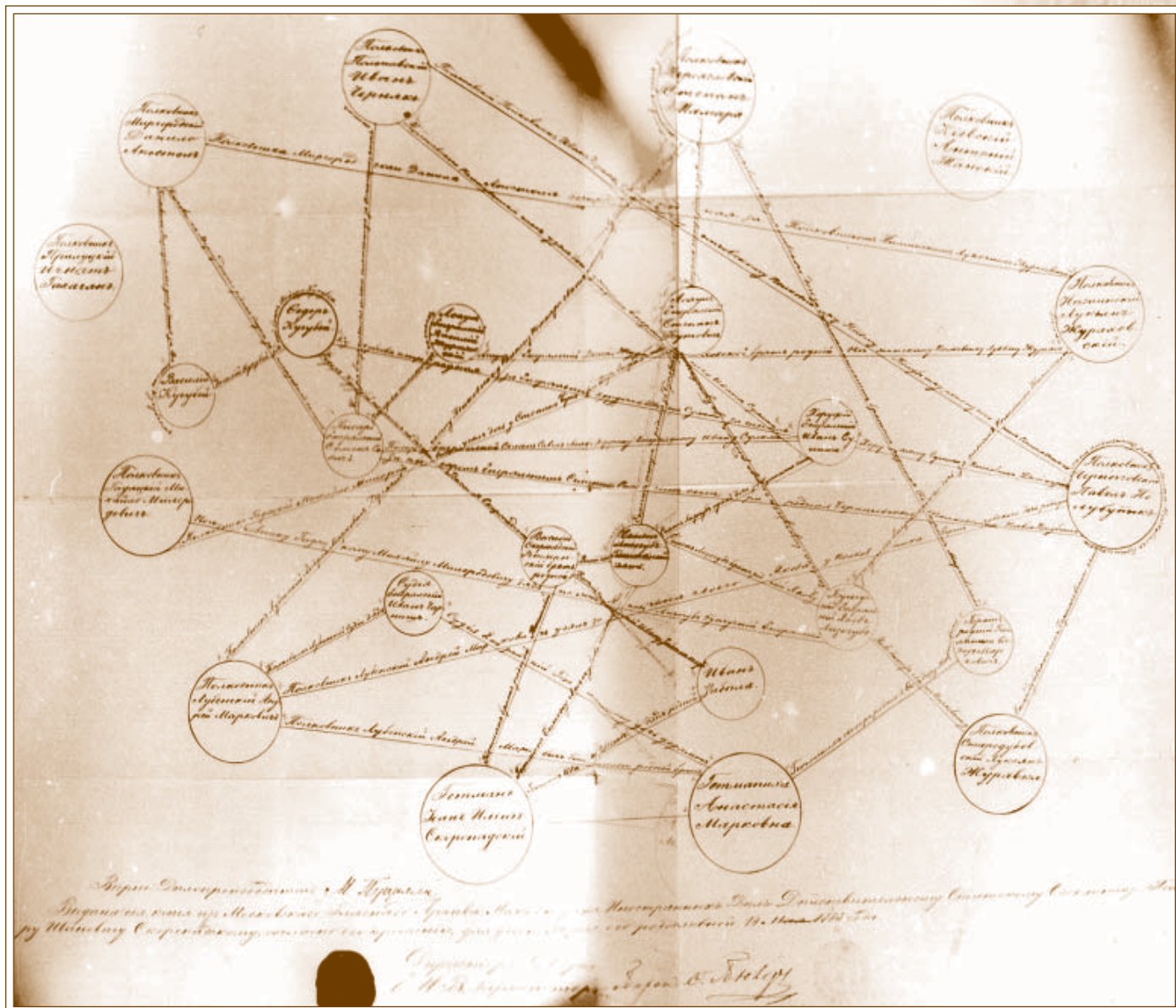
10. **Петро Михайлович**[6]. Був ротмістром лейб-гвардійського кирасирського полку, з 1764 р. у відставці, помер близько 1785 р.

Його дружиною була **Ганна Антонівна Милорадович** (нар. 1744 р.), яка народила двох доньок: **Агафію** (дружина полковника Олександра Дерпера, пом. 1787р.) та **Параску** (дружина Семена Неплюєва).

11. **Яків Михайлович**[6]. Разом із братом Іваном навчався у Києво-Могилянській

Академії та побував за кордоном, був останнім генеральним бунчужним, із 1764 р. — майор лейб-гвардії кирасирського полку. Помер Яків Скоропадський близько 1785 р.

Його дружиною (з 1761 р.) була **Єфросинія Осипівна Закревська**, донька генерального обозного (пом. 19 вересня 1799 р.), яка народила двох синів — **Михайла** і **Петра**, та чотирьох доньок — **Єлисавету** (нар. 1765 р., дружина Павла Михайловича Дуніна-Борковського, бунчужного товариша), **Катерину** (нар. 1767 р., дружина

Генеалогія Івана Скоропадського та його родинні зв'язки. 1883 р.

ЦНБ НАН України.
Інститут рукописів. Ф.ІІ,
спр.17012

Олександра Семеновича Хвостова, підполковника), **Єфросинію** (нар. 1768 р., пом. 1839 р., вихованка Смольного інституту), **Софію** (нар. 1769 р., пом. 1804р., дружина Михайла Івановича Корбе).

12. **Іван Іванович**[7]. Народився близько 1725 р., отримав добру освіту (вивчав латинську

мову). У 1752-1774 рр. обіймав уряд бунчужного товариша і прозивався потім «малоросійським полковником». Його дружиною (з 1752р.) була **Агафія Яківна Полуботок**, донька бунчужного товариша. Помер Іван Скоропадський 26 вересня 1775 р.

13. **Костянтин Тимофійович**[8]. Відомо, що 8 січня 1771 р., у зв'язку із погіршенням стану здоров'я, він вирішив постригтися у ченці і заповісти свої маєтки троюрідному братові Якову Михайловичу Скоропадському. Однак постриження не відбулося. У 1775 р. Костянтин одружився, 16 липня 1781р. здобув уряди військового товариша, сотника Седневської сотні Чернігівського полку. Його дружиною (з 20 вересня 1775 р.) була **Єфросинія Михайлівна Скаржинська**, донька сотника, яка народила доньку **Ганну**, про що згадується в документах 1790 р.

VI. 14. **Василь Іванович**[9]. Народився між 1751-1756 рр. Здійснив успішну військову

Анастасіївська церква в Глухові.
Фото кін. XIX ст.

кар'єру: 1783 р. — поручик Орденського Кирасирського полку, 1785 р. — флігель-ад'ютант штабу графа П. Румянцева-Задунайського, 1800 р. — майор, а з 1812 р. — суддя в І-му Департаменті Чернігівського Генерального Суду. У 1819 р. пішов у відставку. Його дружиною (з 30 січня 1818 р. офіційно) була **Єфросинія Федорівна Івашенкова**. Діти, що народилися до шлюбу, були визнані законними

спеціальним царським указом від 11 травня 1818 р. Мав трьох синів: **Віктора**[17], **Миколу**[18] і **Олександра**[19], та 6 доньок: **Катерину**, **Софію** (дружина Івана Івановича Посудевського, чернігівського губернського предводителя дворянства), **Маріамну**, **Ганну** (дружина Миколи Олександровича Понащатенка), **Агафію**, **Параску** (дружину Петра Петровича Скоропадського, а потім — Петра Петровича Гусакова).

15. **Михайло Якович**[11]. Народився 19 квітня 1764 р., був охрещений у глухівській Василівській церкві (хрещений батько — генеральний осавул Іван Михайлович Скоропадський). З волі батька у 1770-1785 рр. навчався у Імператорському Сухопутному шляхетному кадетському корпусі, який закінчив зі званням поручика. Подальша військова кар'єра складалася так: 1789 р. поручик Глухівського карабінерного полку, 1791 р. — ротмістр Кінно-єгерського полку, із 7 травня 1791 р. — секунд-майор при виході у відставку. Помер близько 1810р. Його дружиною (з 1797 р.) була **Пульхерія Іванівна Маркович**, від якої народилося два сини — **Микола**[20] та **Іван**[21], і три доньки — **Єлисавета** (1800-1823 рр.), **Віра** (1801- 1828 рр.), дружина генерал-ад'ютанта, графа Павла Христофоровича Граббе, та **Наталія** (1802-1818 рр.). Пульхерія Іванівна мешкала в Дунаєвцях і похована в Полошках.

16. **Петро Якович**[11]. Народився бл. 1768 р. Був на військовій службі: 1785р. — сержант, а з 1789 р. — прапорщик лейб-гвардії Ізмайлівського полку; 1798 р. — хорунжий Конотопського повіту. Помер близько 1810 р.

Його дружиною була **Олена Іванівна Миклашевська**, донька майора, яка народила шестеро синів: **Івана**[22], **Олександра**[23], **Якова**[24], **Григорія**[25], **Петра**[26], **Михайла**[27], та п'ятеро доньок: **Катерину** (1792- 1798), **Єлисавету** (нар. 1791р., дружина Василя Опанасовича Лобисевича, маршалка Новгород- Сіверського повіту), **Єфросинію** (дружина Михайла Степановича Миклашевського, а потім Захарія Хомича Туманського), **Ганну** (дружина Василя Федоровича Ласкевича), **Софію** (дружина Миколи Михайловича Дуніна-Борковського, а потім — Забожинського-Комара).

VII. 17. **Віктор Васильович**[14]. Народився близько 1799 р. Служив у війську: з 2 вересня 1819р. — юнкер Київського драгунського корпусу; з 27 квітня 1820 р. — прапорщик; 24 січня 1824 р. поручиком вийшов у відставку.

Помер близько 1844 р. Був одружений із **Наталією Олександрівною Максимовою**, донькою майора, від якої народилися син **Василь**[28] та три доньки: **Варвара** (нар. 7 лютого 1833 р.), **Наталія** (нар. 8 березня 1834 р., дружина Миколи Костянтиновича Виноградського, а потім — Карла Володимировича Фішмана) та **Ольга** (нар. 17 травня 1836 р., дружина Василя Васильовича Танського, а потім — Михайла Юхимовича Бетулинського).

18. **Микола Васильович**[14]. Згадується в одному з документів 1819 р.

19. **Олександр Васильович**[14]. Народився 18 грудня 1809 р. У 1820 р. мати влаштувала його у Московський університетський шляхетний пансіон. Однак Олександр також обрав військову кар'єру: з 12 липня 1829 р. — рядовий Гусарського короля Вюртембергського полку; з 1 січня 1829 р. — юнкер; з 3 жовтня 1831 р. — корнет; лютого 1834 р. поручиком вийшов у відставку. Брав участь у військових діях 1831 р. під час польського повстання. На цивільній службі з 1840 р.: депутат від дворян Сосницького повіту (1840-1845 рр.), сосницький повітовий предводитель дворянства (1845-1848 рр.).

Був одружений з **Варварою Васи́лівною Миклашевською**, яка народила доньку **Лідію** (нар. 21 жовтня 1852 р., дружина Анатолія Симоновича Раєвського, правителя чернігівської губернської канцелярії).

20. **Микола Михайлович**[15]. Відомі лише приблизні дати його життя: нар. 1803/1804 р., пом. 1820 р., навчався у шляхетному пансіоні при Санкт-Петербурзькому університеті.

21. **Іван Михайлович**[15] — визначний громадський і культурно-освітній діяч. Народився 30 січня 1805 р. у Дунайській слобідці Глухівського повіту. Навчався у шляхетному пансіоні при Санкт-Петербурзькому університеті. Починав службу у

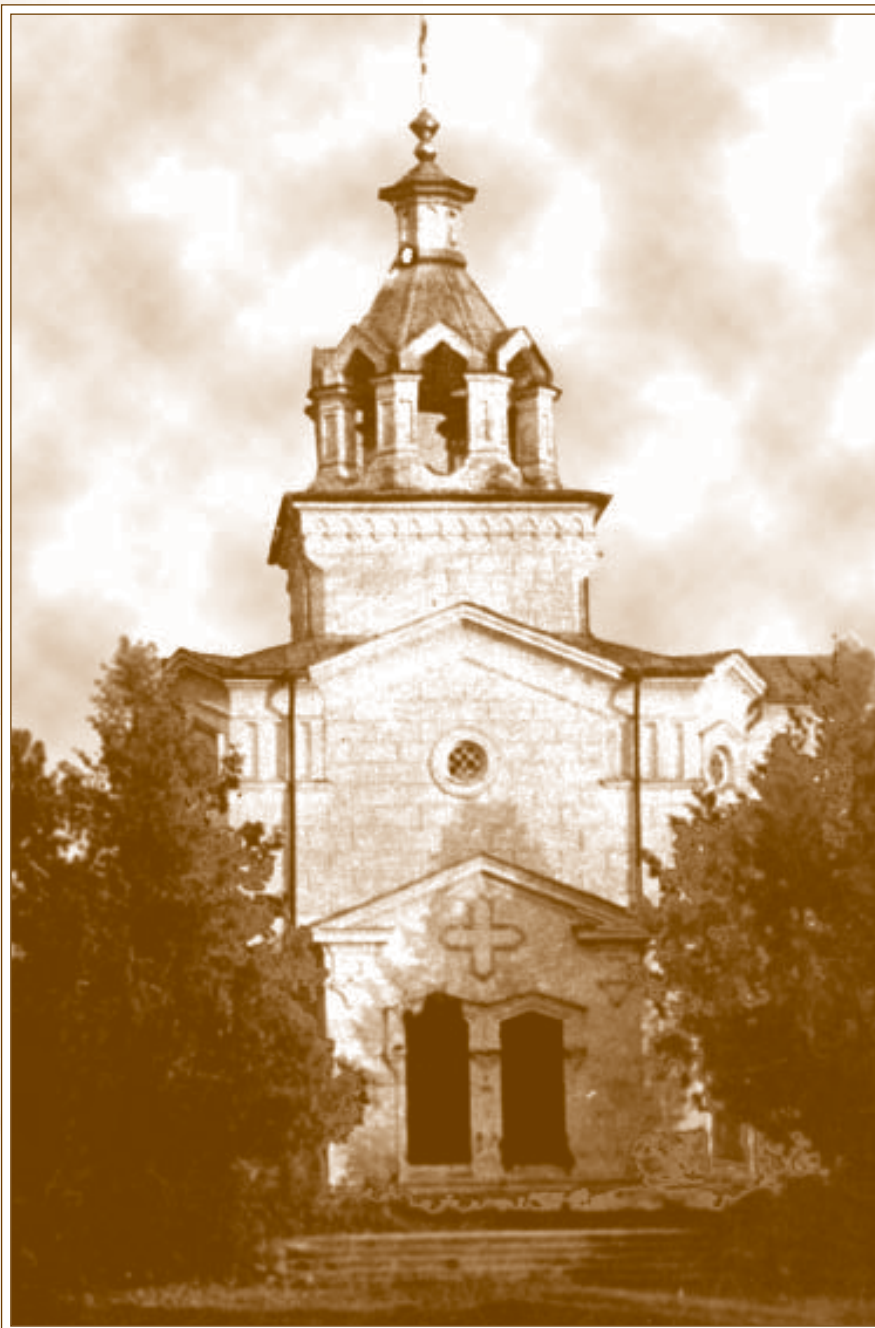
Іван Михайлович Скоропадський
Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

війську: з 14 березня 1825 р. — унтер-офіцер; з 25 травня — юнкер Сіверського кінноегерського полку; 25 липня 1827 р. — переведений у Нарвський гусарський полк; 3 грудня 1828р. вийшов у відставку. З 1832 р. перебував на цивільній службі: 4 грудня 1832 р.- 28 грудня 1837р. — Конотопський повітовий предводитель дворянства, з 4 грудня 1838р. — губернський секретар. 21 вересня 1844 і 17 вересня 1847 рр. обирався Прилуцьким повітовим предводителем дворянства. Певний час (30 жовтня 1844 р. — 1 січня 1845 р.) був головою Пирятинської рекрутської комісії. Двічі (12 листопада 1847 р. та 6 лютого 1851 р.) обирався Полтавським губернським предводителем дворянства. 8 квітня 1851 р. одержав чин надвірного радника.

Звільнений у відставку 25 жовтня 1852 р. Іван Михайлович був активним прихильником ліквідації кріпацтва і заснував цілу низку шкіл. Мав маєток у Тростянці, де є знаменитий парк. Помер Іван Скоропадський 8 лютого 1887 р. у Тростянці, там і похований.

Маєток Скоропадських у Тростянці. 1900-ті рр.
Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

**Церква у
Тростянці.
1900-ті рр.**

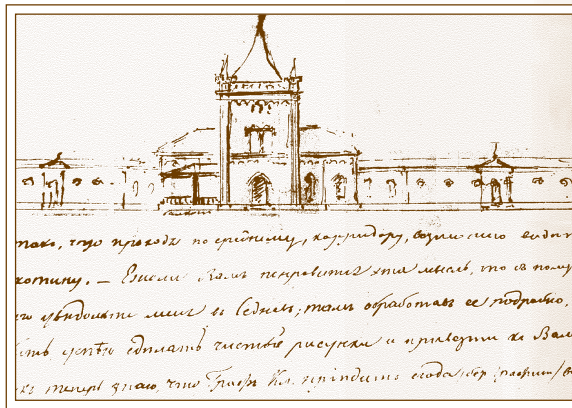
Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Маєток
Скоропадських
у Тростянці.
1900-ті рр.**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

Його дружиною (з 1830 р.) була Єлисавета Петрівна Тарновська, від якої народилися син Петро[29], донька Єлисавета (дружина Льва Григоровича Милорадовича — див. далі) та Наталя (нар. 14 липня 1840 р. у Ніжині, пом. 1890 р.).

Проект
прибудов до
палацу
Скоропадських
у Тростянці.
З листа
архітектора
Д. Єфимова до
Івана
Михайловича
Скоропадського
11 травня
1852 р.

ЦДІА України у м.
Києві. ф. 1219. оп. 2.,
спр. 24, арк. 1 зб.-2

Пам'ятник на
могілі Івана
Скоропадського
у Тростянці

Фото початку XX ст.

Панахида на
могілі Івана
Скоропадського
1993 р.

Фото Дм. Клочка

Зі спогадів гетьмана Павла Скоропадського про діда

Мій дід, Іван Михайлович Скоропадський, колишній полтавський губернський провідник дворянства. Після виходу у відставку він оселився у своєму маєткові Тростянець, де й мешкав майже не виїжджаючи. Це була дуже розумна й освічена людина. Незважаючи на постійне життя в селі, він стежив за літературою декількох мов, цікавився політикою, був чудовим господарем, брав дуже близько до серця усе, що відбувалося в місцевому житті Полтавщини. Особливо цікавився усілякими культурницькими зачинами, щедро наділяючи школи та деякі новостворені гімназії грошима. Взагалі, дивлячись абсолютно об'єктивно, я гадаю, що особа мого діда та його діяльність заслуговували б спеціального дослідження.

У Івана Михайловича була одна пристрасть: це любов до природи. Живучи, як я вже сказав спершу, постійно в Тростянці та володіючи значними статками, він створив Тростянецький парк, котрий наприкінці його життя вже був одним із визначних місць в Україні. Не кажучи вже про його художній бік, що дивував усіх, кому доводилося в ньому побувати, парк цей за кількістю зібраних у ньому рідкісних екземплярів дерев міг конкурувати з першокласними ботанічними садами Європи.[...]

Тростянець, завдяки дідові, був центром місцевого життя.[...]

З великих панів пригадую Григорія Павловича Галагана, члена Державної Ради, власника величезних маєтків і величної садиби за 12 верст від Тростянця — Сокиринців.

Іншого сусіду, також за 12 верст від нас, — Василя Васильовича Тарновського, відомого збирача української старовини, що потім перейшла до Чернігівського Музею.[...]

Окрім приїжджих гостей, дід любив, щоб у нього завжди було багато приїжджих на довгий час. Тому вся садиба завжди була заселена усілякими приїжджими. Садиба складалася з великого дерев'яного будинку, досить оригінального стилю: одноповерховий, із приліпленими до нього двома великими, швидше готичного стилю, баштами. Цей будинок був старий, збудований з прекрасних дубових балок. Дід завжди збирався його знести й збудувати новий кам'яний, але так ані він, ані моя мати, ані я не здійснили цього. В цьому старому будинкові були парадні кімнати й одна лише спальня, в котрій жив дід.

До цього будинку приєднувалася велика прибудова, двоповерхова, швидше на зразок шотландських замків, також з великою баштою; була система коридорів в кожному поверсі, до яких приєднувалися окремі апартаменти. Далі навколо великий *pelouse*, перед старим будинком розташовувалися дуже гарні кам'яні флігелі різних стилів, таких було чотири, один був для кухні, два для гостей, і один, великий, для челяді, пральні та ін. В прибудові жила наша родина, гувернери, гувернантки, зате ось у гостьових флігелях було повно, як у яйці. Тут були приїзди гості. У більшості були це різні артисти й художники, що приїздили на довгі місяці. Були серед них визначні люди, досить сказати, що в діда подовгу бував Микола Миколайович Ге, один із дуже значних художників того часу. Ге змалював усю нашу родину. Більшість із цих портретів, здається, збереглися, оскільки втрапили до Київського Музею під час революції.

Пригадую також видатних музикантів, братів Зарембо. В Тростянці і дід, і всі інші мешканці широко любили музику.[...]

Наскільки пам'ять мені не зраджує, й наскільки я пригадую уривки деяких розмов із ним та про нього з людьми, які його близько знали, дід мій уважався завжди дуже освіченим і дуже вольовим. Погляди мав свої, які не збігалися з урядовим курсом, але це аж ніяк не значить, що він належав до так відомого типу російського інтелігента. Якщо можна так сказати, це був зразок освіченого консерватора англійського типу.

Микола Ге. Портрет Марії Андріївни Скоропадської з синами Михайлом та Павлом. Олія, полотно. 1879 р.
Музей російського мистецтва у Києві.

22. **Іван Петрович**[16]. Народився близько 1791 р., з 1806 р. навчався у Московському університеті, служив (з 1816 р.) чиновником 14 класу.

23. **Олександр Петрович**[16]. Народився 1794 р. в с. Григорівці Конотопського повіту, у 1806-1810 рр. навчався в Московському Університеті, служив у Пажеському корпусі (звільнений 29 липня 1818 р.), у Канцелярії Малоросійського військового губернатора (з 21 жовтня 1818 р.), губернським секретарем (з 31 грудня 1821 р.). Отримав титули: 31 грудня 1824 р. — колезького секретаря, 31 грудня 1829 р. — титулярного радника, 10 жовтня 1832 р. був звільнений у відставку. Протягом 1832-1845 рр. був Сосницьким повітовим предводителем дворянства. Помер 1863 р. бездітним.

24. **Яків Петрович**[16]. Народився 1796 р. (хрещений 19 вересня). У 1810 р. батько влаштував його у Московський університет. Із 4 жовтня 1810 р. — паж Пажеського корпусу, 6 квітня 1819 р. — прапорщик Курляндського драгунського полку, 22 квітня 1821 р. — поручик, 24 січня 1823 р. — переведений у Київський драгунський полк, 3 серпня 1825 р. у званні штабс-капітана вийшов у відставку.

Перейшов на цивільну службу: 1827-1830 рр. — хорунжий Конотопського повіту, 1832-1835 рр. — Конотопський повітовий предводитель дворянства. Був одружений з **Надією Никанорівною Свечиною**, донькою генерал-лейтенанта, від якої народилися син **Петро**[30] та донька **Марія** (нар. 13 лютого 1833 р., дружина Олександра Олександровича Новицького, Лубенського повітового маршалка).

25. **Григорій Петрович**[16]. Про нього відомо лише, що народився на початку 1798 р., а у 1810 р. був влаштований батьком у Московський університет.

26. **Петро Петрович**[16]. Народився 3 вересня 1805 р. Його діяльність відбувалася на цивільній ниві: з 25 листопада 1818 р. — у Прилуцькому підкоморському суді; 31 грудня 1821 р. — козелецький регістратор; 6 липня 1823 р. — вийшов у відставку, 24 листопада 1825 р. — знову був прийнятий до праці у Канцелярії Конотопського повітового предводителя дворянства, з 31 грудня 1827 р. — губернський секретар, 1841 р. — колезький секретар. Протягом 1838-1841 рр. був Канотопським предводителем дворянства. Помер Петро Скоропадський близько 1863 р. Дружиною його була **Параска Василівна Скоропадська**, яка народила двох доньок: **Єлисавету** (нар. 28 липня 1832 р., дружина Олександра Федоровича Покорського-Жоравко, підпоручика, а потім — Петра Васильовича Псьола) та **Віру** (нар. 17 червня 1817 р. у Києві, дружина Миколи Миколайовича Гамалія, а потім — Георгія Івановича Попова).

27. **Михайло Петрович**[16]. Відомо лише, що він народився близько 1807 р., а у 1823 р. вступив на військову службу.

VIII. 28. **Василь Вікторович**[17]. Народився 1 жовтня 1837 р. Служив унтер-офіцером Володимирського уланського вел. кн. Михайла Миколайовича полку (1856 р.), у 1861 р. вийшов у відставку зі званням естандарт-юнкера. Помер у 1879 р. в Сосниці на Чернігівщині, де й похований у церкві Воскресіння. Був одружений з **Зінаїдою Миколаївною Дурново**, донькою Кролевецького повітового маршалка, від якої народилися сини **Георгій**(31) та **Василь**(32) і донька **Зінаїда** (нар. 9 лютого 1875 р., дружина Леоніда Гавриловича Жехова, земського начальника Костромської губернії).

29. **Петро Іванович** [21]. Відомий військовий і державний діяч, батько гетьмана. Народився 6 березня 1834 р. в с. Григорівці Конотопського повіту. Був відданий батьком до Школи

**Петро
Іванович
Скоропадський**
Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

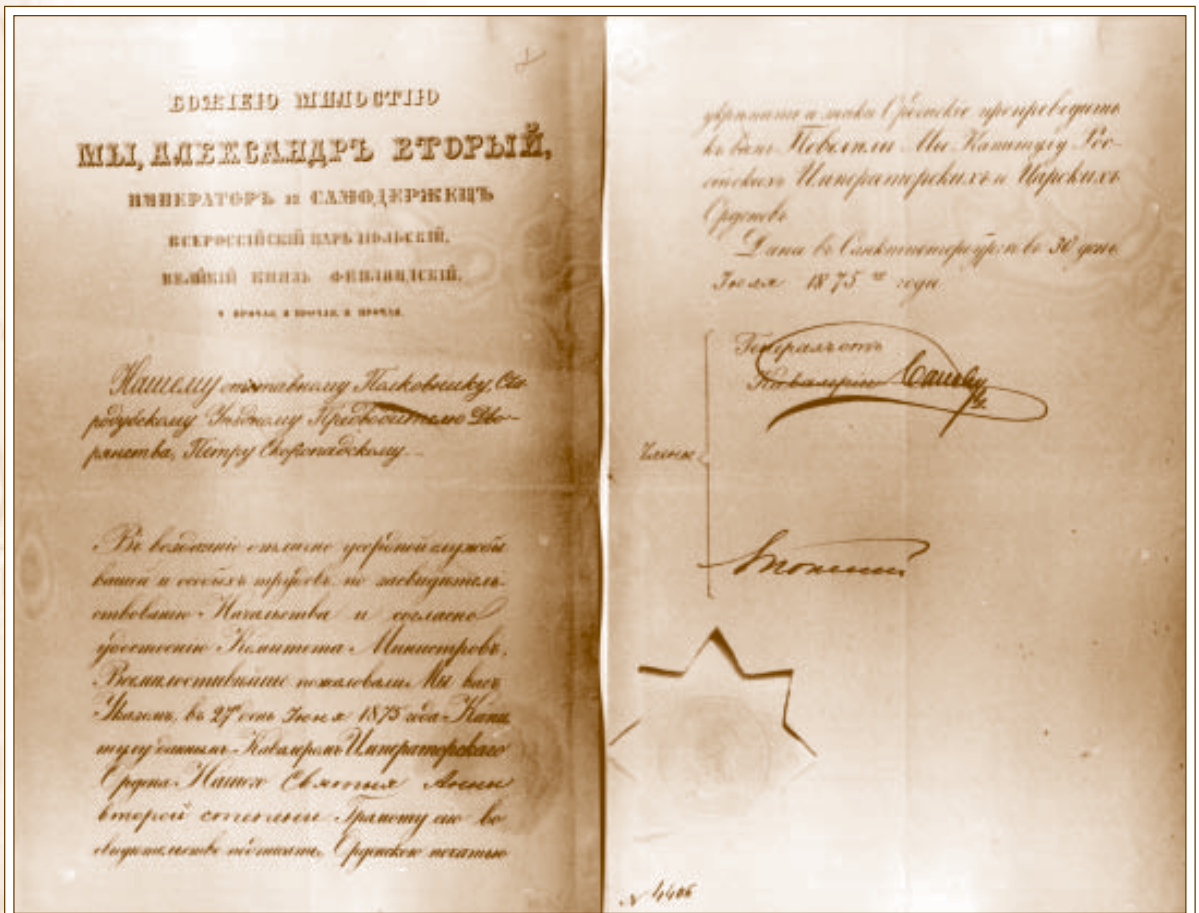

гвардійських підпрапорщиків і кавалерійських юнкерів, по закінченні якої 7 серпня 1851 р. став корнетом лейб-гвардії Кавалергардського полку. Завдяки добрим військовим здібностям зробив швидко кар'єру: 1 липня 1853 р. —

поручник; 24 квітня 1859 р. — штаб-ротмістр; 1 липня 1859 р. — ротмістр. Одночасно працює у цивільних державних органах: член Полтавського Комітету з покращання побуту поміщицьких селян (1858-1859 рр.); депутат дворянства Прилуцького повіту до Межевої Комісії (1859-1862 рр.). У 1863-1864 рр. брав активну участь у походах на Кавказ, де за воєнні заслуги у 29 років отримав звання полковника (19 травня 1863 р.) і виконував цілий ряд відповідальних завдань (командував звідною пішою колоною Пшехського загону; кавалерійською і пішою колонами Даховського загону тощо). Це були військові акції «против возмущившихся горцев». Зокрема, П. І. Скоропадському довелося брати участь (як зазначено в його послужному списку) «в движении с отрядом по наказанию жителей и в поисках за зачинщиком возмущения Хаджи-Муртузом», у «наступательных действиях войск в землю Абадзехов и заселении казачьими станицами местности, между низовьями Белой и Пшиба», в «уничтожении аулов по реке Тушебек и выселении туземцев, живших там..., уничтожении аулов общества Тубы..., очищении от туземцев р. Пшибахо и

**Грамота
імператора
Олександра II
про нагороду
полковника та
предводителя
дворянства
Петра
Скоропадського
орденом
Св. Анни II
ступеню. 30
липня 1875 р.**

ЦДІА України у
м. Києві. Ф. 1219, оп. 2,
спр. 1005, арк. 2-2 зв.

нагорной полосы от Туапсе и Ани», «очищении от остатков горского населения» південних схилів Кавказького хребта. 26 липня 1864 р. полковник очолив загін козаків і дві роти стрільців, які «рассеяли гнездо горцев» і «сожгли дотла» 6 аулів⁶.

П. І. Скоропадський за участь у військових діях отримав орден св. Станіслава II ступеня з мечами (29 липня 1864 р.) і золотий палаш «за хоробрість» (25 грудня 1864 р.). 20 жовтня 1865 р. полковник був звільнений в запас «за домашніми обставинами» з правом носити мундир. Тепер Скоропадський остаточно перейшов на цивільну службу:

1868 і 1871 рр. — стародубський повітовий гласний;

1869-1885 рр. — стародубський повітовий предводитель дворянства;

з 1869 р. — почесний мировий суддя Стародубської округи;

1870 р. — губернський земський гласний,

1871 р. — член, а з 1874 р. — голова

Стародубської повітової училищної ради. За видатні заслуги перед краєм 7 травня 1872 р. був вшанований званням почесного громадянина м. Стародуба, а 12 травня 1878 р. — почесним громадянином м. Погара.

21 травня 1878 р. портрет Петра Івановича Скоропадського був вміщений у будинку Стародубської повітової земської управи «на

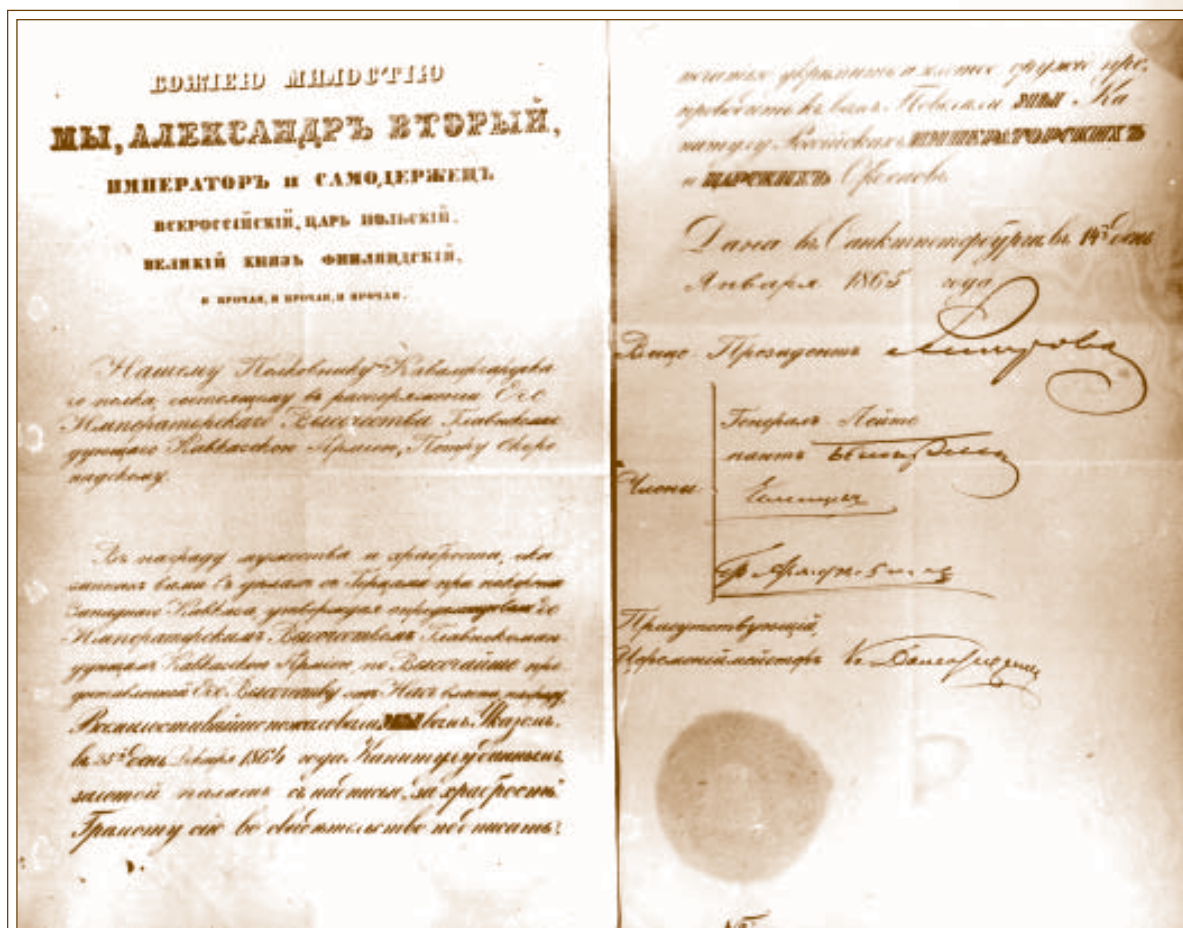
вічні часи». 8 вересня 1878 р. він отримав титул дійсного статського радника. Був нагороджений орденами: Анни II ступеня (24 червня 1875 р.), св. Володимира IV ступеня (22 вересня 1878 р.), срібною медаллю на Олександрівській стрічці за труди по визволенню селян (17 квітня 1861 р.). Товариство опіки над пораненими та хворими воїнами нагородило Петра Івановича знаком Червоного Хреста⁷.

П. І. Скоропадський був одним із найбагатших землевласників.

Він володів (на 1871 р.) маєтностями у повітах Чернігівській губернії: Глухівському — 4500 дес. землі, цукровим і винокурним заводами, млином, кам'яним будинком; Конотопському — 2800 дес. землі, цукровим і винокурним заводами, 5 млинами, дерев'яним будинком; Стародубському — 10000 дес. землі, цукровим і двома винокурними заводами, 4 млинами, кам'яним будинком; Суразькому — 7200 дес. землі, винокурний завод, 2 млини, дерев'яний будинок; у Полтавській губернії в Прилуцькому повіті — 4859 дес., селітровий завод.

Унікальними були придбані на Чернігівщині родовища порцелянової глини. Загалом, П. І. Скоропадський мав близько 29400 (за ін. даними — 21065) дес. землі, де працювало 2787 тимчасово зобов'язаних селян⁸.

Петро Іванович був досить освіченою людиною, про що говорить, зокрема, реєстр

Грамота імператора Олександра II про нагороду полковника кавалер-гардського полку Петра Скоропадського золотим палашом «за мужність і хоробрість» у боротьбі з горцями Західного Кавказу. 14 січня 1865 р.

ЦДІА України у м. Києві. Ф. 1219, оп. 2, спр. 1005, арк. 1-1 зв.

Зі споминів гетьмана Павла Скоропадського про батька

«Особисто батько був у повному розумінні блискучою людиною, до того ж зовнішність його відповідала його розумовим і духовним якостям. Він був дуже вродливий, чудовий оратор, він завжди захоплював дворян на всіх губернських зібраннях своїми промовами. Його любили, і в Петербурзі до нього ставилися з великою повагою, пропонуючи йому різні високі посади, від яких він постійно відмовлявся. Можливо, віддаючи перевагу бути «першим на селі, аніж другим у Римі».[...]

Мій батько помер у Гранд-Готелі, як написано у свідоцтві про смерть, від хвороби печінки. Помер у 50 років у повному розквіті сил. Заупокійна була в Георгіївській Церкві у Києві, а потім у супроводі військової частини, призначеної для віддання останньої шани покійному як кавалеру золотої зброї, траурний похід рушив через увесь Київ на вокзал...

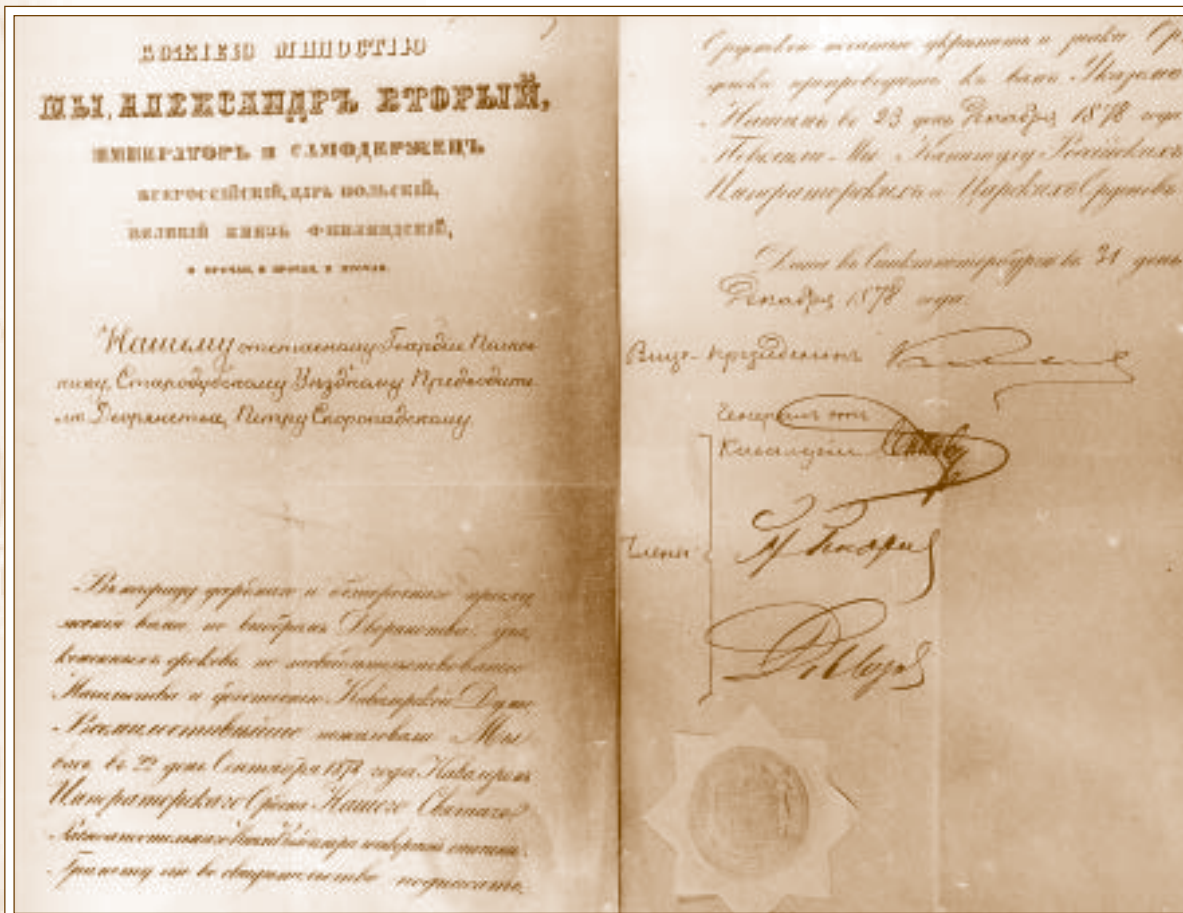
Перевезення тіла покійного на залізницю, а потім за маршрутом Сафонівка, Волокитине, Полошки, за 20 верст від Волокитина, маєток мого діда Івана Михайловича, Глухів, і, нарешті, Гамаліївський монастир, тривало декілька днів... Від Глухова до Гамаліївського монастиря похід із тілом покійного батька ішов тією ж дорогою, як то було більш аніж 250 років тому з тілом покійного гетьмана Івана Скоропадського, описаного в Діаріуші Ханенка...

Надвечір ми прибули до Гамаліївки, назустріч нам у сосновому лісі вийшов увесь монастир: черниці попереду, послушники позаду, по двоє із запаленою свічкою в руках. Був тихий вечір, все довкілля і чудовий спів черниць справляли дуже врочисте й художнє враження. Священики відслужили тут же у лісі литію, а потім увесь похід вже з тілом батька, котре везли на катафалкові, потягнувся до монастиря під тужне гудіння монастирських дзвонів. Наступного дня була заупокійна. Після заупокійної батька було поховано в Харлампіївській Церкві.

Павло Скоропадський. Спогади. Київ. Філадельфія. 1995. С. 391, 399-400

Грамота імператора Олександра II про нагороду полковника та предводителя дворянства Петра Скоропадського орденом Св. кн. Володимира IV ступеню. 31 грудня 1878 р.

ЦДІА України у м. Києві. Ф. 1219, оп. 2, спр. 1005, арк. 3-3 зв.

його бібліотеки (1881 р.). Тут були повні комплекти популярних часописів «Вестник Европы», «Слово», твори філософів Гегеля та Огюста Конта, книги про Авраама Лінкольна, Бісмарка, трактат «Бог у природі» тощо. Однак найбільше тут було літератури про сільське господарство, промисли, лісництво, економіку, політекономію, фізіологію, конярство, природознавство, гомеопатію. Зокрема, в бібліотеці був комплект «Трудов вольного экономического общества» і навіть «Капітал» К. Маркса. Із книг з україністики в бібліотеці були лише «Гайдамаччина» Д. Мордовця, «Материалы для истории воссоединения Руси» (Т. 1-3) П. Куліша та «Политические движения русского народа»⁹.

Сучасники по-різному оцінювали Петра Івановича як людину. Офіційна оцінка була виключно позитивною. З іншого боку, хтось постійно поширював чутки про схильність до хабарництва: «выманивание последних крох у вдов, сирот и мелких дворян... трудом накопленных ничтожных сбережений». Анонімні листи подібного змісту надсилалися по смерті П. І. Скоропадського його дружині¹⁰. В листі, підписаному М. С. Невзоровим, було названо 9 чоловік з Погар, яким предводитель дворянства заборгував 18 750 крб. В рахунок боргу було виплачено дружиною Петра Івановича 15 300 крб¹¹.

І все ж, пам'ять про значні заслуги П.І.Скоропадського перед краєм довго зберігалася на Чернігівщині. Майбутній гетьман України, син Петра Івановича, в листах до матері у 1890-х рр. описував, як чернігівське дворянство віддавало шану батькові на Губернському зібранні — «там були численні овації»¹².

В останній шлях П. І. Скоропадського проводив увесь цвіт губернії (там само, спр. 1013). Він помер від виснаження 30 червня 1885 р. у Києві на 52-му році життя і був похований у родинному склепі Гамаліївського монастиря.

Поховання
Петра
Івановича
Скоропадського
у Св.Харлам-
півому
монастирі
в с. Гамаліївка
на Сумщині

Промова настоятеля Стародубської церкви св. Іоанна Предтечі священика Мартинова-Доброчаєва перед панахидою по Петрові Івановичу Скоропадському

Глубоко горестное событие собрало вас, достопочтенные представители местной интеллигенции, в наш убогий храм: 30-го минувшего июня в Киеве неожиданно скончался дорогой наш незабвенный Петр Иванович Скоропадский. Смерть его разразилась глубокой скорбью над нашим краем! И мы уверены, что чувство любви, уважения и сердечной признательности за все то добро, которое сделал он и энергично все продолжал делать для нашего края, ныне привело вас на молитву в этот храм, любимый покойным Петром Ивановичем, так как устроенный еще при начале прошлого столетия (1713 года) знаменитым его предком, Гетманом Малороссии Иваном Ильичом Скоропадским.

Если бы мы начали сплетать надгробный венец для новопреставленного нашего усопшего, то не имели бы недостатка в предметах для восхваления его. Немного можете насчитать жизней, подобных жизни отшедшего из среды нашей в вечность! [...] он навсегда останется в нашей благодарной памяти личностью светлою, гуманною, честною, мудрою и в высокой степени благотворною. Своею деятельностью он оставил нам завет — продолжать неустанно его благотворные для края начинания [...]

Марія Андріївна з Миклашевських Скоропадська.
Зі збірки Олени От-Скоропадської

Петро Іванович був одружений з **Марією Андріївною Миклашевською**. Вони мали двох синів — **Михайла**[36] і **Павла**[37] та доньку **Єлисавету**. Петро Іванович Скоропадський був визнаним главою родини, однак через постійну зайнятість не міг приділяти достатню увагу дітям. У своїх пізніших споминах Павло Петрович Скоропадський писав: «Батько у більшості випадків не був зі

своєю родиною. Постійні роз'їзди призвели до того, що ми — діти — мало його бачили і фактично він не багато впливав на наше виховання. Єдине, в чому, можливо, я йому дещо зобов'язаний — це в передвизначенні себе для військової служби. У рідкісні його приїзди до родини я чув багато дечого про його військову службу, він із захопленням розповідав про свою службу у полку, дуже захоплено змальовував походи на Кавказі, звичайно, все це не могло не відбитися на мені і після кожного його приїзду я все більше роздумував про те, що коли виросту, то буду військовим».

Головною опікункою і вихователькою дітей була їхня мати — **Марія Андріївна**. Вона походила зі старовинного козацького старшинського роду **Миклашевських**. Її батько, **Андрій Михайлович Миклашевський**, був великим землевласником, володів порцеляновим заводом (**Волокитино**), і добре вів господарство, мав зразковий маєток. Він був «західником» за рівнем освіти, поглядами і культурним спрямуванням. **Андрій Михайлович** одружився з **Дарією Василівною Олсуф'євою**. Гетьман **Павло Скоропадський** вважав її єдиною росіянку в своєму родові, але саме через неї він поріднився з представниками князівських родин **Рюриковичів** та **Гедиміновичів**.

Андрій Михайлович багато часу проводив за кордоном. Разом із ним подорожувала і його донька **Марія**. Вона отримала добру домашню освіту, чудово володіла європейськими мовами, зокрема французькою. У 28-річному віці **Марія Андріївна** вийшла заміж за **Петра Івановича Скоропадського** (9 листопада 1869 р.) **Павло Петрович** згадував, що «життя батьків було дружнім». Проте, доля судила **Марії Андріївні** чимало випробувань. За відсутності чоловіка вона порядкувала господарством, виховувала дітей та опікувалася старими батьками. Окрім того, **Марія Андріївна** брала активну участь у громадській роботі. 23 жовтня 1879 р. вона була нагороджена значком **Червоного Хреста**¹³. **Марія Скоропадська** була членом Опікунської ради Прилуцької жіночої гімназії у 1882–1885рр.¹⁴, членом Комітету Товариства для допомоги бідним жінкам Санкт-Петербургу¹⁵ та опікункою (з 1893р.) **Васьковської школи грамоти для дівчаток**¹⁶.

Зі спогадів Павла Скоропадського про матір

Не можу без хвилювання писати про свою матір. Ідеальна дружина й ідеальна мати, що з повним самовідреченням присвятила все своє життя сім'ї. Життя її далеко не було щасливим, особливо в другу половину її життя. Але мати завжди стійко переносила усі нещастя, які сипалися на її голову, і зуміла виростити своїх дітей. Благородна, добра, енергійна, вона боролася з усіма нещастями з рідкісною для жінки мужністю.

Моя мати отримала прекрасне домашнє виховання. Ще коли вона була дівчиною, провела кілька зим у Парижі, де і почала свої виїзди у світ. Вийшла заміж за мого батька досить пізно — у 28 років — і з цього часу повністю жила турботами про свою сім'ю.

Її сестра графиня Олсуф'єва¹⁷, була жінкою іншого складу душі. І вона була доброю матір'ю, але світ і придворне життя її дуже спокушали. Вона була дуже честолюбна і далеко не така добра, як моя мати. Сестри були дружними, але у той час як моя мати завжди була щира у ставленні до своєї сестри, остання на словах була втіленням ангелом доброти, що часто її діям по відношенню до моєї матері не цілком відповідало.

**Графиня
Олександра
Олсуф'єва,
сестра Марії
Скоропадської**

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

Павло Скоропадський. Спогади. Київ. Філадельфія. 1995. С. 397

Але найбільше вона віддавала себе власним дітям. Їх стосунки були напрочуд ніжними і близькими до самої смерті Марії Андріївни. Особливо вражає ставлення до матері вже дорослих дітей. Листи до матері Павла Петровича — на той час уже авторитетного військового діяча, глави власної родини — наповнені почуттям найніжнішої любові та пошани.

У 1885 р., коли помер чоловік, Марії Андріївна з малолітніми дітьми опинилася у надто складній ситуації: занедбане господарство, чималі борги, необхідність забезпечити добру освіту і виховання дітям. Сучасники, родичі і самі діти дивувалися витримці матері, яка стоїчно виносила всі удари долі. Молодою, після тривалої хвороби померла її донька Єлисавета. Із 1894 р. до самої смерті тяжко страждав від невиліковної хвороби старший син Михайло. Здоров'я самої Марії Андріївни дедалі слабшало. Залишився єдиний помічник — син Павло, який контролював господарювання у маєтках, шукав управителів, займався торгами, ремонтом будинків тощо.

Марія Андріївна померла 23 листопада 1901р. у Петербурзі від раку. Син Павло перевіз тіло матері у Гамаліївський монастир, щоб поховати поряд із батьком.

**Порцелянова
ваза з
мініатюрою-
портретом
Марії
Андріївни
Скоропадської**
Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

1830 р. у с. Гайвороні, у 1866 р. отримав чин колезького регістратора і у 1876 р. помер. Його дружиною була Євгенія Федорівна Полуботок-Панченко, селянка с. Гайворона, від якої народилися сини — **Яків**[33], **Петро**[34] і **Олександр**[35] та доньки — **Надія** (нар. 20 січня 1866 р., дружина Миколи Олександровича Сологуба) і **Марія** (нар. 14 листопада 1870 р.).

IX. 31. Георгій Васильович[28]. Народився 11 жовтня 1873 р. у с. Авдіївка, навчався у Київському університеті св. Володимира. Був на державній службі: помічник і податковий інспектор Чернігівської губернії (1900–1905 рр.); голова Сосницької повітової земської управи (1905–1907 рр.); гласний повітового і губернського земських зібрань, почесний мировий суддя

Старшим сином в родині Петра Івановича і Марії Андріївни Скоропадських був Михайло, який народився 5 травня 1871 р. у Полошках. Отримавши добру домашню освіту, він продовжував навчання у Москві, був сумлінним і особливо ретельно вивчав мови. Однак, ще з дитинства тяжко хворіючи, Михайло Петрович не зміг вступити на службу і зробити кар'єру. Із 1894 р. хвороба загострилася і він дуже страждав. Матір і брат Павло робили усе можливе, щоб полегшити ці страждання. Михайла оглядали усі визначні лікарі Росії, його возили за кордон, лікували в Криму —

Сосницького округу. Був обраний депутатом III-ї (жовтень 1907 р.) і IV-ї (1912 р.) Державних Дум. Одружений (7 лютого 1911 р., Петербург) з Вірою Володимирівною Маркович.

32. Василь Васильович[28]. Відомі лише його дати життя: нар. 6 липня 1876 р., пом. у грудні 1908 р. і похований у Авдіївці; одружений не був.

33. Яків Петрович[30]. Відома лише дата його народження — 16 листопада 1866 р. в с. Гайвороні.

34. Петро Петрович[30]. Народився 27 вересня 1867 р. в с. Гайвороні.

35. Олександр Петрович[30]. Народився 1 листопада 1868 р. в с. Гайвороні.

36. Михайло Петрович[29].

Я жизнь любил, когда полна
Суровых сладостных мечтаний
Она была озарена
Лучами ярких упований
И наслажденьем отдана.
Я жизнь любил, доколе опыт
И муки названных страстей
Не возбудили в сердце ропот,
Не изъяснили мне людей.
А ныне, к жизни равнодушный
Скупаю всем, и для меня,
Блеснув, как метеор воздушный,
Исчезла прелесть бытия.
Никто не тронет, не взволнует
Души бесчувственной моей.
И об утрате юных дней
Она уж боле не тоскует.
Надежд обманчивые сны,
Веселья пламенные дни,
Любви таинственные ночи —
Я вас забыл — забыл и Вас
Обворожительные очи.
Нет прежних чувств во мне сейчас,
Я полюбил покой безстрастья,
И благ у жизни не прошу,
Я не пойму земного счастья —
Я сердце мертвое ношу.

1904. М. Скоропадский

ЦДІА України у м. Києві. Ф. 1219, оп. 2, спр. 1596, арк. 5-5 зв.).

все намарно. Слід віддати належне мужності цієї людини — він героїчно боровся з хворобою. Про це свідчать детальні щоденники за 1895–1914 рр.¹⁹ та цілий трактат «Из моей многострадальной нечеловеческой жизни»²⁰.

**Єлисавета
Петрівна
Скоропадська.
1898 р.**

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

Молодшою в родині Петра Івановича і Марії Андріївни Скоропадських була донька **Єлисавета**. Вона народилася 9 червня 1878 р. у Тростянці. Отримала добру домашню освіту, разом із матір'ю декілька разів була за кордоном. В родині її звали Лілі. Завдяки протекції родичів, Єлисавета Скоропадська стала фрейліною імператриць і проживала у Москві та Петербурзі, щоліта відвідуючи родинні маєтки. Саме завдяки Лілі Павло Петрович познайомився з її подругою

Олександрою Дурново, яка стала його дружиною. Лілі була улюбленицею усієї родини Скоропадських. Однак, доля її була трагічною. Повертаючись додому після одного з балів, Єлисавета застудилася і захворіла на запалення легенів. Її слабкий від природи організм не зміг протидіяти хворобі й за кілька днів 21-річної Єлисавети нестало. Вона померла 14 серпня 1899 р. у Полошках. Брат Павло відвіз тіло улюбленої сестри у Гамаліївський монастир, де вона була похована поряд з батьком.

**Єлисавета
Іванівна
Скоропадська-
Милорадович**

Фото середини XIX
ст.

ЦДІА України

у м. Львові, Ф.362,
оп.1, спр.496, арк.1.

Єлисавета Іванівна[21] — найвидатніша представниця роду Скоропадських по жіночій лінії, сестра Петра і тітка гетьмана Павла. Народилася 1 січня 1832 р. в с. Качанівці Борзенського повіту, виховувалася у батьківському маєтку в Тростянці. Відзначалася особливою вродою і в 17 років (1849 р.) вийшла заміж за Лева Григоровича Милорадовича — багатого діда (володів маєтками на Полтавщині, Чернігівщині й Катеринославщині), приятеля Гоголя. Після тридцяти років подружнього життя, Єлисавета овдовіла (8 лютого 1879 р.) і присвятила себе громадській та освітній праці. Вона вступила до Полтавської Громади, а її будинок у Полтаві перетворився на центр українства. На кошти Єлисавети видавалися українські книжки для народу, зокрема, граматики Золотова, прописи Кониського тощо. Вона ж фінансувала жіночу та чоловічу школи у Полтаві, школи у Павленках та Рибцях (під Полтавою), допомагала й іншим навчальним закладам (наприклад, Полтавській жіночій гімназії). Єлисавета допомагала відкрити в Полтаві 5 недільних, 2 суботні і 1 щоденну школи. Не випадково вона була обрана членом Шкільної Ради, засідання якої проходили в її домі. За матеріальною допомогою Єлисавети в Полтаві була відкрита «Народна бібліотека», де влаштовувалися прилюдні науково-популярні читання. В Полтаві вона очолила (1878 р.)

Добродійне товариство, набувши для нього чималі кошти й подарувавши садибу з будинками. Сама Єлисавета після ліквідації кріпацтва подарувала своїм селянам по десятині землі на душу (усі маєтки складали більше 50 тис. десятин).

Через свою активну діяльність на ниві українства Єлисавета мала чималі неприємності від губернатора Волкова і жандармського полковника Белова. В таких умовах серед членів Полтавської Громади виникла думка організувати українське товариство у Галичині, де не було таких утисків. Задля цього Єлисавета Іванівна у 1873 р. пожертвувала 9000 гульденів на заснування «Товариства ім. Шевченка» та відкриття його друкарні. Пізніше, наукове товариство ім. Шевченка у Львові «на спомин і подяку» замовило великий портрет Єлисавети Скоропадської-Милорадович, який прикрасив залу урочистих засідань у будинку НТШ.

Єлисавета Іванівна померла 14 лютого 1890 р. у Полтаві і була похована поруч із чоловіком у монастирі Воздвиження Чесного Хреста. Відомий український діяч Олександр Кониський, увічнюючи пам'ять цієї високошановної українки, писав: «Пам'ять Єлисавети Іванівни житиме до віку по Україні-Русі..., бо хто ж з чесних русинів по цілій Україні від Дону до Тиси не поклониться перед пам'яттю Милорадовички і не скаже вкупі з нами: «Спасибіг, мамо, спасибіг на віки! Земля тобі пером!».

У Єлисавети було двоє дітей: син **Григорій** (нар. 30 квітня 1855 р., дипломат, загинув від рук більшовиків) та донька **Олександра** (померла в дитинстві)¹⁸.

30. **Петро Якович**[24]. Народився 4 червня

**Єлисавета
Іванівна
Скоропадська-
Милорадович.**

Фото остан. чверті
XIX ст.

Хроніка Наукового
Товариства ім.
Шевченка.—
1900, ч.1.—С.5

Павло Петрович Скоропадський[29]. З усіх дітей Петра Івановича і Марії Андріївни Скоропадських найщасливішою, хоч і нелегкою, була доля другого сина — Павла.

Він народився 3 (16) травня 1873 р. у Вісбадені, де на мінеральних водах відпочивало подружжя Скоропадських. Дитячі роки хлопчика пройшли головним чином у маєтках двох його дідів — у Тросянці (володінні Івана Михайловича Скоропадського) та Волокитині (маєтку Андрія Михайловича Миклашевського). Тут його оточувала чудова природа, українська народна старовина, батькові оповіді про війну, матирина безмежна любов і незабутні особи двох таких різних і таких величних дідів та їх знаменитих гостей. Сам Павло Петрович пізніше згадував про дитячі роки як про українську прелюдію своєї біографії. Його оповідь про дитинство є найповнішою, і тому надамо слово споминам гетьмана.

Поручик
лейб-гвардії
Кавалергард-
ського полку
Павло
Скоропадський.
1897 р.
Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

Павло Скоропадський. Спогади дитинства

В маєтку діда Івана Михайловича Скоропадського Тросянці, в його прекрасному паркові ми звичайно проводили літні місяці, а часто й осінь, перші роки просто віддавалися усіляким дитячим забавам, але коли стукнуло моєму братові 10 років, а мені було 8, дід нас покликав до себе у кабінет, і серйозно нам заявив, що бавитися, це ми завжди встигнемо, але що нам потрібно знати, як люди заробляють свій хліб [...]. Наука ця не минулася так, пригадую як років тридцять згодом я посперечався з економом мого маєтку Дунайці про якісь подробиці оранки і на його питання «та звідки Ви це знаєте», я йому спокійно сказав, «даремно Ви гадаєте, що я не вмію орати», і тут же на полі став за перший плуг, що наближався, і на мою радість побачив — що не втратив ще вправності для того, щоб плуг ішов правильно.[...]

Тросянець, завдяки дідові, був центром місцевого життя... І дід і всі інші пристрасно любили музику.

Взагалі все моє перебування в Тросянці пов'язане зі світом звуків: постійна гра на фортеп'яно, тріо і квартети струнні чергувалися день у день. Я дуже любив музику, й намагався завжди не втратити нагоди послухати музикантів. В сенсі загального музичного розвитку це тросянечке перебування, без сумніву, мало для мене в житті велике значення, можу сказати, що потім вже в житті мені більше не доводилося перебувати в такому постійному музичному оточенні.[...]

У діда була чудова манера розмовляти з дітьми. Він розмовляв з нами на зрозумілі нам теми, але як з дорослими і намагався вкласти в нас бажані йому поняття не у формі менторських повчань, а у формі простого обміну думками, до того ж вочевидь він вважав, що одним з головних виховницьких досягнень по відношенню до дитини повинен бути розвиток в ній вольових здібностей, а потім вироблення свідомого ставлення до всіх явищ. В першому разі робив дід так: наприклад, пригадую, йдемо ми з ним по фруктовому саду. Садівник дає мені декілька чудових груш. Я, з-

**Марія Андріївна
Скоропадська з сином
Павлом**

ЦДІА України у м. Києві. Ф.1219,
оп.1, спр.516, арк.12

вичайно, збираюся одну з'їсти. Дід обертається до мене й каже: “Якщо ти хочеш потім, коли ти виростеш, бути значною людиною, яку інші будуть поважати, ти повинен не робити те, що тобі підказує твій живіт, а те, що підказує тобі твій розум і постійно вправлятися в цьому різними способами. Ось у тебе груша, тобі приємно її з'їсти, а ти скажи собі, ні, я її тепер не з'їм, а з'їм сьогодні увечері, або зовсім не з'їм, а подарую її братові. Якщо ти постійно будеш у дрібницях так робити, ти розвинеш собі волю і тобі це в житті стане у великій пригоді. Людина, у якої немає волі, не людина, а ганчірка, вона ніколи ні на що здатна не буде, хоч може бути й освіченою, й доброю”.[...]

Перші українські враження мені навіяні в домі мого діда. Але тут треба ясно визначити, які вони були. Україна розумілась як славне минуле, але аж ніяк не пов'язувалася з теперішнім, іншими словами, жодних політичних задумів, пов'язаних із відновою України, не було. Моя родина була глибоко відданна російським царям, але в усьому якось підкреслювалось, що ми не великороси, а малоросіяни, як тоді казали, шляхетного походження. Вдома всюди висіли старі портрети гетьманів і різних політичних та культурницьких діячів на Україні, було декілька старовинних зображень «Мамая». Українські пісні вдома співалися постійно. Дуже шанували бандуристів, що співали свої думи, при цьому дід їх завжди щедро нагороджував. Вдома отримували «Киевскую Старину», читалися й обговорювалися книги Костомарова та інших українських письменників. Висів між гетьманами й портрет Мазепи, так ненависного кожному росіянину; у діда перед ним не схилялися, як це роблять тепер українці, вбачаючи в ньому символ української самостійності, а мовчки ставилися з симпатіями, при цьому тільки обурювалися, що до цих пір у соборах Мазепу піддавали ана-

фемі, і сміялися над тим нонсенсом, що у Києві одночасно в Софіївському Соборі Мазепі оголошують анафему, а в Михайловському Монастирі за нього, як за творця храму складають молитву про упокій його душі. Суворо трималися старих українських звичаїв не тільки у домашньому побуті, намагалися дотримуватися й у релігійних обрядах, там де старі українські розходилися з новими російськими. Як приклад можу вказати таке: при хрещенні за старим українським обрядом священник не занурює немовлят, як цього вимагає російський обряд, а лише обливає святою водою. При народженні моєї сестри Єлисавети 9 червня 1878 р. в Тростянці, дід, за повної згоди моїх батьків, просив священника новонароджену не занурювати, а обливати, що й було виконано. Пригадую потім в Тростянецькому домі в одній з віталень стояла велика пласка мармурова ваза і на ній срібна дощечка з написом по слов'янськи: «в цій чаші була охрещена тоді-то (дату не пригадую) Єлисавета Скоропадська, Обливанка».

Дід добре розмовляв по українськи, а нас української мови не навчали спеціально, але українські книги читати давалися.[...]

Найкращі часи дитинства провів я у Волокитині Глухівського повіту Чернігівської губернії, що належав дідові моєму з материного боку Андрію Михайловичу Миклашевському. Маєток цей універсалом Мазепи був визнаний за предком діда Стародубським полковником Михайлом Андрійовичем Миклашевським [...]

Власник Волокитина мій дід Андрій Михайлович Миклашевський народився ще у кінці 18 століття, був одружений із Дарією Василівною Олсуф'євою, й помер на 97 році життя у 1895 році. У нього було дві доньки: моя мати Марія, народилася у 1839 році 15 травня, померла у Петербурзі 23 листопада 1900 року, й Олександра, що вийшла заміж за генерала графа Олексія Васильовича Олсуф'єва. Вона була статс-дамою Государинь Імператриць, померла у Сан-Ремо у 1929 році. В Олсуф'євих було двоє синів Андрій та Василь.

Андрій Михайлович був прямою протилежністю моєму дідові Скоропадському. Останній жив завжди у себе в маєтку, був людиною, що цікавилася місцевими умовами життя й місцевими людьми. Перший проводив у своєму маєтку всього декілька місяців, провадячи надзвичайно заможне життя. Всю решту часу він проводив за кордоном, взимку зазвичай у Німці. Скоропадський був дуже простий у своїх звичках, дуже нерозбірливий у своїх знайомствах. Миклашевський, навпаки, будучи вишукано ввічливим, одночасно був сухим з іншими, знався тільки з людьми певного кола суспільства, їв тільки вишукані страви, завжди бездоганно вдягався. В чому вони були подібні — це в тім, що обидва були розумними освіченими людьми й чудовими господарями. Миклашевський одержав освіту в Імператорському Царськосільському Ліцеї, вступив до Лейб-Гусарів, дослужився лише до чину штаб-ротмістра. Потім, живучи за кордоном та у Волокитині, займався виключно своїми справами. Між іншим, створив ще за кріпаччини Волокитинську порцелянову мануфактуру, вироби якої були відомі по всій Росії. Стежив більше за тим, що діється в політичному житті Франції, аніж за тим, що відбувалося у Росії. Був західною людиною в повному сенсі цього слова. Ми, діти, звичайно, більше любили діда Скоропадського, в дитинстві сухість Андрія Михайловича нас лякала і відвертала, до цього додавалося ще й те, що, провадячи сам стриманий спосіб життя у всьому, він вимагав цього й від нас, наприклад, Боже збав зірвати де-небудь яблуко чи грушу, а у Скоропадського діда було навпаки: їж фрукти скільки й коли хочеш. Нам, дітям, звичайно, це більше подобалося, а звідси вже визначалося все наше ставлення до кожного із цих вельмишановних дідів.

Щасливе дитинство обірвалося відразу по смерті батька (1885 р.). Марія Андріївна вирішила віддати обох синів у державні школи в Москві та Петербурзі. Доля Павла, який з дитинства під враженням батькових оповідей бажав стати військовим, була вирішена однозначно. У своїх споминах гетьман писав про це так: «Восени (1885 р. — В. У.) приїхав Государ імператор Олександр III у Київ. Мати з нами дітьми поїхала туди. Я вперше бачив тоді Государя. Мене, «не в приклад іншим», як було сказано у наказі, пожалував Государ «пажем Височайшого Двору». «Не в приклад іншим» в пожалуванні було сказано тому, що в пажі зараховувалися лише діти чи онуки генерал-лейтенантів, але ні батько, а ні дід мої не були ні генерал-лейтенантами, а ні таємними радниками. Потому ми поїхали усією родиною до Москви, де оселилися разом із Олсуф'євими в будинку Вирубових на Тверському бульварі. Було вирішено за моїми знанням підготувати мене у 5-тий клас класичної гімназії».

Майже рік Павла готували до іспитів. З ним працював у якості індивідуального вчителя С. Зенченко. Наука йшла складно, і вчитель присвятив цій обставині жартівливий вірш, що зберігся в архіві.

**Мой Павлик, правда, мальчик славный
И был бы очень он хорош,
Не будь он нравом своенравный:
Ему ученье — острый нож.
Лениться любит он ужасно,
Бежит от книги, как греха;
Хоть сознает порой прекрасно,
Что так вести себя нельзя.
Когда ж минует время лени,
Прилежен станет он опять,
Не будет старого и тени —
Способен он меня пленять.
Одно скажу я в заключение:
Он все еще пока дитя,
Хотя заметно в нем стремленье
Покончить с детством навсегда.**

1886. С. Зенченко

ЦДІА України у м. Києві. Ф. 1219, оп. 2, спр. 1595, арк. 2

Врешті, Павло Скоропадський був прийнятий у Пажеський корпус (середній привілейований закритий військово-навчальний заклад) як кандидат. Наприкінці 1885 р. він писав матері, що навчання в корпусі поволі просувається, особливо подобаються уроки фехтування, і просив найняти вчителя

англійської та французької мов, щоб їх не забути²¹. У серпні 1886 р. Павло Скоропадський склав іспити і був зарахований до 3-го класу²². Однак, навчатися йому було важко — вимоги в корпусі були суворі. Наприкінці першого року Павло з основних предметів (Закону Божого, граматики, французької та німецької мов, арифметики, історії, географії, природознавства, малювання) мав середній бал — 7,15 (незадовільно — 5, відмінно 12) і повинен був перескласти арифметику та природознавство. У 4-му класі з'явилося (як писав сам Павло матері) «дуже багато цікавих предметів як то: мінералогія, космографія, хімія, фізика, словесність, логіка і т.д.»²³. Втім, це ще більше ускладнило навчання і наприкінці 4-го класу Скоропадський мав середній бал 7. Але все ж він витримав іспити. Паж писав матері 16 серпня 1888 р.: «Я все ще не можу отямитися від іспитів. Вони були цього року тяжкими. Я, зізнаюся, дуже боявся провалитися». В кінці Павло обіцяв матері підтягтися в навчанні²⁴. Того літа начальник корпусу не відпустив Скоропадського «в прекрасну Малоросію» в якості «покарання за те, що протягом року недобре вчився».

Наступний навчальний рік так само дався досить тяжко. Павло спеціально студіював німецьку мову та алгебру з приватними викладачами. Іспит з німецької він склав. З алгеброю було складніше. Павло писав матері 26 квітня 1889 р.: «Алгебри, як ти сама знаєш, я боюся більше за все. Попрацювати мені доведеться надто багато... Я дуже багато працюю, так що доводиться іноді майже не спати. Єдина моя розвага — це їзда верхи. Я їжджу майже щодня на різних конях і проходжу повний курс кавалерійської їзди»²⁵. Іспит скласти не вдалося, і він був перенесений на осінь.

Влітку 1889 р. Павло Скоропадський здійснив свою першу самостійну (без опіки батьків) подорож за кордон з метою підлікувати виснажений організм. Перші враження від Австрії були тяжкі: «Повсюди бідність, жебрацтво, як наприклад, у Галичині»; навіть ностальгічні: «Ніякі Відні не можуть замінити мені милої Малоросії і коханої моєї родини»²⁶. Життя за кордоном було дороге, доводилося на всьому заощаджувати: «Не дозволяємо собі ніяких зайвих витрат... Звісно, можна було б і не їсти щодня яловичини і не пити 1/2 пляшки вина». Лікування ж і відпочинок ішли добре. Павло писав матері: «Я трохи схуд, зміцнів, змужнів — зовсім інакше, ніж у Петербурзі. Про кашель і нежить немає і звістки... Загалом ця подорож, хоч і матиме на моє здоров'я надто благотворний вплив, все ж залишить мені

враження не з приємних». Не дивлячись на ошатні гори під Карлсбадом та «чудовий краєвид, якого ніде не бачив», юнак «тільки й чекав того моменту, коли можна буде повернутися у милий Тростянець»²⁷. Щодня він по 2 години присвячував алгебрі і шліфував англійську мову в бесідах з американською родиною²⁸.

На зворотньому шляху Павло Скоропадський заїхав до свого товариша по корпусу кн. Урусова. Тут він вперше прилюдно проявив свої вокальні здібності. Юнак мав чудовий голос і писав про імпровізовані концерти матері: «Княжни і всі

боязнь заплутався. Мене опитували по всьому курсу... Висновки з приводу моїх знань були такі: знає, але через боязнь не витримує, плутається.

Отже, я переведений у стройову роту, я дуже-дуже радий. Мені відразу ж видали амуніцію, примусили зубрити статут і т.д.». Юнак писав, що у стройовій роті є певна воля: дозволяють палити, офіцерів майже немає — керують пажі 7-го класу³⁰.

Восени 1892 р. були складені іспити за 8-й клас. Тепер треба було визначитися з місцем служби. Павло Скоропадський хотів потрапити

**Список выпускников за
рівнем успішності
Пажеського корпусу
1893 р.**

Выпускъ 1893 года.					
№ п. п.	Имя, фамилия, имя отчество	Род.	Лет.	Кл.	Место службы
1.	Кн. Урусовъ, камеръ-пажъ	1871	21	7	Корнетомъ въ Кавалергардскій Ея Величества полкъ.
2.	Скоропадскій,	-	-	-	Тамъ же.
3.	Кн. Долгоруковъ,	-	-	-	Тамъ же.
4.	Кривошеинъ,	-	-	-	Корнетомъ Л.-гв. въ Конный полкъ.
5.	Барновъ,	-	-	-	Хорунжимъ Л.-гв. въ Атаманскій Его Императорскаго Высочества Государя Наслѣдника Цесаревича полкъ.
6.	Гр. Ростопчинъ,	-	-	-	Корнетомъ Л.-гв. въ Конно-Гренадерскій п.
7.	Шульцъ,	-	-	-	Тамъ же.
8.	Вогуславскій,	-	-	-	Тамъ же.
9.	Александровскій,	-	-	-	Корнетомъ Л.-гв. въ Уланскій полкъ.
10.	Кн. Мурузи, шашъ	-	-	-	Тамъ же.
11.	Желтухинъ, камеръ-пажъ	-	-	-	Прапорщикомъ Л.-гв. въ Драгунскій полкъ.
12.	Розеншильдъ-Паулинъ, камеръ-пажъ	-	-	-	Тамъ же.
13.	Кн. Баграціонъ-Мухранскій, камеръ-пажъ	-	-	-	Тамъ же.
14.	Фурманъ,	-	-	-	Корнетомъ Л.-гв. въ Гусарскій Его Величества полкъ.
15.	Гр. Олсуфьевъ,	-	-	-	Тамъ же.
16.	Шевичъ (Георгій),	-	-	-	Тамъ же.
17.	Кн. Джамакуріанъ-Орбеліани, пажъ	-	-	-	Тамъ же.
18.	Ромейко-Гурко, камеръ-пажъ	-	-	-	Корнетомъ Л.-гв. въ Уланскій Его Величества полкъ.
19.	Фуллонъ,	-	-	-	Тамъ же.
20.	Семеновъ,	-	-	-	Тамъ же.
21.	Гр. Литке,	-	-	-	Подпоручикомъ Л.-гв. въ Преображенскій п.
22.	Качаловъ,	-	-	-	Тамъ же.
23.	Зуровъ,	-	-	-	Тамъ же.
24.	Шидловскій,	-	-	-	Тамъ же.
25.	Заринъ,	-	-	-	Подпоручикомъ Л.-гв. въ Павловскій полкъ.
26.	Гершельманъ,	-	-	-	Тамъ же.
27.	Чемерзинъ,	-	-	-	Подпоручикомъ Л.-гв. въ Егерскій полкъ.
28.	Шевелевъ,	-	-	-	Тамъ же.
29.	Штубендорфъ,	-	-	-	Тамъ же.
30.	Невадовскій,	-	-	-	Подпоручикомъ Л.-гв. въ Литовскій полкъ.

прийшли в таке захоплення від мого голосу, що я не знав куди діватися... Княгиня умовляла мене, щоб я брав уроки співу»²⁹.

1-го вересня 1889 р. відбулося переєкзаменування. Павло детально описав це в листі до матері: «Я постав перед страшним судом. Екзаменували мене строго, хоч і не прискіпувалися. Я відповідав добре, хоч через

у престижний Кавалергардський полк. Задля цього треба було просити воєнного міністра та імператрицю. Павло Петрович пропонував матері «пустити в хід усе що можна стосовно знайомств і рідні»: генерал Костанда в Москві має поговорити з міністром, а в Петербурзі треба діяти через Оболенську, тітку і дядька Олсуф'євих, Глінко-Мавріна. Однак, Павло

**Павло
Петрович
Скоропадський.
1897 р.**

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

радив матері: «Про мій вихід у полк у світі говорити не потрібно, бо наразі, якщо я не потраплю у Кавалергардський, то й інші полки мене не приймуть, дізнавшись, що я лізу до них лише з причини невдачі в Кавалергардському (своєрідне полкове самолюбство)». Число бажаючих потрапити у Кавалергарди було велике, однак «незважаючи на це, — писав Скоропадський, — я все ж таки маю багато планів туди потрапити, якщо, зрозуміло, справа буде вдало поведена»³¹.

У 1893 р. П. П. Скоропадський закінчує Пажеський корпус за 1-м розрядом. У квітні він

здійснив поїздку до Англії задля переговорів із промисловцем Гіббонсом стосовно обробки порцелянової глини³². А 7 серпня Павло Петрович отримав призначення на службу корнетом у лейб-гвардії Кавалергардський Її Величності Государині Імператриці Марії Федорівни полк, де колись служив і його батько³³.

Павло Петрович відразу поринув у вир полкового життя. Він писав матері: «Зовсім забули нещасного сина, який тут у

Скоропадського я знав дуже добре. Ми служили в одній бригаді... Середнього зросту, пропорційної статури, блондин з правильними рисами обличчя, завжди ретельно зберігаючи форму одягнений, Скоропадський своїм зовнішнім виглядом зовсім не виділявся із загального середовища гвардійського кавалерійського офіцерства. Він прекрасно служив, відрізнявся як чудовий виконавець, рідкісною добросовісністю і великим працелюбством. Надзвичайно обережний, вмючий мовчати, відмінно вихований, він молодим офіцером був призначений полковим ад'ютантом і довгий час займав цю посаду.

Начальники були ним дуже задоволені і охоче висували його по службі, але багато хто з товаришів його не любив. Йому ставили на карб сухість і замкнутість. Пізніше в ролі начальника, він проявив ті ж самі основні риси свого характеру: велику добросовісність, працездатність і наполегливість у досягненні мети. Порив, розмах і швидкість рішень були йому чужі.

Адаі аёёü Ё. Ї. Аі нї іі ёі аі ёу. х. І. І., 1992.— Ї. 96-97.

найнуднішому місті чергує і не передбачає кінця поневірянням»³⁴. Отримавши першу відпустку, Павло Скоропадський у вересні-жовтні 1894р. везе брата Михайла через Вільно, Берлін, Кьольн до Парижа на лікування³⁵. Тут він відвідав славновісні музеї, ходив на лекції до Сорбонни. А навесні 1895 р. Павло Петрович здійснив поїздку до Рима. На той час вже не надто схильний до романтичного опису своїх вражень, Скоропадський все ж не міг стриматися. У листах до сестри він писав, що на шляху з Люцерна «почався магічний сон... Потяг прямо дряпається страхітливими крутосхилами; легкі мости перекинуті через

провалля, тунелі пронизують цілі громади гір і потяг летить усе вище і вище. Так, враження незабутні!.. Сент-Готардський тунель. Потяг на повному ході летить 24 хвилини. Вилетівши з тунелю, я був вражений: на тому боці йшов дрібний дощ, а на цьому — чудова погода, зовсім інша рослинність і італійці. Яка зміна в 20 хвилин?! Ця частина Швейцарії найкрасивіша. Ці італійські озера — просто земний рай за своєю красою»³⁶. Потім була не менш чудова Греція, яку юнаку показував лікар Султана Зографо. Подорож закінчилася у Стамбулі, звідки П. Скоропадський вирушив до Одеси.

В середині серпня 1895 р., у зв'язку з довготривалою відпусткою ад'ютанта полку, Павло Петрович був призначений виконувати його обов'язки. Він був дуже задоволений і писав матері: «Отже, я на прекрасному рахунку в начальства, а це важливіше за все»³⁷.

У грудні 1895 р. П. П. Скоропадський отримав офіційне призначення на посаду полкового ад'ютанта (тобто начальника штабу) і був нагороджений орденом Австрійського кавалерського Хреста Франца-Йосифа III ступеня³⁸.

У 1897 р. Скоропадський отримав звання поручика і 17 квітня був призначений начальником полкової школи солдатських дітей. Згодом (1901 р.) він буде нагороджений званням штаб-ротмістра.

Початок російсько-японської війни 1904 р. вносить докорінні зміни в життя Павла Петровича. Через значну відстань до Манчжурії жодна столична гвардійська частина туди послана не була. Скоропадський подає особистий рапорт з проханням відправити його на фронт. Він отримав призначення (7 березня 1904 р.) на посаду ординарця адмірала Є. І. Алексєєва. Імператриця Марія Федорівна доручила офіцеру супроводжувати до Мукдена споряджений нею санітарний потяг. 2 квітня 1904 р. потяг вирушив із Петербурга і 3 травня дістався до Мукдена. Марія Федорівна телеграфувала осавулу Скоропадському: «Щиро дякую Вам за допровадження мого загону. Прошу Вас іноді повідомляти мені про себе. Бажаю Вам повного благополуччя й успіхів у всьому. Нехай береже Вас Господь. Марія»³⁹.

Спочатку Павло Скоропадський виконував обов'язки ординарця намісника в штабі 3-го Верхньоудинського козацького корпусу. Потім його призначають виконуючим обов'язки ад'ютанта командуючого Східним загonom генерал-лейтенанта графа Келлера. Павло Петрович скрізь супроводжував командуючого, постійно був на передовій і саме на його очах Келлер загинув під час бою.

Павло Скоропадський — осавул ген. Келлера, командуючого Східним загоном Манчжурської армії. 1904 р.
Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

Після загибелі Келлера командуючим Східним загоном був призначений генерал-лейтенант Іванов. Вже на початку вересня він представив Павла Скоропадського до нагородження орденом Св. Володимира 4-го ступеня з мечами та бантом.

Записка про представлення осаула Скоропадського до нагороди орденом Св. Володимира IV ст.

В бою на позиції под Ляньдяньсянем 12-го и 13-го августа, будучи мною послан для связи с Начальником среднего участка и находясь под сильным артиллерийским огнем, следил за ходом боя; постоянно и своевременно доносил мне обо всем замеченном на участке им лично в отношении движений и действий противника. Некоторые его личные наблюдения были особенно ценны, дав возможность предупредить некоторые из намерений противника (вывод новой его батареи на позицию). 17-го и 18-го августа в бою на передовой (горной) позиции к югу от города Ляояна, будучи неоднократно посылаем мною с приказаниями для выяснения положения дел на правый фланг позиции и находясь там под жестоким перекрестным артиллерийским и оружейным огнем, с полным хладнокровием, вниманием, отличным и отчетливым пониманием обстановки, с полным успехом исполнял все мои поручения, что облегчало мне решение вопросов о времени, силе и направлении необходимых подкреплений.

О таковой мужественной и высокополезной боевой деятельности Есаула Скоропадского, известной мне лично, свидетельствую с особой настойчивостью, и Генерал-Майор Данилов, как бывший Начальник правой половины позиции 3-го Сибирского Корпуса, бывшей предметом главного удара и многократных ожесточенных атак японцев 17-го августа, за заслу эти полагал бы справедливым и для примера другим необходимым награждать Есаула Скоропадского орденом Св. Владимира 4-й степени с мечами и бантом.

Подписал: генерал-лейтенант Иванов
4-го сентября 1904 года. № 418
Деревня Манюлучжуанцы.

ÖÄ²À ÖëðàĴ è ó ì . Êë²â². Ô. 1219, î î . 2, ïî ð. 1057, àðê. I-I çà

Восени 1904 р. Павла Скоропадського призначили командиром 5-ї сотні Другого Читинського козацького полку Забайкальського козацького війська 111-го Сибірського корпусу. І вже з 10 листопада 1904 р. по 6 січня 1905 р. його сотня відзначилася на передовій, відбиваючи численні атаки японських підрозділів.

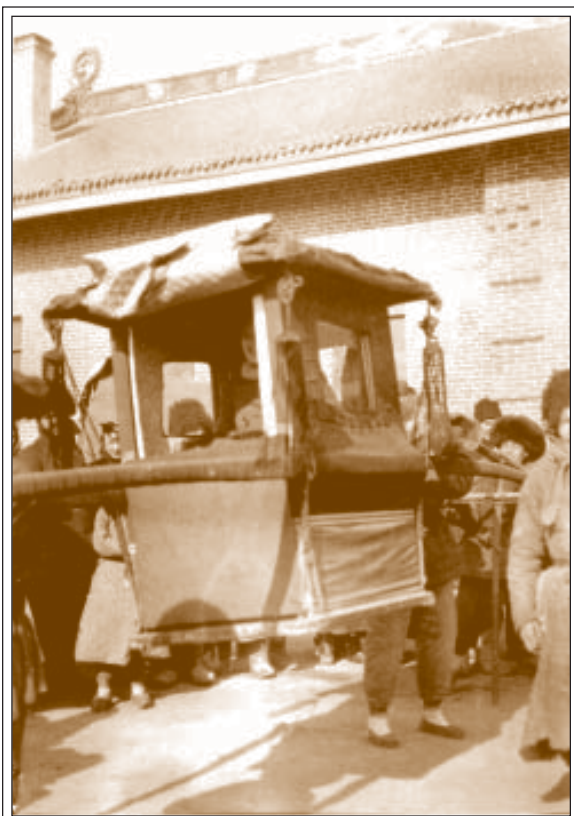
Великим щастям для молодого офіцера було побачення з коханою дружиною, яка приїхала задля цього у Манчжурію.

Незабаром (у травні) Скоропадського призначили ад'ютантом Головнокомандуючого

Олександра Скоропадська під час відвідин чоловіка у Манчжурії. 1904.

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

російськими військами на Далекому Сході генерал-ад'ютанта М. П. Линевича. За дорученням останнього осавул брав участь у військових діях, оглядав і ревізував окремі частини. 12 вересня 1905 р. у рапорті начальника 2-ї Східно-Сибірської стрілецької дивізії відзначалася мужність Павла Скоропадського у бою під Кіанкорогі.

Павло Скоропадський (з правого боку) та офіцери козачого корпусу. 1905 р.

ЦДІА України у м. Києві. ф. 1219. оп. 1., спр. 490, арк. 9.

По закінченню війни, 7 листопада 1905 р. осавул П. Скоропадський повернувся у рідний Кавалергардський полк. А 9-го грудня 1905 р. під час військового параду в Царському селі Микола II оголосив офіцеру, що призначає його своїм флігель-ад'ютантом. При цьому Павло Петрович продовжував виконувати службові обов'язки і в Кавалергардському полку. Зокрема, він запропонував сформувати і підгоювати полкові кулеметні команди⁴⁰. П. Скоропадський здобув сталий авторитет у корпусі. В атестаційному висновку на нього за 1907 р. було сказано: «Заслуговує висунування на посаду командира полку, але не зарахований, згідно з нормою, до кандидатського списку»⁴¹. 27 жовтня 1909 р. П. Скоропадський був нагороджений орденом Св. Володимира III ступеня⁴².

Військова кар'єра Павла Скоропадського стрімко йшла вгору: 4 вересня 1910 р. полковник був призначений командиром 20-го драгунського Фінляндського полку із залишенням флігель-ад'ютантом; квітень 1911 р. — призначений командиром лейб-гвардії Кінного полку⁴³; 25 березня 1912 р. — отримав звання генерал-майора і був зарахований до почту імператора із залишенням на попередній посаді. Павлу Петровичу довелося докласти чимало зусиль, щоб вишколити представників «золотої молоді» з аристократичних родин у лейб-гвардійському полку. Він навіть запропонував вивести кінні частини полку з Петербурга, де не було умов для їх щоденних воєнних вправ. Цей проект здійснений не був через опір впливових осіб.

**Атестация
Павла Скоро-
падського.
1909 р.**

ЦДДА України у м.
Києві. ф. 1219, оп. 1.,
спр. 1058, арк. 1-1зв.

Командиръ
Кавалергардскаго ЕЯ
ВЕЛИЧЕСТВА
ГОСУДАРЬНИ ИМПЕРАТРИЦЫ
МАРИИ ФЕОДОРОВНЫ
ПОДПИСА.
30. Октября. 1909 г.
№.....
г. С-Петербургъ.

*Гри. Ад. Столюмиску
Скоропадскому*

На основаніи ст. 18 временнаго
положенія объ аттестаціяхъ, объя-
вляю Вамъ выписку изъ полученнаго
мною окончательнаго рѣшенія диви-
зіонной аттестаціонной комисіи,
утвержденнаго Командириъ Гвардей-
скаго Корпуса.

*Въздатыйся; достопинъ възвѣ-
щеній на вѣдущую выдѣлѣть долѣе
цѣли отъ передъ.*

СМѢИ ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА

Генералъ - Маіоръ

Гр. Мелідиш

З початком Першої світової війни полк на чолі з П. Скоропадським був відправлений на фронт. І вже 6 серпня 1914 р. відзначився в бою під Краупішкеном. У рапорті говорилося, що П. Скоропадський, «не зважаючи на жорстокий артилерійський і рушничний вогонь супротивника, захопив частину позицій супротивника і утримав їх. чим значно сприяв остаточному успіхові»⁴⁴. Павло Скоропадський був представлений до нагороди. Георгіївська дума 23 серпня присудила йому орден св. Георгія 4-го ступеня. Про це телеграфував бойовому товаришу хан Нахичеванський: «Сердечно вітаю, радуюсь, обнімаю і тебе, і кінну гвардію»⁴⁵. 25 серпня 1914 р. Павло Петрович з гордістю писав тестю: «Зізнаюсь, я страшенно радий, що Георгіївська Дума присудила мені цю нагороду. Мені особливо

Георгіївський хрест Павла Скоропадського
Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

Павло Скоропадський на чолі групи офіцерів. 1915-1916 р.

ЦДДА України у м. Києві.
ф. 1219. оп. 1., спр. 490,
арк. 3.

приємно, що я отримав цю нагороду, перебуваючи на чолі двох полків, з якими так близько пов'язане все моє життя

Наказ про нагородження був підписаний 13 жовтня, незабаром П. Скоропадський отримав хреста. Він повідомляв брату Михайлу: «Я нещодавно отримав Георгіївський хрест... така нагорода має значення не лише для особи, яка її отримала, але й значення родинне». В

місцевій чернігівській газеті «Черниговское, слово» йому була присвячена окрема стаття⁴⁶. Надалі Павло Скоропадський на всіх фотографіях зображується з білим хрестом ордена Св. Георгія. А в січні 1918 р., як він сам згадує, добираючись із Білої Церкви у Звенигородку, Павло Петрович зашив орден у рукав, щоб більшовики не знайшли і не відібрали.

**Павло Петрович
Скоропадський
офіцер Лейб-
гвардії кінного
полку. 1910 р.**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Павло Скоро-
падський
(верхи).
Чевень 1915 р.
Дубісса.**

ЦДІА України у м.
Києві. ф. 1219. оп. 1.,
спр. 490, арк. 4.

**Павло Скоро-
падський Після
1914 р.**

ЦДІА України у м.
Києві. ф. 1219. оп. 1.,
спр. 490, арк. 10.

**Павло
Скоропадський .
1914 - 1917 рр.**

ЦДІА України у м. Києві.
ф. 1219. оп. 1., спр. 490,
арк. 9.

6 жовтня 1914 р.
П.Скоропадського призначили
командиром І-ї бригади І-ї
Гвардійської кавалерійської
дивізії⁴⁷. Влітку 1915 р. Павло
Петрович був призначений
командиром 5-ї кавалерійської
дивізії⁴⁸; у березні 1916 р. —
командиром І-ї кавалерійської
дивізії; у жовтні 1916 р. —
командуючим 8-м армійським
корпусом, а потім Гвардійським
кавалерійським корпусом. Навесні
1916 р. П. Скоропадський отримав
чин генерал-лейтенанта.

**Павло і
Олександра
Скоропадські
у Волокитині.
1910 р.**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Павло Скоро-
падський в
часи Світої
війни**

ЦДІА України у
м.Києві. ф. 1219. оп.
1., спр.490, арк. 18.

**Павло Скоро-
падський (з
правого боку)
серед групи
офіцерів.
1915(?) р.**

ЦДІА України у м.
Києві. ф. 1219. оп. 1.,
спр.490, арк. 5.

**Павло
Скоропадський
у шпиталі після
поранення.
Хорлуپی. 1916
р.**

ЦДІА України м. Києві.
ф. 1219, оп. 1, спр. 490,
арк. 6.

**Павло
Скоропадський.
1917 р.**

ЦДКФД України. Од.
зб. 0-186014

**Павло
Скоропадський
10. VIII. 1916 р.
Ставка біля
Даросила.
Автографічний
запис на звороті.**

ЦДІА України у м. Києві.
ф. 1219, оп. 1., спр. 490,
арк. 14.

Я на фронті - писав, єдиний
створений для автоматичної роботи
машини - докинув її котирувати
і змінив, зрештою, виробничий завод
машини - в даний момент
машини працюють дуже швидко
і ефективно. Варто відзначити, що
в даний момент машини працюють
швидко і ефективно. Варто відзначити,
що машини працюють швидко і ефективно.
10.8.1916. Ставка біля Даросила
на чаші 12.00 год.

22 січня 1917 р. Павло Петрович
був призначений командіром 34 - го
армійського корпусу, що дислокувався
в Україні.

2 січня 1898 р. Павло Петрович одружився з **Олександрою Петрівною Дурново** — фрейліною імператриці. Тесть Скоропадського **Петро Павлович Дурново** походив зі старовинного дворянського роду, витoki якого відомі з XIV ст. і починаються на Чернігівщині. Він народився 6 грудня 1835р. в сім'ї гофмаршала Павла Дмитровича Дурново і Олександри Петрівни, народженої кн. Волконської. Як онук відомого державного діяча кн. Петра Михайловича Волконського, у день 50-літнього ювілею служби останнього, у 1843 р. Петро був пожалуваний відразу в камер-пажі. 13 серпня 1853 р. він отримав звання корнета Кавалергардського полку і був призначений до Воєнної Академії. По закінченню її у 1855р, був зарахований до Генерального Штабу в розпорядження командуючого військами у Фінляндії. За участь у військових діях у Свеаборзі Петро Дурново був нагороджений орденом Св. Анни 4-го ступеня. У 1856 р. він був переведений у Гвардійський генеральний штаб, а згодом отримав чин поручика і флігель-ад'ютанта. У 1861 р. Петро Павлович контролював проведення земельної реформи на землях Війська Донського і був нагороджений орденом Св. Володимира 4-го ступеня. Через п'ять років Петро Павлович отримав звання генерал-майора у почті імператора і був призначений Харківським губернатором. На цій посаді він пробув чотири роки, отримавши за сумлінність ордени Св. Станіслава і Св.

Анни перших ступенів. У 1870-1876 рр. Петро Дурново був Московським губернатором. У 1876 р. він отримав чин генерал-лейтенанта і ордени Св. Володимира 2-го ступеня та Білого Орла. З 1882 р. Петро Павлович керував Департаментом уділів. Отримавши орден Св. Олександра Невського (15 травня 1883 р.), через два роки перевівся у Міністерство внутрішніх справ, а потім — у Військове міністерство (1885 р.). 30 серпня 1890 р. Дурново отримав чин генерала від інфантерії. У зв'язку з 50-річчям служби Петро Павлович в 1903 р. був нагороджений діамантовими знаками ордена Св. Олександра Невського. Знову пішла по висхідній його кар'єра: 11 серпня 1904 р. — призначений членом Державної Ради, 15 липня 1905 р. — Московським генерал-губернатором, 30 червня 1906 р. — генерал-ад'ютантом.

**Павло Петрович
Дурново.
Ост. чв. XIX ст.**

ЦДІА України у
м. Києві, ф. 1219, оп. 1., стр.
516, арк. 16, 17.

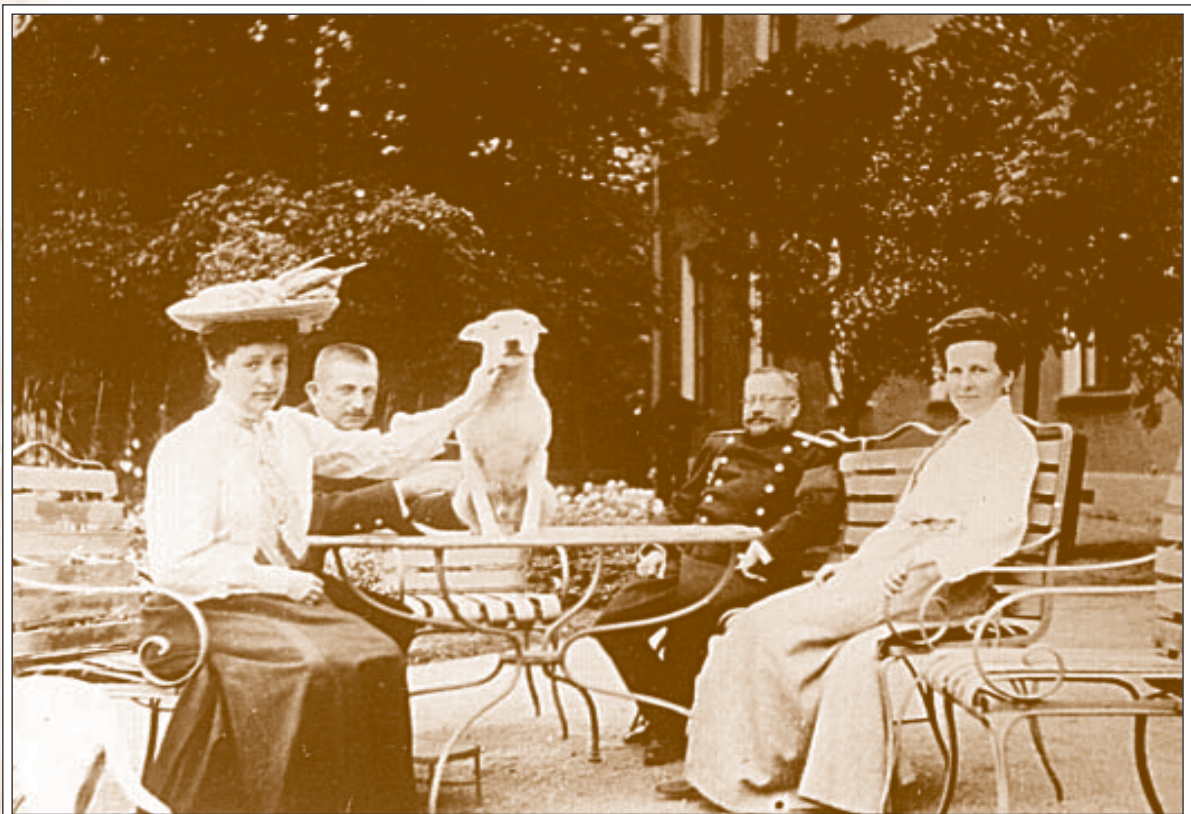

Павло Петрович Дурново з дітьми Олександром та Павлом у зимовому саді на Охті.

ЦДІА України у м. Києві. ф. 1219. оп. 1, спр. 16, арк. 21, оп. 2, спр. 1662, арк. 1.

Олександра Дурново-Скоропадська (крайня зліва), Павло Дурново (другий зліва) та невідомі особи.

ЦДІА України у м. Києві. ф. 1219. оп. 1, спр. 542, арк. 4.

За час служби він отримав 10 іноземних орденів перших ступенів і потомствений Командорський хрест Мальтійського ордена Св. Іоанна Єрусалимського.

Петро Павлович Дурново був одним із найзаможніших дітичів у Петербурзі — золотопромисловець і банкір. Він мав власний палац на Англійській набережній біля Зимового палацу і розкішну дачу з парком у 25 десятин землі на березі Неви навпроти Смольного монастиря (Охта). Маєтки П. Дурново знаходилися у Вятській, Костромській, Нижегородській, Полтавській, Саратовській і Тверській губерніях (більше 10 тис. десятин)⁴⁹.

Його дружиною була **Марія Василівна** княгиня **Кочубей** — донька кн. Василя Вікторовича Кочубея і кн. Олени Павлівни. народженої Бібікової (у першому шлюбі за кн. Білосельським-Білозерським). Вона народилася 17 вересня 1848 р., у двадцять чотири роки вийшла заміж за П. П. Дурново, народила йому двох дітей — Павла і Олександру — і померла у сорокашестирічному віці 15 лютого 1894р. Марія Василівна менше займалася дітьми, вони більше спілкувалися з батьком.

Павло Дурново був старшим. Він народився у 1873 чи 1874 р., став капітаном 2-го рангу. брав участь у російсько-японській війні, зокрема у битві під Владивостоком, де його корабель єдиний залишився неушкодженим. Служив також у Середземному морі, брав участь у допомогівій акції після землетрусу в Месині.

Однак на зворотньому шляху він захворів на складне запалення середнього вуха і 22 січня 1909 р. помер в Афінах. Дружиною його була кузина — Софія Волконська, яка так і залишилася вдовою, надовго переживши Павла Дурново (свого чоловіка). Вона померла підчас Другої світової війни в еміграції.

Другою дитиною в родині Дурново була донька Олександра. Вона народилася 23 жовтня 1878 р. у Петербурзі. З дитячих років її головною вихователкою була іноземна гувернантка, яка намагалася, окрім суто жіночого шляхетного виховання, навчити Олександрі всьому, що могло б допомогти їй у житті. Як згадує Олена Отт-Скоропадська, її мати уміла майже все: вести велике господарство, готувати їжу, шити, в'язати, вишивати, малювати (олією і акварельними фарбами), добре грала на фортепіано тощо. Окрім того, вона вміла оббивати меблі та стіни шпалерами, лікувати худобу і звірів, знала садівництво, займалася різними видами спорту — плавала, їздила верхи, управляла парусником і навіть у літньому віці їздила на ковзанах. Батько наймав для Олександри вчителів, і вона чудово знала французьку та англійську мови, історію і навіть математику. Вчитель брата Павла, помітивши здібності дівчинки, навчав її основам вищої математики. Петро Павлович мав власний катер, на якому родина Дурново виходила в море — при цьому Олександра за секстантом визначаючи координати.

**Марія
Василівна
Кочубей-
Дурново, мати
Олександри
Дурново-
Скоропадської**

ЦДІА України у
м. Києві, ф. 1219, оп. 1,
спр. 545, арк. 20.

**Павло Скоро-
падський (з
правого боку)
та офіцери
козачого
корпусу. 1905
р.**

ЦДІА України у
м. Києві, ф. 1219, оп. 1,
спр. 490, арк. 9.

**Софія Петровна
Дурново,
уроджена кн.
Волконська.**

ЦДІА України у
м. Києві. ф. 1219. оп. 1.,
спр. 542, арк. 34, 38.

**Генерал-
фельдмаршал
князь Петро
Волконський,
дід Павла
Дурново**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Кн. Олена
Павлівна
Кочубей**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Кн. Олена
Кочубей,
уроджена
Бібікова, в
першому шлюбі
Білосельська-
Білозерська, в
другому
Кочубей,
бабуся
Олександри
Дурново**

ЦДІА України у
м. Києві, ф. 1219, оп. 1., стр.
545, арж. 21.

**Олександра
Дурново у
вбранні Кейт
Гріневей під час
балу. 1890-і рр.**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Павло Дурново
(стоїть на
сходинах
візка) з
селянами**

ЦДІА України у
м. Києві. ф. 1219. оп. 1.,
спр. 548, арк. 44.

**Марія
Васильчикова,
тітка Дурново-
Скоропадських.
1911 р.**

ЦДІА України у
м. Києві. ф. 1219.
оп. 1., спр. 545, арк. 18.

**Олександра
Дурново
Скоропадська.
Австрія.
Поч. XX ст.**

ЦДІА України у
м. Києві. ф. 1219. оп. 1., стр.
542, арк. 6-9.

**Родина Дурново
та їх знайомі.
Крайня з
правого боку –
Софія Петрівна
Волконська-
Дурново, з
лівого боку –
Олександра
Дурново**

ЦДІА України у
м. Києві. ф. 1219. оп. 1., стр.
542, арк. 1.

**Олександра
Дурново,
зимовий сад на
Охті**

ЦДІА України у
м. Києві. ф. 1219. оп. 2., спр.
1661, арк. 1.

Ставши фрейліною імператриці. Олександра Дурново познайомилася при дворі і подружилася з Єлисаветою Скоропадською, а через неї і з Павлом Петровичем. Останній відразу закохався в красуню. Вони вирішили одружитися. Петро Павлович Дурново був налаштований рішуче проти цього шлюбу, вважаючи, що його донька повинна мати більш вигідну партію. Перше сватання Павла Скоропадського в листопаді 1896 р. було невдалим — йому відмовили. Однак 17-річна Олександра виявила велику наполегливість перед батьком. 2 квітня 1897 р. Павло Скоропадський знову листовно звернувся до П. П. Дурново, просячи руки його доньки. Він писав: «Ви не можете не знати... про моє палке й глибоке кохання, яке я давно

Олександра Дурново-Скоропадська

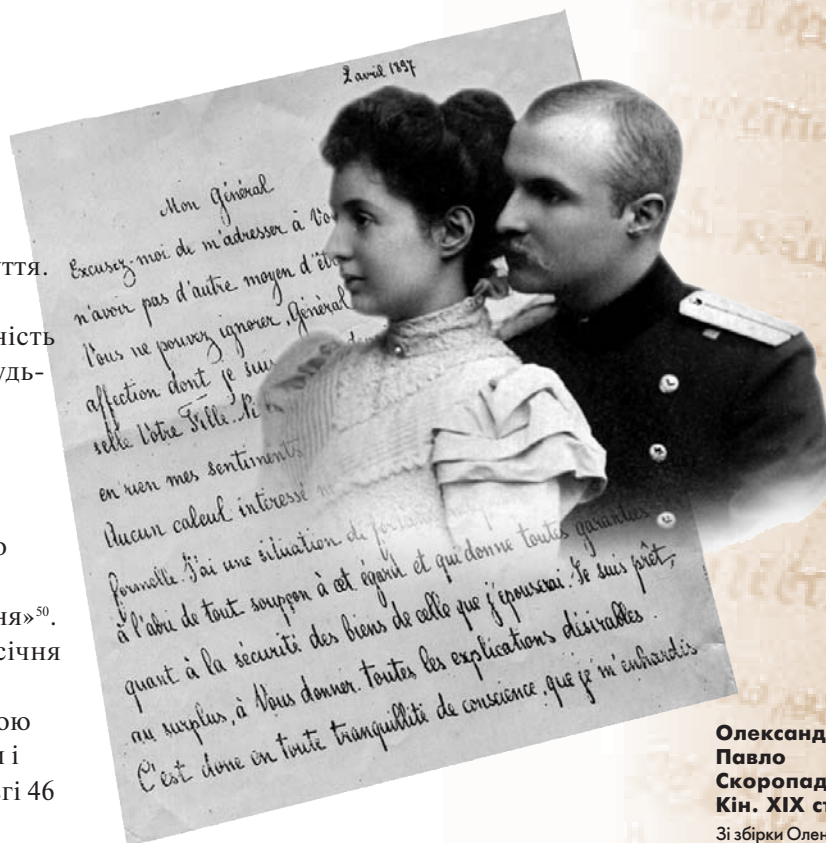
Народилася я 25-го жовтні 1878р. в будинку мого батька на Англійській набережній №16, у місті Петербурзі. Судячи за розповідями, що згодом дійшли до мене, оскільки я, звичайно, цього Пам'ятати не можу, все склалося вдало. Важила я більше дев'яти фунтів й довжина була 12 вершків, що можна побачити за образом Св. Цариці Александри, замовленому моєю матір'ю при народженні. Назвали мене так, тобто Олександрою, на честь моєї бабусі з батьківського боку—Олександри Петрівни Дурново, народженої Волконської, доньки фельдмаршала... Я була дитиною досить здоровою. Мати моя, зробивши невдалу спробу годувати мого брата, зі мною взагалі відмовилася від нього. Взяли годувальницю...

До двох-трьох років я нічого пригадую, але із цього моменту багато що ясно змальовується у моїй пам'яті. Тепер це пригадую, треба сказати, що мати моя хоч і любила своїх дітей, але порівняно мало ними займалася, одним словом, я не на-м'ятою материнських ласк до більш пізнього часу. Навіть риси моєї матері до шестирічного віку у мене зовсім не закарбувалися у пам'яті, а батька ж, можу сказати прямо, починаю пригадувати, коли мені минуло тільки 6 1/2 років... З двох дітей я була більш занедбаною моєю матір'ю та й взагалі ріднею... Я була дуже вродливою: дитиною.

Мене, як належить, у відкритих мереживних сукенках водили до вітальні й показували гостям. Я була дуже ласкавою до того ж, до всіх чіплялася й тоді, як видно, користувалася успіхом. Мене, звичайно, змушували говорити всілякі нісенітниці, це одна з речей, яка мене тепер завжди діймає, коли батьки вкладають у чисті вуста дитини всілякі банальності, а потім над цим регочуть... До моєї матері часто приходив якийсь і молодий англійський дипломат пам'ятаю його звали Freddy. Він завжди особливо мило зі мною бавився, і врешті-решт, на мою радість, я від цього ревного залицяльника отримала підношення — дитячу англійську книгу Ket Greenowej, мені було тоді три роки, але ця книжка досі цілісінька, й тепер перейшла до моїх дітей.

відчуваю до Вашої доньки. Ні час, ні обставини ніяк не вплинули на мої почуття. Запевняю Вас, що я аж ніяк не керуюся корисливим розрахунком. Моя незалежність завдяки моєму багатству знімає з мене будь-які підозри з цього приводу і гарантує збереженість статків тій, яка стане моєю дружиною... Я з чистим сумлінням наважуюсь шанобливо просити руки Олександри Петрівни, запевняю Вас, що найбільшим щастям для мене було б одержати Ваше батьківське благословіння»⁵⁰.

Врешті П. П. Дурново дав дозвіл і 12 січня 1898 р. молоді обвінчалися. З того часу Олександра Скоропадська стала ідеальною дружиною, матір'ю, найближчим другом і співробітником Павла Петровича на довгі 46 років.

Олександра та Павло Скоропадські. Кін. XIX ст.

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської.

Спогади дитинства

Коли мені минуло три роки, у дитячій Почалося нове життя. Дитячі наші були на подвір'ї. Коли брата відокремили від мене, його влаштували в трьох кімнатах поруч, так що при бажанні діти могли б вирости душа в душу. Я помітила взагалі, що від розподілу кімнат у будинку часто залежить все родинне життя. Але тут між дітьми насправді не було перешкод. Брат мій перший час за старою звичкою постійно забігав до мене побавитися. Звичайно, забави полягали переважно в тому, що він вихоплював у мене мої іграшки, не завжди з особливою ніжністю. Потім починалася гра. Я була конем, він, звичайно, візник, батіжок тут відігравав не малу роль. Пригадую, як потім він взявся мене «кувати», Це виявлялося в тім, що молотком він гатив мене по подошвах. Іноді доходило майже до сліз із мого боку, але я трималася, оскільки він мені погрожував, що при криках й «ніжностях» із мого боку він піде й більше до мене не прийде бавитися, а це була для мене така радість, я ж так нетерпляче чекала завжди його приходу між уроками, що старалася терпіти до кінця...

Няня, котру ми звали просто Мімі, від самого народження не мала до мене ніжності, я ж її обожнювала. Пояснюю це тим, що діти взагалі люблять тих, що перебувають при них постійно, їх годують, вдягають. Окрім того, материнськими ласками я не була розпещена. Матір я бачила всього декілька хвилин на день, няню ж постійно. Пригадую один випадок. Діти якось нездужали. Мати попри звичай ще вдень до нас заходила, й захотіла зайти увечері. Мімі зачинила двері. Мати двічі-тричі постукала, а та не пустила і врешті-решт наліхословила. Мама тоді пригрозила, що піде по «general». Це не допомогло. Мама здійснила погрозу, і, кажуть, батько прийшов і перед зачиненими дверима випустив увесь свій словник англійських лайливих слів. Тільки це подіяло. Двері відчинилися, але на цей гамір хворі діти, котрі щойно поснули, сполошилися й злякано поглядали, сидячи у ліжечках. Втім, няню вилаяли й залишили.

Лист Павла Скоропадського до Петра Дурново, якому він просить руки доньки останнього.

Див.: Пасько І. Невідомий Скоропадський // Останній гетьман. — К., 1993. С. 252.

**Олександра
Дурново у
вбранні
княгині Ольги
на
імператорському
балі 1903 р.**
Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Павло
Скоропадський
у вбранні
польського
шляхтича на
імператорському
балі 1903 р.**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

У Петербурзі
молоде подружжя
найняло окрему
квартиру, яку
Олександра зі смаком
обставила і сама
зафотографувала (тоді
вона дуже
захоплювалася
фотосправою).

**Помешкання
Скоропадських
у Санкт-
Петербурзі на
Фурштадській,
6. Вітальня.
Фото
Олександри
Скоропадської
1898 р.**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Помешкання
Скоропадських
у Санкт-
Петербурзі на
Фурштадській,
6. Дитяча
кімната. Фото
Олександри
Скоропадської
1898 р.**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

Помешкання
Скоропадських
у Санкт-Петербурзі на
Фурштадській,
6. Зелена
вітальня. Фото
Олександри
Скоропадської
1898 р.

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Помешкання
Скоропадських
у Санкт-Петербурзі на
Фурштадській,
6. Кабінети
Павла
Петровича.
Фото
Олександри
Скоропадської
1898 р.**

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

Помешкання
Скоропадських
у Санкт-
Петербурзі на
Фурштадській,
6. Ідальня.
Фото
Олександри
Скоропадської
1898 р.

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

Помешкання
Скоропадських
у Санкт-
Петербурзі на
Фурштадській,
6. Спальня.
Фото
Олександри
Скоропадської
1898 р.

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Помешкання
Скоропадських
у Санкт-
Петербурзі на
Фурштадській,
6. Другий
поверх. Фото
Олександри
Скоропадської
1898 р.**
Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Помешкання
Скоропадських
у Санкт-
Петербурзі на
Фурштадській,
6. Передпокої.
Фото
Олександри
Скоропадської
1898 р.**
Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Марія
Андріївна
Скоропадська
з онукою
Єлисаветою.
1900 р.**

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

**Маєток
Скоропадських
у Тростянці.
1900 р.**

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

25 (12) листопада 1898 р. у них народилася перша дитина — донька Марія. Молоде подружжя запрошувало до себе Марію Андріївну. Павло Скоропадський писав матері 21 серпня 1899р.: «Аліна (так він називав дружину) чекає не дочекається твого приїзду до Петербурга, сподіваючись, що біля Марійки ти, бідна матусю, бачачи і. це життя, що розпускається. хоч її трішечки відпочинеш морально від випробувань, які тобі послав Господь». А трохи згодом (12 вересня): «Марійка учиться зустрічати тебе на ногах»⁵¹. Марія Андріївна ще встигла побачити дорогу онуку, названу на її честь, і навіть сфотографуватися з нею на пам'ять. Через рік після Марійки, 26 (13) листопада 1899р. народилася Єлисавета. 23 (10) листопада 1900 р. з 'явився на світ Петро. А перед самою російсько-японською війною — 13 лютого (31 січня) 1904 р. народився Данилко. Олександра Петрівна повністю поринула в турботи про дітей. Батько був постійно зайнятий і не так часто знаходив час для дітей. Безперечно, він також їх безмежно

любив. В листах до матері 1900-х рр. Павло Петрович регулярно повідомляв: Марійка «вже все говорить, цілі фрази, денно щось малює кольо—ровими олівцями і співає... стає на голову, загалом вона дуже виросла»: Лілі «розцвіла,... ходить, має зубчик... і перемінилася до невпізнання», Петрик — «Петушок цілий день посміхається, загалом видно буде добрий хлопчик»⁵². В усіх листах і телеграмах П. Скоропадський повідомляв, що постійно «подумки з дружиною й дітьми» і дуже сумував, коли не отримував вчасно листи від Олександри Петрівни та не мав інформації про здоров'я дітей⁵³.

Коли чоловік вирушив на фронт, Олександра Петрівна дуже мужньо переносила розлуку. Один із товаришів П. Скоропадського повідомляв йому в Маньчжурію: «Твоя дружина переносить з подиву гідним героїзмом твою відсутність. Оце людина, яку я ніколи не перестану глибоко поважати і щиро їй дивуватися. Як добре ви доповнюєте характерами одне одного».

Незважаючи на складну економічну ситуацію, вже 16 квітня 1904 р. Олександра Скоропадська передала 500 крб. комітету Товариства Червоного Хреста в Глухові. Весь свій час, усі свої сили і знання вона віддавала дітям, щороку вивозячи їх в Україну.

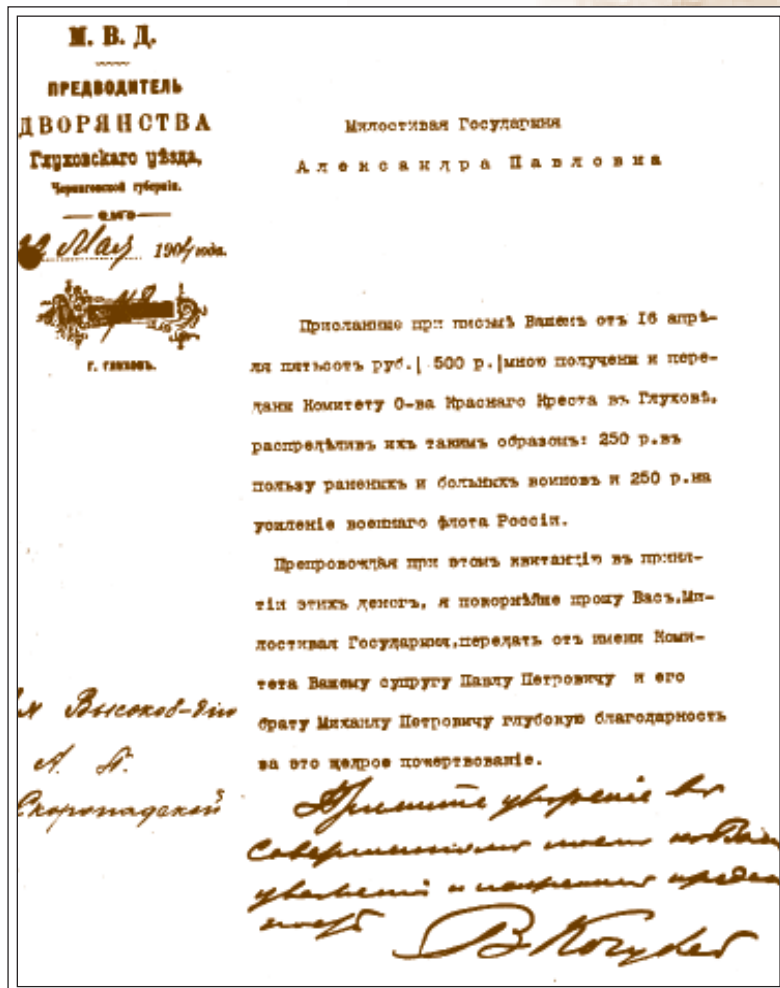
Діти дуже любили Тростянець, Полошки, Волокитино. В родинному архіві збереглася дитяча рукописна газета «Малыш» з описом Тростянецької садиби.

Малыш еженедельная, очень полезная и увлекательная газета

«Наш флигель»

Уютный, славный флигелек!
Люблю в нем каждый уголок,
Его устройства простоту:
Стен белизну и чистоту,
Свет яркий, множество окошек,
Обилье комнат и дверей,
Простые печи без затей
И мрак двух коридоров-крошек.
Люблю наш маленький балкон
И стройный ряд его колонн,
Повисший виноград на них;
Под окнами среди других
Кусты жасмина и сирени;
Взяди деревьев мощных тени,
На крыше башню со шпилем,
С оградкой скромною кругом.

ЦДІА України у м. Києві. Ф. 1219, оп. 2, спр. 1016, арк. 17 зв.

Подяка В. Кочубея
О. П. Скоропадській
за пожертву для
Товариства
Червоного Хреста

ЦДІА України у
м. Києві. Ф. 1219, оп. 2,
спр. 1358, арк. 7.

Маєток
Скоропадських
у Тростянці.
1900 рр.

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Будівля
Тростянецького
маєтку, що
збереглися.**

З кінохроніки 1940-
х рр.

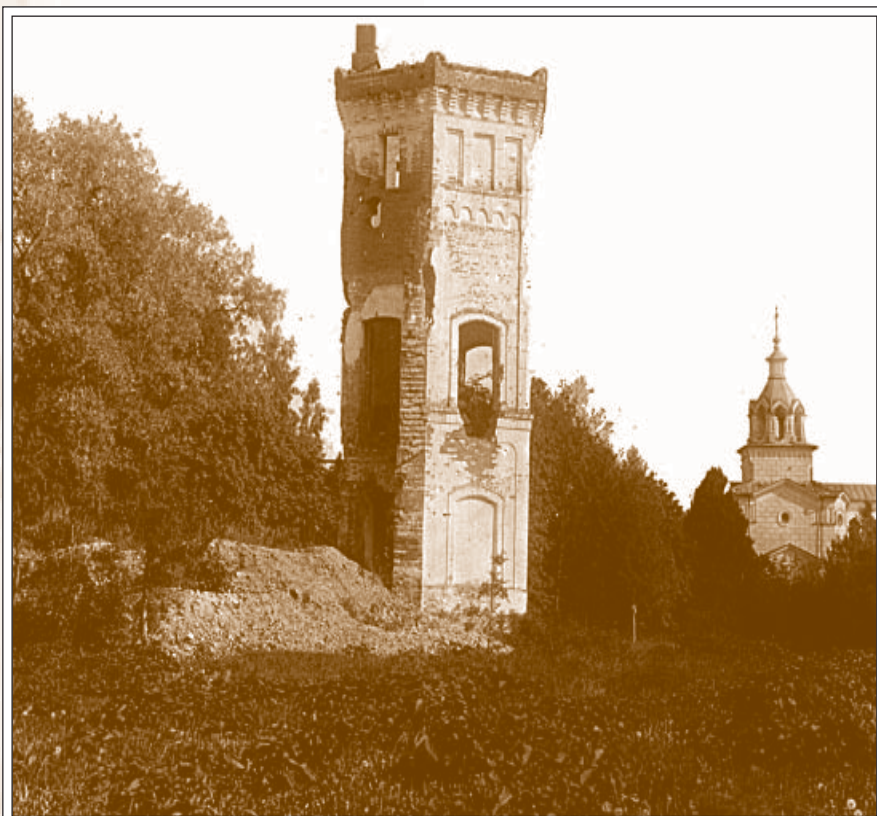
ЦДФКФД України у
м. Києві, ф. 1219, оп.
1., спр. 1058, арк. 1-1
зв.

**Руїни церкви у
Тростянці.**

З кінохроніки 1940-
х рр.

ЦДФКФД України у
м. Києві, ф. 1219, оп.
1., спр. 1058, арк. 1-1
зв.

**Маєток
Скоропадських
у Тростянці.
В'їздні ворота.
Кін. XIX – поч.
XX ст.**

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

**Садина
Скоропадських
у Полошках
на
Глухівщині.**

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

**Олександра
Петрівна з
донькою
Марією у
Тростянці.
1900 рр.**

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

**Садиба
Скоропадських
у Полошках
на Глухівщині**
Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Садиба
Скоропадських
у Полошках
на Глухівщині**
Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Ставок та
старий шлях.
1900-і рр.**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Стара дорога.
1900-і рр.**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Флігель для
гостей.
1900-і рр.**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Контора.
Фото кін. XIX
– поч. XX ст.**

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

**В'їзд до садиби.
1900-і рр.**

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

**Комора і
кухня.
1900 рр.**

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

“Дитячі хатки”.
Єлисавета та
Данило. 1900 рр.
 Зі збірки Олени Отт-
 Скоропадської

Конюшні.
1900 рр.
 Зі збірки Олени Отт-
 Скоропадської

**Кухня. 1900
рр.**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Єлисавета,
Данило,
Петро, Марія і
селянські діти
у Полошках.
1900 рр.**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Марія
Павлівна
Скоропадська
з селянами у
Полошках на
Глухівщині.
Поч. 1900 рр.**
Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Церква у
Полошках.
Фото Людвіга
Отт. 1991 р.**

оловіча лінія роду
Скоропадських переривається
на дітях гетьмана Павла
Скоропадського. **Марія
Павлівна** Скоропадська

народилася в Петербурзі 12 (25) листопада 1898 р. Дитинство і рання юність її пройшли в столиці, а шоліта — у Тростянці та Полошках в Україні. Вона отримала добру домашню освіту. чудово володіла мовами завдяки гувернанткам і найманим вчителям. Вирішивши самостійно, без протекції рідних, обрати свій подальший шлях у житті, вона випросила у батька відповідний документ. 12 січня 1913 р. Павло Скоропадський засвідчив: «Надаю право моїй доньці вступити на педагогічні курси чи на Бестужевські на будь-який з факультетів за її бажанням. Особисто вважаю, що для майбутньої її діяльності був би особливо бажаним вступ її на юридичний факультет, однак, повторюю, я лише висловлюю бажання, право ж на рішення надаю їй»⁵⁴. Марія протягом двох років з наполягання матері все ж

**Марія
Скоропадська.
1901 р.**

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

відвідувала гімназію⁵⁵ і врешті склала іспити у Петербурзі за повний курс гімназії, отримавши золоту медаль. Батько з цього приводу телеграфував з фронту (24 червня 1916 р.): «Поздоровляю з блискучим закінченням гімназії дорогу Марійку, горжусь нею»⁵⁵ У 1917 р., незадовго до виїзду в Україну, Марія почала відвідувати у Петербурзькому університеті лекції з медицини. Однак медичну освіту завершила вже за кордоном.

**Марія
Скоропадська.
1900 р.**

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

**Єлисавета
Скоропадська.
1901 р.**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

Єлисавета Павлівна
Скоропадська народилася в
Петербурзі 13 (26) листопада 1899
р. Разом із Марією отримала
початкову домашню освіту, а
потім склала іспити на атестат
зрілості за повний курс гімназії.
Змалку у Єлисавети проявився
талант скульптора, і вона
вирішила стати професійним
митцем, що врешті і здійснилося
в еміграції.

**Марійка,
Олександра,
Павло
Скоропадські
та песик Мукі.
Кін. 1890-х
рр.**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Марія і
Єлисавета
Скоропадські.
1903 р.**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Павло
Скоропадський
з донькою
Марією та
песиком Муки.
Няня Ганна
Василівна
Шабуніна з
Єлисаветою.
Поч. 1900-х
рр.**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Марія і
Єлисавета
Скоропадські.
1904 - 1905
рр.**
Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Марія та
Єлисавета
Скоропадські**
ЦДІА України у
м. Києві. ф. 1219. оп. 1., стр.
543, арх. 12.

**Петро
Скоропадський.
1901 р.**

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

**Петро
Скоропадський.
1904 р.**

ЦДІА України у
м. Києві. ф. 1219, оп. 1.,
спр. 543, арк. 7-9

38. Петро Павлович
народився в Петербурзі
10 (23) листопада 1900 р.
З раннього дитинства
тяжко хворів на
епілепсію, хоча до 10-12
років був розумним,
жвавим хлопчиком, знав
декілька мов, добре читав
і писав. Однак у
підлітковому віці хвороба
різко проявилася і
тривала протягом сорока
років.

**Петро,
Єлисавета та
Марія
Скоропадські.
1901 р.**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Єлисавета,
Марія,
Олександра
Петрівна,
Петро
Скоропадські.
1902 р.**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Олександра
Петрівна та
Данило
Скоропадські.
1906 р.**

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

39. **Данило Павлович** Скоропадський народився в Петербурзі 31 січня (13 лютого) 1904р. і був названий на честь гетьмана Данила Апостола.

Початкову і середню освіту хлопчик отримав у дома, причому особлива увага зверталася на вивчення мов — російської, української, англійської, французької, німецької.

**Данило
Скоропадський.
1907 р.
Царське Село.**

ЦДІА України у
м. Києві. ф. 1219. оп. 1.,
спр. 543, арк. 50

Починаючи з 10-річного віку Данило щороку складав іспити в Петербурзькій Першій класичній гімназії і, як правило, отримував оцінку «дуже добре».

і мав чудовий голос. Спочатку Данило думав про шлях професійного музиканта, і лише в еміграції остаточно вирішив стати інженером-техніком.

Петро (зліва) та Данило Скоропадські. Австрія

ЦДІА України у м. Києві. ф. 1219. оп. 1, стр. 543, арк. 23

Данило Скоропадський. Австрія.

ЦДІА України у м. Києві. ф. 1219. оп. 1, стр. 543, арк. 22.

Кожне літо хлопчик проводив у родових маєтках на Чернігівщині. Тут він насолоджувався краєвидами, українськими піснями і словами. Пізніше Данило згадував, що у Тростянці сільський учитель із с. Восківці читав йому Шевченкового «Кобзаря». 1911 р. хлопчик і з родиною перебрався до Фінляндії (Павло Скоропадський командував драгунським полком), де навчився добре їздити на коні і загартувався фізично.

Повернувшись до Петербурга, родина Скоропадських (без Павла Петровича) перебувала тут аж до 1918 р. Данило багато займався спортом і брав уроки скрипки в добрих учителів, а потім продовжував музичні заняття в Києві. Хлопчик добре грав також на фортепіано

Данило Скоропадський. 1906 р.

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

**Петро,
Олександра
Петрівна та
Данилко
Скоропадські.
Австрія.**

ЦДІА України у
м. Києві, ф. 1219, оп. 1.,
спр. 543, арк. 30

**Петро,
Єлисавета,
Олександра
Петрівна,
Данилко,
Марія. 1905 р.**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Павлик
Скоропадський.**
Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

40. **Павлик** Скоропадський народився 29 вересня 1915 р. у Петербурзі й помер у Києві в 1918 р. від апендициту. За словами матері, він був «славний, здоровий, розвинутий хлопчик»⁵⁷. Смерть малолітнього сина була важкою втратою в час великих випробувань для родини Скоропадських.

**Павлик
Скоропадський
із нянею. 1916
р.**
ЦДІА України у
м. Києві. ф. 1219. оп. 1, стр.
543, арж. 33, 34

**Сім'я Павла
Скоропадського
та їх родичі**

ЦДІА України у
м. Києві. ф. 1219. оп. 1.,
спр. 490, арк. 27

**Родина
Скоропадських:
Данило,
Павло,
Єлисавета,
Марія,
Олександра.**

ЦДІА України у
м. Києві. ф. 1219. оп. 1.,
спр. 490, арк. 27

**Австрія,
Краєвид
селища, де
відпочивали
Скоропадські.**

ЦДІА України у
м. Києві. ф. 1219. оп. 1.,
спр. 543, арк. 31

ГЕТЬМАНАТ

Нащадкові **старого Гетьманського Роду** вистало лицарської самопосвяти й українського патріотизму, щоб забути свої егоїстичні панські інтереси. Замість займатися маєтками, зібрати готівку і спокійно виїхати за кордон, він **цілого себе віддав на її порятунок** і не побоявся взяти на себе — страшний в українськiм хаосі — **тягар Гетьманської Влади**.

Печатка
Української
Держави 1918
року.

В. Гетьман

Перший
Український
корпус під час
огляду. 1917
рік

Генерал-лейтенант російської армії

Павло Петрович
Скоропадський,
1917 р.

ЦДАКФД
України, од.зб.
0-183069

1918 року великі держави Європи всіма силами дипломатії намагаються вирватися із лещат першої світової війни. На фронтах — епідемії, у тилах — голод, руїна, громадський неспокій. Читаючи документи тієї епохи, виразно видно почуття безнадії, що ніби охопило весь континент.

І зовсім несподіваними, фантастичними видаються рядки зі спогадів очевидця тих днів, котрий опинився влітку 1918 року на півдні України, по якій нещодавно пройшли руйнівні легіони більшовиків:

«Життя в Катеринославі вирувало. Після советського голодомору дивували казково низькі ціни на харчі, та їх величезні запаси на ринках. Катеринослав було завалено білими булками, молочними продуктами, ковбасами, овочами...

Моєї викладацької платні в університеті, 450 карбованців на місяць, з лишком вистачало на життя... Навчання у знову відкритому університеті налагодилося з великим успіхом. Присутність на лекціях правничого факультету досягала 500-600 осіб...»⁵⁸

Спогади інших очевидців, газетні статті та документи доби Гетьманату 1918 року переконують, що в ту пору Україна на охоплених війною та соціалістичними революціями євразійських просторах насправді була базою миру, стабільності та поступу.

По зреченню Миколою II російського імператорського престолу, чимало представників української військової аристократії, звільнених через це від присяги на вірність царю, вирішили поєднати свою долю з долею батьківщини.

Серед них був і Павло Скоропадський. Як тверезий політик і досвідчений полководець, він розумів, що тільки сильна національна армія зможе забезпечити Україні незалежність. В серпні 1917 року 34-й гвардійський корпус російської армії під командою генерал-лейтенанта П. Скоропадського українізується й отримує назву Першого Українського Корпусу в складі восьми полків, об'єднаних у дві дивізії.

На Всеукраїнському з'їзді Вільного Козацтва 16-20 жовтня 1917 р. в Чигирині козаки обрали Павла Скоропадського членом Генеральної Ради та Отаманом Вільного Козацтва.

У жовтні 1917 р. I-й Український Корпус не дав можливості 2-му гвардійському корпусу, що рухався з фронту під проводом Є. Бош, увійти до Києва. За наказом П. Скоропадського збільшовичені полки були роззброєні та відправлені ешелонами до Росії. Завдяки цим рішучим діям Центральна Рада УНР втрималась тоді при владі⁶⁰.

Незважаючи на свої заслуги перед Україною та й самою Центральною Радою, Скоропадський зустрів в українському керівництві прохолодне ставлення до себе, яке поширилося й на весь Корпус. З одного боку, це було зумовлене соціалістичною доктриною центрорадянців, яка заперечувала необхідність армії в розбудові соціалістичної України.

А з іншого — члени проводу Центральної Ради боялися зростаючої популярності П. Скоропадського, який міг стати їх політичним суперником. Генеральний

Секретаріат з військових справ змусив командира Корпусу наприкінці грудня 1917 року написати рапорт про звільнення.

Пізніше Павло Петрович писав: «Це рішення я прийняв з великим болем у серці, бо руйнувалися всі мої мрії, яким я віддав стільки невсипущої тяжкої праці; руйнувалася надія закласти міцний фундамент під будову регулярної української армії і тим створити умови, без яких Держава Українська не могла б існувати»⁵⁹.

Соціалістичний провід Центральної Ради дезорганізував щойно створену

**«Козацька»
ікона Покрова
Пресв.
Богородиці,
подарована
Павлові
Скоропадському
на честь його
обрання
Отаманом
Вільного
Козацтва у
жовтні 1917 р.
Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської**

Одставка Скоропадського

З наказу українського військового міністра Жуковського отаман Скоропадський вийшов в одставку по проханню.

Нова Рада, №31, 10.03 (25.02). 1918

Накази Мін. військових справ 5 березня 1918 р №43

Наказую записати в послужний список отамана Скоропадського, що його, згідно з його проханням, увільнено в одставку Міністром військовим Поршем.

Вістник Ради Народних Міністрів УНР, №16, 07.04.1918

українську армію саме тоді, коли вона була вкрай необхідною перед загрозою німецьких і російських більшовицьких військ.

Штурмові загони червоної гвардії наступали з півночі. Ленін вислав на Україну 2000 матросів і 2 мільйони рублів. З інспірації Совнаркому 29 січня 1918 року в Києві вибухнуло повстання на «Арсеналі».

Обороняти Київ не було кому. Проти досвідчених і вимуштруваних армій царського генерала Муравйова український уряд спромігся вислати нечисленні загони добровольців, серед них — 130 студентів з тижневою військовою підготовкою. Всі вони полягли героїською смертю під Крутами. З-під Крутів більшовицькі війська підійшли до Києва.

З листа київського вчителя Д. Сумцова до батьків від 2 лютого 1918 р.

«Більшовики... впродовж 12 днів безперестанно громили Київ з чотирьох сторін з 6-ти дюймовок та 9-ти дюймовок. У Володимирський собор вцілило 3 заряди! В університет — 2 заряди, у Софійський Собор — 1 заряд, вулиці Велика Володимирська, Фундук-леївська, Бібіковський бульвар, Старий Київ майже зруйновані. Убитих з мирними жителями ще до захоплення Києва більшовиками було 10 000 чи навіть більше. Протягом 12 днів не було ні води, ні світла, ні хліба. Стріляли по чергах. Багато хто збожеволів. По захопленню Києва розпочався червоний терор. В штабі захопили списки офіцерів, ломилися в квартири, і там, на очах усієї сім'ї, пристрілювали. На вулиці просто полювали за українськими солдатами й офіцерами. Масові обшуки, брутальність і знущання!! Просто жах теє все. Царські жандарми — немовлята у зрівнянні з тим, що тепер відбувається. Ми боялися німців, але ж це дрібниці порівняно з тим, що коять свої мерзотники. Випустили всіх арештантів, котрі грабували, громили. Всі магазини на Хрещатику пограбовані. Розстрілюють всю інтелігенцію: студентів, чиновників, навіть учнів середніх навчальних закладів...

Між тим, в успіху більшовиків в Україні винна сама Центральна Рада, котра сиділа межі двома стільцями, кивала в бік буржуазії та Каледіна і крутила хвостиком перед своїми більшовиками...

Забагато було обіцянок і сподівань, тепер же народ пред'являє векселі, ними ж видані. Погані більшовики, але й Центральна Рада не ліпша за них. Тепер вони караються заслужено, жаль тільки деся-

ток тисяч невинних жертв...»

лютого в Брест-Литовському українська делегація підписала мирову угоду з Центральними Державами. Відразу Центральна Рада звернулася до Австро-Угорщини та Німеччини з меморіалом про військову допомогу:

«Німецька армія... має силу допомогти нам і своїм маршем до наших північних кордонів може стримати напади нашого ворога. І про це хочемо просити в цій важкій годині в переконанні, що наш голос буде вислуханий»⁶².

Німеччина погодилася дати Україні військову допомогу в 1млрд. марок та озброїти дві українські дивізії, сформовані з військовополонених.

2 березня 1918 року німецькі війська зайняли Київ, дозволивши українським частинам під командою ген. Прісовського та С. Петлюри першими увійти в місто. І одним із перших актів Центральної Ради по повероті до Києва було розпорядження про розпуск назавжди формацій Українського Вільного Козацтва.

Прибулі до України німці й австрійці бачили хаос і руїну. Господарські експерти союзників писали, що індустрія не діє, а торгівля знищена. Недовір'я всіх проти всіх

Вояки Сіро-жупанної дивізії, сформовані з полонених українців російської армії в концентраційному таборі біля м. Раштадт (Австро-Угорщина). Лютий 1918 р. ЦДАКФФДУ, од. зб. 0-181779

Прибуття командуючого німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршала фон Айхгорна до Києва. 1918 р. ЦДАКФФДУ, од. обл. 1785/8

спричинило те, що банки були порожні, бо ніхто не заощаджує, а всі ховають гроші вдома.

Прихід союзних армій в Україну допоміг очистити її від більшовиків. На вимогу Центральної Ради союзники дали велику кількість солдатів і військового матеріалу. За це українському народові, відповідно до умов Брестського миру, треба було платити. Нові союзники по кількарічній війні опинилися перед привидом голоду, і їм був потрібен український хліб, щоби врятувати своїх людей від голодної смерті.

Центральна Рада не мала жодного впливу на село, де рядили «ревкоми» і різного роду селянські спілки, котрі своїм найвищим завданням вважали поділ поміщицьких десятин згідно з 3-м і 4-м Універсалами, при тому відбираючи землі і в заможніших селян. «Апатія, безвольність, розклад, реакція — такі головні риси тодішнього настрою як влади, так і суспільства. Що якийсь вихід має бути — для всякого було

ясно, але мало хто уявляв, що вихід знайдуть німці. Не замінити тоді владу не можна було. Це було вимогою часу. Всі хотіли зміни влади, хоч ніхто не знав, на яку владу змінити», — писав діяч соціалістичного табору М. Шаповал, згадуючи весну 1918 року в Києві.⁶¹

В Україні почав набирати силу хліборобський рух, поволі стаючи в опозицію до уряду Центральної Ради через її земельну політику, спрямовану на знищення права приватної власності на землю. 25 березня в Лубнах відбувся Конгрес Партії Хліборобів-Демократів. В зверненні до селян вони писали: «Настала весна. Сонце гріє. Рілля підсихає, треба мерщій за роботу, готувати землю до посіву, сіяти. Добрий хазяїн знає, що треба поспішати. На один день запізнишся, загубиш цілий рік. А ви — хлібороби — чомусь не в поле поспішаєте, а десятками, сотнями, тисячами мандруєте до Києва. Лиха година жене вас до Києва. Земельні комітети не дають вам робити в

полі. Однімають у вас тяжким трудом нажиту землю, віддають людям, що зовсім про цю землю не дбали, не вміли дбати. Дають право цим людям ще й худобою вашою, і плугом, і хлібом, і всім збіжжям вашим заволодіти. І нічого не кажи, не смій перечити, бо кажуть — такий Земельний Закон видала Центральна Рада!».⁶²

Двісті уповноважених хліборобів під проводом С. Шемета поїхали до Києва говорити з Центральною Радою. Проте Грушевський їх не прийняв, через що хлібороби-демократи постановили скликати в Києві свій Всеукраїнський Конгрес.

«Подібно в Харкові 17 квітня відбувся конгрес делегатів більших і менших землевласників, промисловців і купців, що домагалися усунення Центральної Ради, бо вона вже виконала своє тимчасове завдання і не є вже законодавчим органом України, і хай її уряд більше не видає законів і розпоряджень, аж доки весь народ не установить своєї законної влади загальними, демократичними виборами. Теперішні міністри не мають довіри у населення, бо не мають потрібної кваліфікації до такого високого уряду.

Відправка в Україну підрозділів Синьожупанної дивізії. Лютий 1918 р.
ЦДАКФФДУ, од. зб. 0-181768

По націоналізації землі й скасуванню права приватної власності, раніше чи пізніше, треба було цього сподіватися, хто знав індивідуалістичний характер українського народу. Самозбережений інстинкт народу підсував йому думку: якщо можна було відібрати землю від більших чи менших власників і від Церкви без винагороди й викупу, то можна буде відібрати землю від малоземельних селян, як це згодом вчинили більшовики. І якби хтось ще сьогодні хотів боронити політику Центральної Ради, мовляв, вона мала на оці добро селянських мас, то

Загін «синьожупанників» в Україні. Березень 1918 р.
ЦДАКФФДУ, од. зб. 2-29059

**Павло
Скоро-
падський.
1918 рік**

зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

лиховісна історія примусової колективізації 1930 років, під час якої загинуло близько 6 мільйонів селян в обороні права приватної власності, цьому суперечитиме.

І в західноєвропейських народів були тоді й є сьогодні соціалісти і комуністи, але ніхто з них і досі не відважився на експеримент нищення права приватної власності, що є основою західнохристиянської цивілізації».⁶⁴

Земельна політика Центральної Ради була причиною погіршення відносин між нею та союзниками, яким, як видно з рапортів, не бракувало доброї волі. Врешті головнокомандуючому німецькими військами в Україні фельдмаршалу Айхгорну увірвався терпець, і він видав розпорядження, що селяни одержуватимуть за свої продукти оплату, але якщо хтось візьме більше землі, ніж зможе засіяти, буде покараний. Всякі грабунки поміщиків будуть немилосердно покарані.

Центральна Рада звернулася до селян із закликом ігнорувати дане розпорядження. Це призвело до загострення, люди вже сподівалися, що німці запровадять воєнний режим, але все скінчилося протестом барона фон Мумма. Німці не хотіли ускладнень з Україною.

Та коли таємна Організіція Оборони України викрала голову державного банку А. Доброго, Айхгорн настановив в Україні німецькі воєнні суди за акти терору проти німців та австрійців. Він заборонив усякі публічні збори на вулицях та занадто критичні публікації в пресі.

На засіданні Центральної Ради загін німецьких солдатів вдерся у зал нарад і заарештував деяких урядовців, яких підозрювали в причетності до викрадення А. Доброго. Прем'єра В. Голубовича заарештував німецький патруль.

Всі ці незаконні втручання німецького командування у внутрішні справи України викликали протест і обурення серед різних верств населення, що ускладнювало і без того непрості стосунки між українською, і німецькою сторонами. Реальною загрозою стала німецька окупація і заміна українського уряду німецьким генерал-губернатором.

Зі спогадів Павла Скоропадського:

Я хотів точно встановити, коли мені спало на думку зробитися гетьманом для захоплення влади в Україні з широкими перспективами на майбутнє, й скажу відверто, що ще в першій половині березня я про це не думав. Я нудився від неробства, обурювався, що інші теж нічого не роблять. Бачив повну розгубленість або ж якийсь зовсім необґрунтований оптимізм: ось німці прийшли, тепер настане повний порядок і всім добре буде. Обурювався німцями, які, як мені здавалося, дивились на нас виключно як на майбутню колонію і все прибирали до рук. Не знаючи добре ментальності наших заможних класів, як значних, так і дрібних, я думав, що варто лише взятися до справи, як все це згуртується в сильну організацію, голос якої почують німці з одного боку, і всі соціалістичні партії з другого. В національному питанні вважав, що потрібно врятувати цей багатющий край, висунувши сильно український націоналізм, але не на шкоду російським культурним починанням і не виховуючи ненависті до Росії, а даючи можливість для вільного розвитку здорових починань українства. Тяжіння до Галичини та сприйняття галицького світогляду я не бажав, вважаючи це для нас невідповідним явищем, котре привело би нас до духовного й фізичного збідніння. Обурювався тими великоросами, які, не рахуючись із життям, все торочать своє старе й дивляться на Україну, як на щось, що нічим не відрізняється від Тульської губернії. Вважав, що в питанні національному повинні ми йти сміливо й рішуче вперед, що коли ми не станемо на цей шлях, то ми ніколи нічого не отримаємо. Мене дещо бентежила думка, що німці стоять за самостійну Україну попри все, але тоді я більш ніж коли вірив, що німці не можуть бути остаточними вершителями нашої долі. [...]

Всі ці думки привели мене до розуміння необхідності створення демократичної партії, це обов'язково (бо українець в душі демократ), але аж ніяк не соціалістичну. Далі, ця партія мала би сповідувати українство, але не вкрай шовіністичне, а певно маючи на меті розвиток української культури, не зачіпаючи й не виховуючи ненависті до всього російського. Я вважав, що така партія об'єднає всіх власників без відмінностей відтінків в боротьбі проти руйнівних соціалістичних гасел, які, на жаль, раз сповідується соціалізація, одні мають успіх. Цього іноземці в нас не розуміють; вони думають, що ми можемо триматися на ступені розумного соціалізму, як це буває в західних країнах. Я переконаний, що це в нас немислиме. Якщо уряд стане на шлях наших соціалістичних партій, він за короткий час докотиться до явного лютого більшовизма. Для мене це аксіома. Ми спочатку мусимо демократизувати країну, виховати людей, розвинути в них розуміння обов'язку, прищепити їм чесність, розширити їх культурні границі і тільки тоді можливо говорити про подальші етапи соціальної еволюції.

На той час в колах Ради був повний розкол і нерозуміння, що робити далі. Уряд все наполягав на впровадженні в життя своїх універсалів. На місцях же просто грабували й влади Центральної ради не визнавали. Німці й австрійці додали новий елемент безладдя. В той час як австрійці у своєму районі на півдні України майже відразу почали відновлювати порядок надзвичайно суворими заходами, німці внутрішнього життя країни мало торкалися, а брали те, що їм потрібно було, не зважаючи на тодішній український уряд.

Я все більше й більше переконувався, що коли не зроблю переворота тепер, у мене назавжди залишиться думка, що я людина, яка заради власного спокою згаяла можливість врятувати країну, що я боязлива й безвільна людина [...]

Я бачив все те, що мене чекає, всю ту ненависть й справа, і зліва, котру я викличу, і це, зізнаюсь, мене непокоїло».

Павло Скоропадський об'єднав ідею Хмельницького і зрив Мазепи в одну цілість і пам'ятного **29 квітня 1918 року** здійснив її у **реальному творі**, що йому ім'я — **Українська Держава**.

Гетьман Павло Скоропадський **повернув** Україні **прадідівську славу і велич**, за яку згинув його предок Федір Скоропадський над Жовтими Водами... і за яку змагався Іван Скоропадський після Полтави

З відозви Союзу Гетьманців-Державників Канади від 1959 р.

П.Скоропадський серед делегатів Всеукраїнського з'їзду хліборобів 29 квітня 1918 р. ЦДАКФДУ, од. зб. 0—53471

Новостворена партія отримала назву «Українська Громада». Її членами ставали вільні козаки, котрі ще в жовтні 1917 р. обрали П. Скоропадського своїм Отаманом, вояки Першого українського корпусу, хлібороби, консервативна інтелігенція.

Вони прийшли до висновку, що тільки влада «сильної руки» може навести лад і дасть раду із втручанням німців у внутрішні справи України. Найкращою формою такої влади може бути традиційне гетьманство, яке ще жило в пам'яті народу.

Громада увійшла в співпрацю з хліборобами-демократами, які призначили свій Конгрес на 28 квітня 1918 року.

На тлі тодішньої сірої дійсності, революційного розбещення мас, в атмосфері хаосу і руїни, повного безвладдя й немічності уряду народних міністрів Центральної Ради

навести порядок хоча б у Києві, не кажучи вже про провінцію — український консервативний традиціоналістський рух із програмою «демократизація в межах, не шкідливих для державної сили», був спасінням України, її національного ества, і єдиною надією на порятунок від зовнішніх ворогів.

Після безуспішних дискусій з урядом про зміни в політиці німецьке військово-командування вирішило погодитися з планом Павла Скоропадського про встановлення гетьманства. 24 квітня відбулися переговори, на яких німці підкреслили, що не хочуть втручатися у внутрішні українські справи і, в разі державного перевороту з боку хліборобів, залишаться в нейтралітеті.

29 квітня за скликанням Союзу Земельних Власників розпочав роботу Всеукраїнський

На тлі сірої штандартності і безбарвності демо-соціалістичного провідництва,— **П. Скоропадський був індивідуальністю**. Дальше, він посідав прикмети, яких бракувало центрально-радянцям: мав в собі живчик владолюбства і звичку командування. Мав фах, **що найбільше тоді був потрібен** для правителя України — був військовиком. Нарешті, мав політичну відвагу, бо стаючи Гетьманом самостійної України, він зраджував всю ту російсько-монархічну касту, до якої належав.

Д. Денис

Павло Скоропадський серед делегатів від Подільської губернії на Всеукраїнському з'їзді хліборобів 29 квітня 1918 р. ЦДАКФДУ, од. зб. 2-71503

З'їзд Хліборобів. На нього прибуло 6 432 делегати з восьми губерній тодішньої України — Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Херсонської, Чернігівської, Катеринославської, Харківської. До них приєдналися делегати З'їзду Української

партії хліборобів-демократів, котрі доповнили хліборобський З'їзд до 8 000 учасників. Переважну більшість їх склали представники хліборобського козацтва та селян-хліборобів, віками з'єднаних з українською землею.

П.Скоропадський серед делегатів від Волинської губернії на Всеукраїнському з'їзді хліборобів 29 квітня 1918 р. ЦДАКФДУ, од. зб. 2-71504

Володимирська
гірка в Києві
Фото 1918 р.

Спомини Павла Скоропадського про дні 28-29 квітня 1918 р.

Цей з'їзд був вчасним. Це був природний протест дрібного власника проти всього того насилля, що він і належне йому невелике майно, набуте його ж мозолястими руками, пережили за рік революції. Однодушність та духовне піднесення були вражаючі. Передбачалось, що з'їзд триватиме два дні, і що проголошення Гетьманства відбудеться на другий день. Насправді ж прибулим не довелося довго чекати, все було роз'яснено за три години першого дня. Люди самі цього бажали.[...]

По обіді я перевдягнувся в цивільне вбрання (на той час я ходив у черкесці). Нікому не кажучи, вийшов з дому, попередивши ординарця, щоб мене не шукали, що я за дві години повернуся. Я взяв візника і поїхав до пам'ятника Володимирі. Мені хотілося залишитись самому й звітуватися перед собою про всю ту величезну справу, яку я затіяв. Мені хотілося розібратися в своїх думках та спонуках. Я розумів, що тепер я переживаю цікавий час, що поки що все це віддає якимось кавалерійським рейдом, що все це мені подобається, але, захопивши владу, почнеться зовсім інше життя...

Я підійшов до пам'ятника і сів неподалік на лаву. Людей майже не було. Тихий, світлий, весняний день нагадував про народження нового життя. Переді мною внизу була дивна картина нашого Дніпра, який бачив від часу, коли тут осіло Слов'янство, і не такі перевороти. За Дніпром простиралась нескінченна далечінь рідної мені Чернігівської губернії. Я довго сидів і милувався цим видом, а потім встав і сказав собі: «Хай буде, що буде, але піду чесно. Зумію допомогти країні — буду щасливим, не впораюсь — совість моя чиста: особистих цілей у мене немає».[...]

Настало 29-те квітня. Я навмисне піднявся пізніше, ніж звичайно, аби мене залишили у спокої. З'їзд відкрився об 11 годині дня. Передбачалося, що 29-го квітня я ще не поїду туди, бо ж хотіли впродовж першого дня пересвідчитися, наскільки весь цей народ, що з'їхався з усієї України, насправді готовий до перевороту, який міг скінчитися далеко на так відносно добре, як це сталося насправді. Потрібно було мати людей, готових захищати нашу ідею.

Воронович головував. Я сидів у Безаків й через своїх ординарців знав усе, що відбувається у хліборобів. Величезний Київський цирк було переповнено до галерей. Все це були прості селяни, порівняно мало людей, одягнених у костюми, все переважно у свитках.

Почалися доповіді, які змальовували безутішну картину хаосу, що відбувався на місцях через відсутність влади. Настрій ставав дедалі підвищеним, і критика дій уряду Рад все жорсткіша й жорсткіша. Вже о першій годині з'явилися оратори, котрі доповідали, що далі

Київський
кінний цирк
(на цьому місці
нині кінотеатр
«Україна»)
Фото 1920-х рр.

так жити не можна, що необхідно передати владу одній особі.

Тоді я вирішив, що немає чого відкладати на завтра те, що можна зробити сьогодні. Тієї ж думки був і Воронович. Мною було наказано всім загонам, не чекаючи на ніч, як то було вирішено раніше, негайно приступити до виконання своїх завдань. Я ж поїхав на авто до цирку з Полтавцем, якого призначив генеральним писарем, та Зеленецьким, в якості мого ад'ютанта. Ми увійшли через бічні двері до коридору. Усюди стояли вартові. Стоячи в коридорі, я чув, як котрийсь оратор говорив: — «Нам потрібна для врятування країни сильна влада, нам потрібен диктатор, нам потрібен за старим звичаєм гетьман!». І який вибух згоди викликали ці слова!.. Я увійшов до зали з ад'ютантом і сів до маленької бічної ложі. Наступний оратор говорив те саме, що й попередній. Коли він назвав моє прізвище і сказав, що пропонує мене проголосити гетьманом, вся маса тих, хто перебував у залі, як один, встала й гучними криками почала висловлювати свою згоду.

Такого ентузіазму я не чекав. Мене ця зустріч глибоко схвилювала. Я не належу до людей, які легко втрачають самовладання, й не сентиментальний, але вигляд людей, які плакали від радощів, ці погляди, звернені до мене, в якому хлібороби бачили майбутнього свого захисника від того насилля, що вони переносили, якого вони зазнавали протягом такого довгого часу, глибоко запали мені в душу. Я ніколи їх не забуду.

Коли галас затих, я встав і сказав декілька слів. Що я говорив, дослівно не перекажу. Ще вранці я знав, що мені доведеться говорити, й підготував промову, але я не чекав, що проголошення мене гетьманом відбудеться саме так, як це сталося насправді. Я чомусь вважав, що настрій буде більш діловито спокійнішим, що буде балотування, що доведеться виступити з програмною промовою. Насправді ж це був такий екстаз, де всі умовності зникають. Я сказав, що владу приймаю, що мені дорога Україна, що владу беру не заради себе, а для того, щоби принести користь змученому народові, й, пам'ятаю, закінчив указівкою на те, що в хліборобах, котрі є сіллю землі української, я буду шукати підпори в своїх починаннях. Я, здається, так сказав... По закінченню моїх слів — нові овації. Мене понесли на естраду й тут почали підкидати.

Нарешті хтось крикнув: — «Молебен, на Софійську площу!» Бурхливі вигуки схвалення зустріли цю пропозицію. Було вирішено, що весь з'їзд негайно піде на площу, а я за півгодини під'їду туди на авто.

Проголошення
Павла
Скоропадського
Гетьманом
України на
Софійській
площі 29 квітня
1918 р.
ЦДАКФДУ, од. зб. 4—
13018

Зі спогадів М. Могилянського:

На Софіївський майдан скоро линув з Хрещатика по Софіївській вулиці значний натовп народу, і незабаром під'їхав в авто ген. П. П. Скоропадський, щойно продекларований хліборобами Гетьманом. Він був у чорній черкесці з георгіївським хрестом на грудях. Його струнка, гарна постать і красивий, римський профіль робили свій ефект. На майдані, перед дзвіницею Софійського собору було відправлено молебень. Картина була дуже гарна при лагідних променях весняного сонця на заході. Блакитне небо, свіжа весняна зелень... Поважний і тріумфуючий дзвін...

Довго не розходилися натовпи зацікавлених міщан, серед яких вирізнялися групи серйозних, справжніх селян «хліборобів». У правдивих, домашніх своїх костюмах, у вишиванках, у чемирках, вони довго ще були центром загальної уваги.

До них підходили, їх розпитували, говорили вони справжньою народною, образною, часто повною гумору українською мовою. Такими ж були, мабуть, і їх переяславські предки, які заключили угоду з Росією. Багато врівноваженості, спокою, звички до неолі й завзятої праці вказували ці справжні господарі України.

Так чисто й гладко, без жодного пострілу з будь-якого боку, ліквідована була Центральна Рада до загального задоволення особливо киян, котрі ставилися до українського парламенту з незахованою неприязню, нічого путящого від нього не чекаючи. Переворот відбувся мирно й без кровопролиття. Українські соціалісти кинулися до всемогутнього, розумного генерала Гренера, бажаючи залишити їм владу. Мені доводилося чути, категорично не буду стверджувати, що українці поводити себе без усякої поваги, жертвували своєю програмою, особливо земельною, але генерал Гренер залишився невмолним й відповідав українцям: «Zu spät!» (Запізно)».

Так відбулося проголошення Гетьмана Павла Скоропадського, **одно з імпозантніших** у цілій нашій історії, якщо пригадати обставини, при яких і при **якому числі** учасників відбулися вибори, наприклад, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Скоропадського, Пилипа Орлика, Данила Апостола, Кирила Розумовського: всі вони були вибрані так само в присутності на Україні чужої сили — татарської, московської, шведської, але ці сили були **значно менше нейтральні**, ніж тепер німці, та й самі вибори відбувалися **при далеко меншому** числі учасників, ніж вибори Павла Скоропадського. Ці вибори відбувалися при надзвичайній однодушності й ентузіазмі.

Дорошенко

Павло Скоропадський під час урочистого молебня на Софійській площі 29 квітня 1918 р.
З кінохроніки ЦДАКФДУ, од. зб. 593/11

Благословіння на гетьманство Павла Скоропадського в Софійському соборі
З кінохроніки ЦДАКФДУ, од. зб. 145747

З'їзд хліборобів **Української Землі** (з Московщини чи Польщі там ні одної людини не було!) проголосив Гетьманство. **Хто були ці хлібороби?** — Нащадки козацько-шляхетської старшини і старого панства, отже в дану історичну хвилину політично на Україні **найстарша і найбільше досвідчена верства** — зросійщена і спольщена в попередній добі — така, якою її створила історія українська. До них прилучилась **найбільш господарна, найрозумніша і найбільше благородна** частина селянства. Побачивши за своєю спиною большевицького дрючка, не захотіли ці **чесні і розумні люди** покористуватись своїм дрючком, якого дала їм на панів Центральна Рада.

Хоч в з'їзді участі не брали, але йому співчували: духовенство, старе кадрове офіцерство російської армії родом з України, промисловці, фінансові і торговельні круги, врешті горстка інтелігенції. Таким чином З'їзд Хліборобів виявив 16/29 Квітня 1918 р. бажання **всіх найважливіших класів** тодішнього громадянства Української Землі.

Якщо не згадувати часів розквіту старої князівської Руси — часів, коли Україна, як щось окремого від Новгороду чи Суздаля, себе **ще не встигла** проявити — то **не було події**, як оцей З'їзд Хліборобів, так відмінної, так іншої від всього того, **що досі діялось** на Україні.

Перший раз в історії України Владу Українську проголошено під проводом батьків, а не синів: під проводом консервативного — старшого, а не революційного — молодшого класу.

Перший раз в історії України джерело Влади виведено з традиції, а не з бунту: з моральної, а не фізичної сили — **з чогось старшого ніж сама Влада**.

Перший раз в історії України Влада Державна, сьогосвітська, не вхопила «за патли» Владу Духовну і не примусила її себе визнати, а **прийняла в покорі** з її рук помазанництво Боже: помазанництво Духовного, Вищого од себе.

Перший раз в історії України Владу Верховну віддано не отаманові за його персональні заслуги, а представникові Роду, що вже гетьманував на Україні: **отже во ім'я спільної минувшини цілої Української Землі**, а не во ім'я сьогоднішнього гону якоїсь одної окремішньої отаманської банди.

Перший раз в історії України знайшовся представник старшої, батьківської верстви, що, не підлизуючись до хамства і не кланяючись йому на всі чотири сторони, зважився взяти на себе **страшний тягар** Верховної Української Влади.

Перший раз в історії України в творцях її дальшого життя проявилась свідомість Землі, а не **орди**. Пряма наслідниця кочового Низу — Українська Народня Республіка (що як той на Дунай, так вона згодом перекочувала до Варшави) — була замінена територіальною, на засаді Батьківщини опертою, **Українською Державою**.

Перший раз в історії України — поняття «Україна» стало означати **ціле** — в усіх його класах — **місцеве громадянство**, а не тільки один його «уділ», одну його «віру», якийсь один його «народ», чи якусь одну його «націю»...

Тому перший раз в історії України могла з'явитись хоч на хвилину **Законність, Маєстатичність і Загальність** імени українського — Української Верховної Суверенної Влади. І в цьому — а не в різних побічних дрібницях — лежить все вікопомне значення акту, якого правду **намагались і намагаються** закрити страшною руїною і підлою брехнею...

**«Грамота до всього українського народу»,
зредагована П. Скоропадським:**

Грамота до всього Укр. народу

Громадяне України!

Всім Вам, козаки і громадяни України, відомі події посліднього часу, коли джерелом лилася кров краших синів України і знову відродившася Українська Держава стояла коло краю загибелі.

Спаслась Вона дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні свому слову, продовжують і по цей час боротись за цільність і спокій України.

При такій піддержці у всіх зародилась надія, що піchnеться відбудовування порядку в державі і економічне життя України вйде врешті в нормальне русло.

Але надії ці не справдались.

Бувше Укр. Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім нездатне до цього.

Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безроботиця збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатішої колись-то України встає грізна мара голоду.

При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Як вірний син України я вирішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Цією грамотою оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управління Україною буде провадитися через посередство призначеного мною Кабінета Міністрів і на остаточному обгрунтуванні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна і Мала Ради, а также всі земельні комітети нинішнього дня розпускаються. Всі міністри і товариші звільняються.

Всі інші урядовці, працюючі в державних інституціях, зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найближчий час буде видано закон, установлюючий порядок виборів до Українського Союму.

До цього я буду твердо стояти на сторожі порядку і законності в Українській Державі, буду домагатись негайно виконання всіх державних розпоряджень і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись не перед якими самими крайніми мірами.

Права приватної власності — як фундамент культури і цивілізації відбудовуються в повній мірі і всі розпорядження бувшого Укр. уряду, а рівно Тимчасового уряду російського відмінюються і касуються. Відбувається повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажу землі.

Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці.

В області економічній і фінансовій відбудовується повна свобода торгу і відчиняється широкий простір приватного підприємства й ініціативи.

Передбачаю всю трудність стоячої переді мною праці і молю Бога дати мені силу, аби гідно виконувати те, що я вважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час.

Мені далекі і чужі які-б-то ні були власні пробудження і головною своєю метою я ставлю користь і благо народу і всім дорогої нам України.

В цій свідомості кличу всіх Вас громадян і козаків України — без ріжниць національності і віросповідання — допомогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному великовідповідальному ділі.

Гетьман Всієї України Павло Скоропадський
Отаман Ради Міністрів М. Устимович
29 квітня 1918 р. м. Київ.

Закони про тимчасовий державний устрій України

**Тимчасово до обібрання Сойму і відкриття його діяльності,
Державний устрій України і порядок керування
основується на слідуючих законах:**

Про гетьманську владу.

- 1) Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.
- 2) Гетьман стверджує закони і без його санкції, ніякий закон не може мати сили.
- 3) Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Ради Міністрів складає Кабінет і представляє його у повному складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в разі, коли для останніх не обгрунтовано законом иншого порядку призначіння і звільнення.
- 4) Гетьман є вищий керовничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.
- 5) Гетьман є Верховний Воевода Української Армії і Фльоти.
- 6) Гетьман оголошує області на військовому, осадному або виключному положенні.
- 7) Гетьманови належить помилювання засуджених, полегчення кари, і загальне прощення зроблених злочинних подій з скасуванням проти них переслідування і висвободження їх від суду і кари, а також складання казенних взимок і даровання милости в особистих випадках, коли цим не порушають ся нічий охоронені законом інтереси і громадянські права.
- 8) Накази і розпорядження Гетьмана закріплюють ся Отаман-Міністром або відповідним йому Міністром.

Про віру.

- 9) Первенствующа в Українській Державі віра є християнська, православна.
- 10) Всі неналежні до православної віри Громадяне Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються кожний повсемісно свободним відправленням їх віри і богослуження по обряду оної.

Про обов'язки Українських козаків і Громадян.

- 11) Умови придбання прав Українського козацтва і громадянства, рівно як їх згублення, визначають ся законом.
- 12) Захист вітчизни є святий обов'язок кожного козака і громадянина Української Держави.
- 13) Українські козаки і громадяне повинні платити установлені законом податки і пошлини, а також відбувати повинности згідно з постановленням закону.
- 14) Ніхто не може підлягати переслідуванню за злочинні вчинки тільки як в черзі, законом визначеній.
- 15) Ніхто не може бути затриманим під сторожею, крім як в випадках законом визначених.
- 16) Ніхто не може бути судимим і покараним, крім як за злочинні вчинки, передбачені існуючими в час їх здійснення законами.
- 17) Оселя кожного неторкана. Робити обшукування і виїмку в будинку без згоди його господаря можливо не инакше як в випадках і порядку, законом визначених.
- 18) Кожний український козак і громадянин має право вільно вибирати місце мешкання і працю, придбати і відчужити майно і без заборони виїзжати за кордон Української Держави.
- 19) Власність є неторкана. Примусове відчуження нерухомого майна — коли це необхідне для якої небудь державної чи громадської користі — можливо не инакше, як за відповідну платню.
- 20) Українські козаки і громадяне мають право робити зібрання в метах, не шкідливих законам, мирно і без зброї.
- 21) Кожний може в межах, установлених законом висловлювати і писати свої думки, а рівно розповсюджувати їх шляхом друку або иншими засобами.
- 22) Українські козаки і громадяне мають право гуртувати і спілки в метах, не противних законам.

Про закони.

23) Українська Держава керується на твердих основах законів, виданих в установленій черзі.

24) Сила закону без виключення обов'язкова для усіх українських підданих і чужинців, в Українській Державі перебуваючих.

25) Закони особливо видані для якої-небудь області, чи частини населення, новим загальним законом не відсуюються, коли в ньому такої відміни не постановлено.

26) Закони обнародуються для загального освідомлення в утвореному порядку і перш обнародування до діла не прикладаються.

27) Після обнародування закони надаєть ся обов'язкова сила з часу, призначеного для того в самому законі. В самому виданому законі може бути показане на вживання його, до обнародування, до виконання по телеграфу або через навмисних післанців.

28) Закон не може бути скасований инакше, як тільки силою закону. Через те, поки законом остаточно не відмінено закон існуючий, він заховує повну свою силу.

29) Ніхто не може одмовлятися незнанням закону, коли його було обнародовано існуючим порядком.

30) Закони розробляються в кожному Міністерстві по належности і передають ся на загальне обміркування Ради Міністрів.

31) По ухвалі Радою Міністрів внесених законопроектів вони передають ся на ствердження Гетьманові.

32) Закони, які торкають ся де-яких відомств, передають ся в раду Міністрів після обговорення їх заінтересованими міністерствами.

33) Міністрам даєть ся можливість видавати розпорядження в розвитку і поясненню законів, при чому всі такі розпорядження підлягають попередній ухвалі Радою Міністрів.

Про Раду Міністрів і про Міністрів.

34) Напрямок і об'єднання праці окремих відомств по предметах, як законодавства так і вищого державного управління накладаєть ся на Раду Міністрів.

35) Керування справами Ради Міністрів накладаєть ся на Генерального Секретаря і на підлягаючу йому Державну Генеральну Канцелярію.

36) Отаман-Міністр і Міністри відповідають перед Гетьманом за загальний хід державного управління. Кожний з них окремо відповідає за свою діяльність і розпорядження.

37) За преступні по посаді вчинки Отаман-Міністр і Міністри підлягають громадській карній відповідальності на основах, в законі визначених.

Про Фінансову Раду.

38) Фінансова Рада є вища народня інституція в справах державного кредиту і фінансової політики.

39) Фінансова Рада складаєть ся з представників і членів, яких призначає Гетьман. Крім того в склад Ради входять на правах членів Отаман-Міністр, Міністр Фінансів і Державний Контрольор.

40) На раду накладаєть ся: 1) Обміркування часу і умов здійснення державних позичок; 2) обміркування справ дотичних державного кредиту, а також питань грошового обороту; і 3) попередній, з особистого кожного раз розпорядження Гетьмана, розгляд справ по фінансовій частині належачих вирішенню в законодавчій порядку.

41) Обміркування Ради передають ся на погляд Гетьмана.

Про Генеральний Суд.

42) Генеральний Суд Української Держави уявляє собою вищого охоронителя і захистника закону та Вищий суд України в справах судових та адміністративних.

43) Генеральний Суд оголошує до загальної відомости всі закони і накази Уряду, слідкуючи за закономірністю їх видання.

44) Порядкуючий Генеральний Суддя та всі генеральні Судді призначають ся Гетьманом.

Гетьман Всієї України Павло Скоропадський
Отаман Ради Міністрів М. Устимович
29 квітня 1918 р., м. Київ

а своїм державницько-правовим змістом проголошення Павла Скоропадського Гетьманом України стало відродженням української державницької традиції від часів Гетьманства 17-18 ст., але вже за умов усамотієння Української Держави. Присутність іноземних військ — німецьких і австро-угорських — дійсно в якійсь мірі нагадувала ситуацію російської військової присутності після Переяславської угоди 1654 року, але фактично була зовсім іншою, адже німецькі армії виконували тільки військові союзницькі функції. Україна не перебувала під політичною протекцією Німеччини і могла проводити незалежну зовнішню і внутрішню політику, обмежена тільки виконанням «продовольчих» зобов'язань берестейського мирного договору.

Гетьман Павло Скоропадський з поштою під час офіційного прийому
З кініхроніки ЦДАКФФД, од. зб. 593/3

Гетьман Павло Скоропадський зосередив у своїх руках всю повноту державної влади. Однак це не було абсолютистською монархією європейського типу чи азійською самодержавною деспотією. Гетьманська влада була обмежена представницьким законодавчим органом, що мав бути скликаний незабаром, — Державним Соймом. Гетьманат Павла Скоропадського був саме оригінальним відродженням української державницької традиції, наближеної до європейського конституційного монархізму, але з «монархом», що обирався представниками всіх українських станів.

Проголошуючи себе «Гетьманом усієї України», П. Скоропадський підкреслював тим самим загальнонаціональний характер своєї влади. До речі, австрійський уряд, що конфліктував із Гетьманом з приводу належності території Холмщини і Підляшшя

(врешті вони були визнані належними до Української Держави), так і не визнав титулатури Павла Скоропадського як «Гетьмана Всієї України», а в офіційних документах вживав формулу «Seine Exzellenz Paul Skoropadski, Hetman der Ukraina» («Його Ексцеленція Павло Скоропадський, Гетьман України»).

Соціалістичні партії відразу стали в опозицію до Гетьмана. Незважаючи на його намагання залучити їх до державного будівництва, амбіції не дозволяли соціалістам погодитися. Тому перші дві спроби — М. Сахна-Устимовича і проф. М. Василенка — сформувати уряд з представників усіх політичних сил України невдалися.

Нарешті Федору Лизогубу вдалося створити кабінет, але без участі соціалістів.

До складу кабінету увійшли переважно фахівці, що знали свою справу, готові служити Україні.

Гетьманський уряд одразу взявся до роботи над цілою групою законів, без яких не могла існувати добре впорядкована держава. Особливої уваги заслуговує закон про встановлення Сенату Української Держави, який мав бути найвищим Судом України. Закон про громадянство був прийнятий 2 липня. По його проголошенні українські консуляти в Росії були засипані проханнями людей, які хотіли за будь-що виїхати в Україну. Дуже ретельно розроблявся проект земельної реформи. В інтерв'ю газеті «Berliner Tageblatt», говорячи що до цієї проблеми, Гетьман підкреслив: «Я не бажаю тільки скасування права власності на землю, як це зробив попередній уряд в третім Універсалі, і тримаюсь тієї думки, що кожна реформа мусить переходити в порядку та

спокою. Моя Вітчизна не може стати ґрунтом для соціалістичних експериментів»⁶⁵. Скоропадський прагнув зробити все можливе для того, щоб створити в Україні розвинене сільське господарство, яке базувалося б на приватній власності на землю й особистій зацікавленості кожного селянина в результатах своєї праці.

Земельний закон, схвалений гетьманським урядом, видатний правник Х. Лебідь-Юрчик вважав «подібним тільки до земельних законів найдемократичніших країн у цілому світі, наприклад — Нової Зеландії, де земельне законодавство випередило всі інші країни і еволюційним шляхом вирішило земельне питання на велику користь працюючого люду»⁶⁶.

«Киевская Мысль» подає розмову представника «Прес Бюро» Йосифа Горліса з гетьманом України Скоропадським.

З приводу питань про внутрішню і зовнішню політику Гетьман заявив наступне:

— Гетьманство на Україні було проголошене на з'їзді Хліборобів і подібно Римській Імперії буде спиратися на власників-хліборобів.

Уряд України і особисто я, — сказав Гетьман — знаходимо необхідним використати кожну людину незалежно від її політичних переконань.

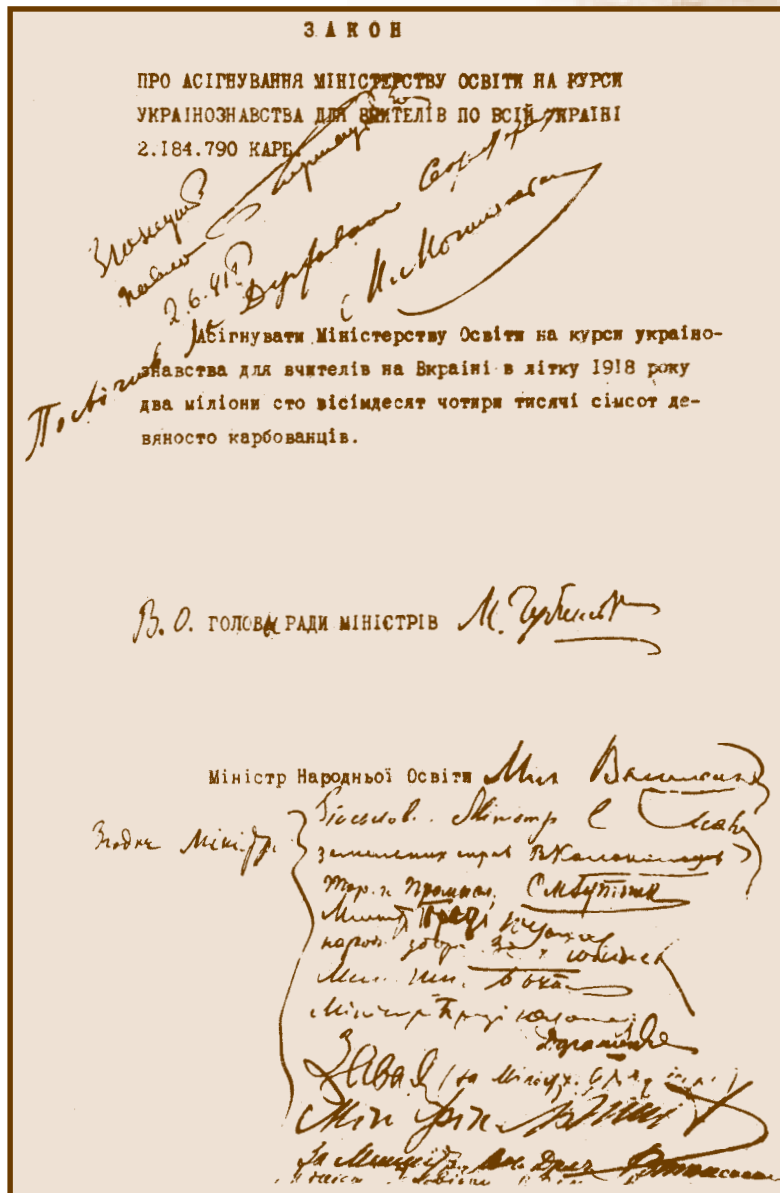
Першою і основною турботою нового Уряду є встановлення порядку в Країні і охорона права приватної власності. Без цього немислиме існування Держави.

Берестейський Договір залишається поки що чинним.

Питання про Бесарабію і Крим ще не вирішені, але я упевнений, — сказав Гетьман — що при вирішенні цих питань будуть прийматися до уваги економічні й політичні інтереси України.

Наприкінці Скоропадський заявив, що Уряд України прикладає всі зусилля для збереження дружніх відносин із Центральними Державами.

«Известия», 18.5.1918

Закон про асигнування фінансів на курси українознавства для вчителів
ЦДАВОУ ф.3786,
оп.1, спр.211, арк.9

Гетьман Павло Скоропадський з урядовцями. Перший зліва — В. Кочубей, останній — Г. Ханенко
ЦДАКФДУ,
од. зб. 2-30791

Зі спогадів герцога Г. Н. Лейхтенберзького

Нашадок одного з гетьманів мало-російських, великий землевласник Малоросії, гвардійський офіцер і світський генерал, організатор першого корпусу українізованої армії, він був людиною суто російської культури, хоча й вірив, відверто чи ні, не знаю, в якусь окрему, українську культуру й офіційно визнав суверенну незалежність України.

«Щирі українці» не бачили в ньому своєї людини, незважаючи на те, що він залишив «українську мову» державною мовою (він розмовляє нею досить погано, хоч з дитинства знає малоросійський діалект). З іншого боку, саме введення цієї мови в адміністрацію й проголошення незалежності України нашкодили йому в opinіi росіян, котрі інколи називали його зрадником Росії. Але що ж інше він мав робити, коли це було неминучою умовою німецької підтримки, тобто, іншими словами, самого існування держави, адже тільки в них одних і була збройна сила?..

Скоропадський лавирував як тільки міг між всіма цими течіями, щоб якось довести свого човна до надійного порту, працював по вісімнадцять годин на добу й, людина мужня, ніскільки не турбувався про свою власну безпеку, котра часто перебувала під загрозою.

Герцог Г. Н. Лейхтенбергский. Воспоминания об «Украине» 1917-1918.— Берлин, 1921.— С. 29-31.

Гетьман Павло Скоропадський в оточенні почту, представників уряду, німецьких військовиків та громадськості ЦДАКФДУ, од. зб. 0-183070

Впродовж п'яти місяців свого врядування Рада Міністрів схвалила близько трьохсот різних законів, що нормували життя нової України. Майже на всіх засіданнях Ради був присутній Гетьман особисто, і всі вони відбувалися в його резиденції. Відвідуючи 7 травня австрійське представництво в Києві, Гетьман Павло з гордістю говорив, що крок за кроком він надає своєму режимові демократичного характеру, але конче мусить подбати про спокій, і тому згоден прийняти до кабінету соціалістів.

Натомість соціалісти весь час проводили антигетьманську агітацію, звинувачуючи Скоропадського в реакції, відновленні самодержавства і реставрації поміщицького землеволодіння. Це підривало основи існування держави, заважало конструктивній роботі уряду.

Гетьмана підтримали люди доброї волі, котрі бажали Україні ладу й порядку. Серед них чимало не належало до українських національних рухів і навіть не могли розмовляти українською. Через це Військове Міністерство, Міністерство шляхів, Міністерство пошт і телеграфу видавали накази, щоби діловодство відбувалося виключно українською мовою. Гетьманська канцелярія наказала влаштувати курси українознавства для вчителів та урядовців.

Гетьман Павло постійно підкреслював своє українство і не переставав шукати контакту з діячами різних політичних і професійних груп. Під час українознавчих курсів для вчителів у Києві він говорив: «Дійшло до того, що чимало синів України соромились назвати себе українцями і говорити своєю рідною мовою, вважаючи її

за мову мужицьку, вони навіть стидалися носити свої національні прізвища. Я, вірний син України, послухав заклику народу і голосу серця й узяв державну владу в свої руки. Прохаю пам'ятати, що я не той, хто багато обіцяє і нічого не дає, а той, хто працює мовчки, маючи своєю метою тільки щастя народу, українського народу!»⁶⁷.

Українізаційна політика Павла Скоропадського була достатньо рішучою. В липні російські офіцери в соборі Св. Софії відправили Службу Божу за царя Миколу II, а після того влаштували демонстрацію зі співом російського національного гімну «Боже, царя храни!». За часів Центральної Ради подібна

Київ, 31-го липня. Оголошено офіційне повідомлення про арешт офіцерів, в якому забороняється агітація в користь єдиної і неділимої Росії.

«Известия», 3.8.1918.

Київ, 11-го жовтня. Оголошено про звільнення без права повернення на залізницю і державні посади до 200 службовців Південно-Західної Залізниці.

Серед них 42 чоловік звільнено за те, що вони відмовилися вивчати українську мову.

«Известия», 17.10.1918.

«За ухвалою Ради Міністрів гетьмана Скоропадського, васала німецького кайзера Вільгельма II, в Києві 10-го липня 1918 року відбулася панахида по Мазепі в присутності всього оточення Скоропадського. Останній за своїм підписом і підписом відомого чорносотенця Митрополита Галицького і Київського Антонія послав телеграму Патріарху про зняття з Мазепи церковного прокляття. Так мазепинці ХХ століття намагаються виправдати свого пращура»

«Исторические записки».— Москва, 1950.— №31.— С.154

акція залишилася би непокараною. Тепер за наказом Гетьмана офіцери були заарештовані...

Ювілей союзу Івана Мазепи з Карлом XII проти Москви Гетьман вирішив відзначити урочистим молебнем і навіть примусив Київського митрополита Антонія (московського шовініста за переконаннями) звернутися до Московського Патріарха Тихона з вимогою зняти церковну анафему з Мазепи. Однак трохи пізніше, під впливом прочитаної «Ілюстрованої історії України» Грушевського, котрий писав, що простий люд не любив Івана Мазепу, Гетьман Павло Скоропадський охолов до урочистого

Київ. Царська площа.
Фото поч. ХХ ст.

відзначення Мазепиних роковин. Тільки владики Назар із духовенством відслужили в соборі Св. Софії панахиду за душу раба Божого Івана Степановича, але Гетьман і члени його кабінету не були там присутні.

Гетьман Павло Скоропадський
і його оточення
З кінохроніки
ЦДАКФДУ, од. обл.
593

Київ.
Михайлівська
площа.
Фото поч. ХХ ст.

В наш час ідеологів, фантастів та божевільних він [Скоропадський] наразі **виявив себе справжнім чоловіком**. Якою буде його подальша поведінка важко сказати; **в кожному разі** він справляє враження незвичайної особистості.

*Фельдмаршал
фон Айхгорн*

асто можна зустрітися з твердженням, ніби уряд Павла Скоропадського був лише маріонеткою перед окупаційними німецькими і австроугорськими військами. Насправді ситуація в країні була подібна до окупації Західної

Німеччини після Другої Світової війни американськими, англійськими і французькими військами, які лише певною мірою обмежували діяльність уряду, котрий був суверенним в державній і соціальній політиці.

На початку червня, коли німецький кайзер Вільгельм II формально визнав гетьманський режим в Україні, Гетьман Павло запросив до себе фельдмаршала фон Айхгорна, в особі якого склав щире подяку німецькому народові і його армії за допомогу в збереженні самостійності України. Фельдмаршал відповів: «Пане Гетьмане, сердечно дякую за ввічливі слова й увагу. Вам, пане Гетьмане,

З донесення французького резидента в Києві Жана Пелесє своєму урядові від 12 липня 1918 р.

Що цей край за час короткого господарювання Скоропадського розвивається дуже швидко — це правда, яка промовляє з усіх кутків економічного і побутового життя цієї країни. Єдине, що викликає тихі і явні ферменти — це надто радикальний українізаційний курс, прийнятий і по-слідовно проведений Гетьманом в усіх ділянках життя, зокрема в ділянці виховній і культурній, що дратує населення міст.

Гетьман Павло Скоропадський зустрічає головнокомандуючого німецькими військами генерал-фельдмаршала фон Айхгорна на пероні Київського вокзалу 5 травня 1918 р.
ЦДАКФДУ, од. зб. 0-184039

**Чарівний палац Вільгельмське з його чудовими мистецькими творами й
видом на Кассель, колишня резиденція Наполеона III.
Мене тут зустрів зальмаршал і провів до Імператора...**

**Імператор зустрів мене, стоячи недалеко від дверей. Розмова,
про яку потім багато говорили в газетах,**

**зовсім не торкалась
теперішньої політики.**

**Поснідавши, ми вийшли
на терасу, де, звичайно,
відразу з`явився
кінематограф і нас
знімали в усіх видах**

Павло Скоропадський

Фото з ЦДАКФДУ,
од. зб. 0-184038

**Гетьман Павло
Скоропадський
з німецькими
військовими
керівниками –
генерал-
фельд-
маршалом
фон
Гінденбургом
та генералом
Людendorфом
на Головні
німецькій
квартирі**
Фото з журналу
«Око». 1918 р.

Дня Верховно-Сенату

44

Цей конверт з моєю грамотою, в якій зазначено виданню Верховним Правителем на випадок моєї смерті, або тяжкої хвороби та його заступника, Я, Гетьман Усїєї України власноручкою запечатлюю своїми печатками і вшивлюю цей лист.

3го серпня 1918 року

Гетьман Усїєї України Павло Скоропадський

Во ім'я Вступу і Сина і Святого Духа

Я, Гетьман Усїєї України, на підставі ст. 2-4 і її тимчасового закону від 3го цього серпня про Верховне управління Державою, на випадок моєї смерті або тяжкої хвороби, через яку я не маю змоги правити Державою-персонально, зазначеним зі свого боку вищезазначеним Верховним Правителем Пана Петра Леонідовича Дорошенка, а як що він помер, то тяжко занепокоєний або складе свої обов'язки, то на його місце вищезазначеним Верховним Правителем Пана Сергія Миколайовича Завацького.

Аминь

Цю власноручну грамоту дано в столиці Держави Української міській Київській року від 8.8. 1918го Вер на дні 3го

Гетьман Усїєї України на війське казначейство

Скоропадський

Власноручна грамота Гетьмана Павла Скоропадського про Верховне керівництво в Україні в разі відсутності, хвороби чи смерті Гетьмана. Від 3 серпня 1918 р. ЦДАВОУ ф.3766, оп.3, спр.10, арк.3-4

відомо, що я вояк, і як такий відповім. Німецьке військо прибуло сюди за наказом свого вождя. І з великою радістю ми виконували цей наказ. Наше завдання — дати народові, що скинув ярмо, поміч; і висока та благородна це мета — дати першу поміч молодій державі на самому початку її існування.

І коли в різних околицях цього краю нас не приймають з радістю, але з недовірою і навіть з відвертою ворожістю, це болить мені до живого. Все ж я вірю — коли Україна, як незалежна і самостійна держава, стане на свої власні ноги, тоді ці люди — за винятком хіба тих, що з особистої користі хочуть продовжити стан революції в безкінечність, — з подякою згадають німецьких солдатів.

Ця пора напевно прийде, і тоді Україна, якої будову Ви, Пане Гетьмане, з великою енергією і вірою в Бога продовжуєте, зацвіте, і праця в містах і селах, по фабриках і на полях закипить знову, щоб Українська Держава, підтримувана патріотичною вірністю власних громадян і ведена своїм урядом, що спирається на народ, піде на чолі всіх східних народів щодо добробуту і правдивої цивілізації. Від усього серця бажаю, щоб цей час прийшов, і для щасливого майбутнього підношу свою чарку і закликаю: Хай живе Україна та її Гетьман!»⁶⁸.

На запит кайзера посол Німеччини в Україні фон Мумм відіслав до Берліна рапорт із характеристикою особи Гетьмана Павла.

Павло Скоропадський відвідує завод Круппа під час поїздки до Німеччини
Фото з журналу «Око». 1918 р.

З офіційного повідомлення про візит Гетьмана Павла Скоропадського до Берліна

Під звуки українського гімну... Гетьман переїхав між шпаліром багатотисячної громади берлінців під центральний лук Бранденбурзьких воріт, переїзд, який був призначений німецьким державним церемоніалом лише для короля Великої Британії, президента Америки, президента Франції і царя Росії.

Цит. за: За всенародну єдність.— Торонто, 1983.— С. 20

Цей рапорт справив позитивне враження на Вільгельма II, і він виявив бажання особисто зустрітися з Гетьманом Павлом. Крім того, важливі державні справи вимагали особистої присутності Гетьмана в Німеччині. 13 серпня 1918 року кайзер офіційно запросив Гетьмана Павла приїхати до Німеччини.

Гетьман виїхав з Києва 3-го, а повернувся 17 вересня 1918 року. 6 вересня він був прийнятий кайзером у його фортеці Вільгельмське біля Касселя. За свідченням австрійських дипломатів, наприклад, генерала графа Шпаноккі, гетьмана всюди приймали як суверена і голову дружньої незалежної держави.

Шпаноккі, описуючи хід відвідин, згадує, що кайзер титулував гетьмана княжим титулом «Ваша світлість», і з жалем додає, що у цьому відношенні Австрія залишається далеко позаду, тому їй треба якнайшвидше ратифікувати Брестський мир і закріпити державну позицію гетьмана, як це роблять німці.

Австрійський дипломат князь Фірстенберг в своєму листі від 2 жовтня рапортував до Відня, що Гетьман узгодив із кайзером і німецьким урядом такі справи: 1) Німеччина підтвердила свою підтримку самостійності Української держави; 2) вона допоможе гетьманові при формуванні нової української армії, яка поки

**Зустріч із
кайзером
Вільгельмом II**
Δαούτ αι à ĩ àààà
Nēi dī ĩ ààñūēi ā
цДАКФДУ,
од. зб. 0-8423

**Павло
Скоропадський
на чолі
української
делегатії в
м. Грюнвальд
під Берліном**
Фото з журналу
«Око». 1918 р.

що матиме 120 тисяч солдатів, старшин, а згодом це число зросте до 400 тисяч; 3) Гетьман взяв на себе зобов'язання провести повну націоналізацію свого уряду; 4) він погодився провести демократичні вибори до українського Сейму і скликати його першу сесію ще до кінця 1918 року; 5) темою нарад були також українсько-польські справи, наприклад, Холмщина, також як і українсько-російський кордон⁶⁹.

На державному прийомі за участю дипломатичного корпусу Вільгельм II виголосив промову про напрями німецької політики в Україні. «Пане Гетьмане! — говорив

**Орден
Червоного
Орла, яким
кайзер
Вільгельм II
нагородив
Павла
Скоропадського**
Зі збірки Олени От-
Скоропадської

він. — Для мене велика радість вітати Вашу Світлість в Німеччині як представника українського народу і його уряду. Я хочу висловити щире задоволення тим, що дружні стосунки між Україною та Німеччиною знайшли свій вияв у цьому візиті. Війна завдала ран Україні. Коли по визволенні національних сил, закутих Російською царською державою, українці усвідомили своє славне минуле і проголосили самостійну державу та звернулись із проханням до Німеччини допомогти їм у її розбудові, я охоче приклав до цього руку, щоб подати їм бажану допомогу.

Мій уряд і уряд моїх достойних союзників взяли на себе завдання створити для України міжнародну правову основу для її державного становища, а наші армії допомогли встановити в Україні спокій, бо вона була розхитана революційними елементами.

Під охороною цих армій могла розпочатися розбудова держави. Ви, Ваша Світлосте, обрані й підтримані масами українських хліборобів і прихильних до порядків громадян, почали з обережністю і тактом вести Україну до нового життя, а через створення права й закону поклали основу для свободи й порядку. Міщанин тепер може спокійно віддаватися своєму ремеслу, а селянин безпечно працюватиме на своїй ниві та користуватиметься плодами своєї праці.

Багато ще треба зробити, але Україна під енергійним проводом Вашої Світлості пройшла вже велику частину дороги до свого внутрішнього закріплення і забезпечила собі основу для майбутнього розвитку. Мені дає особливе задоволення обставина, що спільною працею перебуваючих в Україні німецьких солдатів і урядовців з

українськими властями починає рости почуття взаємного довір'я між обома нашими народами.

Дозвольте мені, Ваша Світлосте, висловити надію, що політичні й господарські стосунки між Німеччиною та Україною, доповнюючи себе взаємно, будуть кріпшати і ставати ще щирішими»⁷⁰.

В Берліні Гетьман проводив розмови з членами Німецького уряду, відвідував посольства приязних і нейтральних держав та приймав їх представників в українському посольстві. Берлінська опера влаштувала на його честь окрему програму, під час якої члени уряду і дипломати вітали Гетьмана оплесками.

Найголовнішим завданням, яке стояло перед українською зовнішньополітичною службою, було забезпечення миру й захисту від зовнішньої агресії, що дало б можливість молодій Українській Державі твердо стати на ноги.

Ряд чинників, що існували у тодішній Європі, — продовження світової війни, нестабільність політичної ситуації на території колишньої Російської імперії і, насамперед, безпосередньо в Росії та ін. — вимагали від України вирішити дилему приєднання до однієї з гігантських ворогуючих коаліцій — Антанти чи Четвертого союзу.

Гетьманському уряду не довелося робити свій вибір — його вже було зроблено Центральною Радою. Після підписання Брест-Литовського мирного договору головним напрямком української зовнішньої політики були відносини з Німеччиною та Австро-

Міністр
закордонних
справ Дмитро
Дорошенко
Фото з журналу
«Око». 1918 р.

УХВАЛЕНА РАДОЮ МІНІСТРІВ
ПОСТАНОВА
ПРО ВІДКРИТТЯ КРЕДИТУ МІНІСТЕРСТВУ
ЗАКОРДОННИХ СПРАВ Ї СУМІ 450.000
КАРБОВАНЦІВ НА ВНУТРІШНЄ УРЯДОВАННЯ
ПОСОЛЬСТВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

1. Асигнувати авансом в обрахунок річного бюджету в розпорядження Міністра Закордонних Справ на внутрішнє урядовання посольств і місій Української Держави за кордоном чотиреста п'ядесят тисяч (450.000) карбованців з тим, щоб витрати з цього авансу на кожне посольство чи місію не перевищували п'ядесят тисяч (50.000) карбованців.

ГОЛОВА РАДИ МІНІСТРІВ

МІНІСТР ЗАКОРДОННИХ СПРАВ *Д. Дорошенко*

Постанова про
відкриття
кредиту
Міністерству
закордонних
справ

ї деєї і
 çàèí ðàí í í è ò
 à òàè à
 ðàçèààí òíç
 Ààòùí àí à í ààèà
 Nèí ðí í ààíùèí à
 (Èè à, àòè.
 'í òòèòòòùèà, 40)
 ОААЕООАQ í à.
 çà. 0-8491

Угорщиною, оскільки саме ці країни надали військову допомогу в боротьбі за незалежність. Протилежним полюсом відносин із країнами-учасниками названого договору були відносини з більшовицькою Росією.

Росія набувала для української зовнішньої

політики особливої ваги не лише через потенційну агресивність. В цій країні проживало кілька мільйонів українців, які постійно зазнавали утисків. Молода Українська Держава, що одним із головних напрямків своєї зовнішньополітичної діяльності обрала захист

Київ, 9-го червня, Торгово-економічна комісія при міністерстві торгівлі і промисловості, обміркувавши, з точки зору економічних інтересів України, питання про бажані Україно-Російські границі, признала необхідним, щоб до України відійшли області до Курська: Ростовська, Таганрозька, Олександрогрушівська округи Донщини; північні повіти Чернігівщини, хоч населення їх в більшості не є українцями, але зв'язане з Україною економічно; а також на північній границі України всі місцевості до Гомеля і Печена, далі до Хопра.

Київ, 24-го червня. Український міністер іноземних справ відіслав до Відня ноту, в якій констатує, що австро-німецькі воєнні і громадянські влади до цього часу не допустили українського губернатора Холмщини до виконання обов'язків.

В ноті зазначається також, що порушуючи умови брестського договору, австро-германці змінили в Холмщині положення «статус кво анте» в користь Польщі; допустили вибори в Польську Регентську Раду мешканців Холмщини, характеризуючи їх як підданих Польщі.

Нота вимагає припинення колонізації Холмщини і ліквідації всього, що створено Польщею на її території.

етнічних українців в інших державах, мусила особливу увагу звернути на захоплені більшовиками території.

Найпростішим шляхом забезпечення прав українського населення було розповсюдження на території, де воно становило більшість, юрисдикції Української Держави. Саме такий варіант розв'язання проблеми пропонували українські представники на мирних переговорах із Росією при обговоренні лінії державного українсько-російського кордону. На основі історичних, етнографічних та економічних досліджень українська делегація пропонувала провести розмежування таким чином, щоб

південно-західні частини Орловської, Курської та Воронежської губерній увійшли до складу України.

Але Москва не була зацікавлена в цивілізованому розв'язанні українсько-російських проблем. Основною метою

«За новою границей»

В кишені у мене новий закордонний паспорт, виданий іноземним відділом Моссовета і в ньому сказано, що я, російський громадянин, вирушаю за кордон, на Україну.

Хтось сказав, що потрібно поставити візу. Я йду до українського консула.

День простояв у під'їзді консула на Тверській, другий день у його ж під'їзді на Чернишевського і, нарешті, довідався, що коли я подам заяву і виконаю цілий ряд формальностей, то, можливо, за два тижні отримаю пропуск на Україну.

— Нащо ж мені ваш пропуск? — питаю,
— У мене ж закордонний паспорт.
— Це неважно, — відповідають...

«Известия», 9 жовтня 1918 р.

Київ, 9-го жовтня. Ідея Південносхідного Федеративного Союзу із держав, які виникли на території бувшої Російської Імперії зустріла співчуття в політичних колах Києва.

Південносхідний Федеративний Союз проектується утворити із України, Криму, Кубані, Дону, Грузії та, вірогідно, Азійського ружану.

В основу переговорів у справі створення Федеративного Союзу будуть покладені як політичні, так і економічні положення.

Одним із основних мотивів формування Федеративного Союзу є наближення миру і безнадійність загибелі Советської Республіки.

«Известия», 11 жовтня 1918 р.

На пропускному пункті українсько-російського кордону ЦДАКФДУ, од. зб. 0-174848

Мінськ, 17-го жовтня. Білоруська Рада продовжує оббивати пороги, прохаючи «не віддавати Білорусію більшовикам» не дивлячись на те, що навіть теперішнє губернське земство відмовилось визнати Білоруську Раду і ухвалило не посилати в неї представників, тому, що вона не демократична.

(РОСТА).

«Известия», 18 листопада 1918 р.

Столичним отаманом Києва поданий проект розвантаження Києва, з причини крайнього перенаселення, особливо втікачами з Великоросії.

«Известия», 27 жовтня 1918 р.

Приїзд
російської
мирової
делегації до
Києва
ЦДАКФДУ,
од. зб. 0-7722

російської делегації, що брала участь у мирних переговорах, був виграш часу, який дав би змогу більшовикам стабілізувати своє становище та знову відновити свою владу в Україні.

Для цього до Києва, Одеси та інших міст під виглядом російських дипломатів було надіслано більше 1000 професійних агентів та агітаторів, які фактично проводили підривну роботу, готували державний переворот. Для цієї мети головою російської мирової делегації Х. Раковським було виділено 40 млн. карбованців.

Зрозуміло, що за такої позиції більшовицького керівництва не могло бути й мови

Українська мирова делегація на переговорах із Росією, сидять: А. Сливинський, С. Шелухін, Д. Дорошенко, О. Ейхельман.

Фото з журналу «Око». 1918 р.

Умови злиття Криму з Україною:

«Крим мусить визнати вищу владу на Україні в особі Гетьмана.

Встановлюється єдине загальне законодавство, загальна армія і фінанси.

Криму запропоновано дати автономію в особі місцевого самоврядування.

Тільки після прийняття цих умов можуть початись переговори.

В зв'язку з тим, що Чорноморський Флот мусить відійти до України, в морському міністерстві вже йдуть підготовчі роботи щодо формування нової обслуги.

(РОСТА).

«Известия», 29 вересня 1918 р.

про налагодження нормальних добросусідських відносин із Росією. І загроза агресії з північного сходу продовжувала залишатися важливим фактором української зовнішньої та внутрішньої політики протягом всього періоду Гетьманату. В місцях масового компактного проживання українців створювалися консульські представництва, які брали на себе функцію захисту їхніх прав.

На момент приходу до влади П. Скоропадського вже діяли українські дипломатичні представництва у Німеччині, Австро-Угорщині та Туреччині, а представник в Румунії був у дорозі до місця призначення.

Під час українсько-російських переговорів ЦДАКФДУ, од. зб. 0-8337

Члени російської мирової делегації в Україні: Р. Зайцев, Х. Раковський, Д. Мануїльський

Фото з журналу «Око». 1918 р.

Поштові літаки між Віднем і Києвом

Між Віднем і Києвом курсують літаки, котрі перевозять офіційну дипломатичну і приватну кореспонденцію. Завдяки цьому скорочується час на 40 годин.

Шлях лежить через Краків і Львів. В Києві і Львові робиться зміна апаратів і пілотів.

«Известия», 27 жовтня 1918 р.

Український поштовий літак «Ньюпорт»
Фото з журналу «Око». 1918 р.

**Гостина
Гетьмана в
українському
посольстві в
Берліні.
Сидять, зліва
на право: Н,
Посол
Української
Держави в
Німеччині
барон фон
Штайнгель,
гетьман Павло
Скоропад-
ський,
заступник
міністра
закордонних
справ Палтов,
значковий
гетьмана
Зеленівський**

Фото з журналу
«Око». 1918 р.

Новий уряд зробив свої призначення в українському дипломатичному корпусі. Послом Української Держави в Німеччині призначено барона Ф. Штайнгеля. Посаду Надзвичайного та Уповноваженого Міністра Української Держави в Австро-Угорській імперії було запропоновано обійняти В. Липинському. Колишній міністр закордонних справ при Центральній Раді О. Шульгин отримав запрошення очолити українське посольство в Болгарії.

Крім вищезазначених місій, українські посольства та прирівняні до них дипломатичні представництва відкрито в Туреччині, Фінляндії, Швейцарії, Скандинавії (Копенгаген, Стокгольм і Христианія), в Румунії, на Дону, на Кубані. О. Карпинський, якого було призначено очолити українське посольство у Польщі, та М. Могилянський, що мав стати українським представником у Парижі, прибути до місця призначення не встигли — в Україні розпочалося повстання проти гетьманської влади.

Консульські відносини Українська Держава втновила перш за все із сусідніми державами. За умов перемир'я, підписаного з Росією, кожна зі сторін мала право заснувати по 30 консульських агентств. І хоча чисельність реально діючих установ не досягла ліміту, все ж найбільше українських консульств містилося саме в Росії та на території держав, що входили колись до Російської імперії.

Україна мала також дипломатичну присутність в молодих незалежних державних утвореннях, що сформувалися на руїнах Російської імперії. Українські консульські представництва діяли у Вільнюсі, Ризі, Мінську, Лодзі, Хельсінкі, Новочеркаську, Батумі, П'ятигорську, Тбілісі.

До Гетьмана приїздили делегації з різних досі неукраїнських земель — Могилівщини, Менщини, Курщини, Воронежчини, Кубані, із проханням включити їх до Української Держави. Гетьман розробив програму приєднання до України земель нащадків запорожців, а також козацьких земель на Доні.

**Вячеслав
Липинський,
Посол
Української
Держави у
Австро-
Угорщині**

Репродукція
з книги
В. Липинський.
Україна на переломі.
— Філадельфія,
1991.—С. 7

**Гетьман Павло
Скоропадський
виїжджає
на військовий
парад**
ЦДАКФДУ,
од. зб. 593/5

аменем спотикання» між Україною та Німеччиною було питання формування української армії, якому німці всіляко противилися.

Ще напередодні 29 квітня були роззброєні «Синьожупанна» дивізія та корпус Січових Стрільців.

З приходом Павла Скоропадського до влади військовим проблемам приділялось надзвичайно багато уваги. Гетьман розумів, що в оточенні агресивних сусідів тільки сильна дисциплінована армія спроможна врятувати Українську Державу.

Ген. Врангель у своїх споминах згадує, як під час його перебування в Києві Гетьман Павло хотів завербувати його до української армії. Врангель каже, що Скоропадський почав гаряче доводити йому, що Україна має всі дані для створення самостійної і незалежної держави; що стремління до самостійності давно жило в українському народі, а за останні роки в тому напрямі посилено діяла Австрія, й плоди тієї праці, без сумніву, досить значні. Врешті він почав доводити, що об'єднання слов'янських земель Австрії й України і створення самостійної і незалежної України є єдиною метою його життя⁷¹.

Військовим міністром був призначений генерал Рогоза. В червні 1918 року було зорганізовано Генеральний штаб. 24 липня ухвалено закон про загальний військовий обов'язок та затверджено план організації армії. Час дійсної військової служби в піхоті становив 2 роки, в артилерії — 3, флоті — 4 роки. Служба в запасі тривала до 38 року життя.

Українська армія мала складатися з 8 армійських корпусів, однієї сердюцької дивізії, 8 корпусних полків, 1 окремої таврійської пішої бригади, 4 піших дивізій, 1 окремої кінної бригади, 2 понтонних куренів, 3 окремих важкогарматних бригад, 3 повітряних інспектур, 2 інспектур дирижаблів, 1 ескадрильї бомбардувальників, 1 повітряної школи, 4 залізничних куренів, 1

**Генерал
Рогоза,
військовий
міністр
Української
Держави**
ЦДАКФДУ,
од. зб. 2-68456

булавної кінної полку тощо. Всього мало бути військових кадрів: 175 генералів, 14 930 старших, 2 975 військових урядовців, 291 221 підстаршин і козаків та 63 081 коней. Крім цього, восени мали бути організовані військова академія, 4 кадетські школи, 2 військові школи для піхотних старшин та по 1 школі для кінноти, артилерії й технічної служби.

В липні 1918 року була сформована Гвардійська Сердюцька дивізія з 5 000 вояків.

Взагалі до справи мобілізації гетьманський уряд підходив обережно: були серйозні підстави побоюватися, що загальна мобілізація молоді відповідного віку може прилучити до армії збільшовичені елементи. Тому уряд волів відкласти комплектування військових частин до часу, поки призовного віку досягнуть хлопці, ще не отруєні більшовизмом.

З іншого боку, справу гальмували німці, запевняючи Гетьмана, що для захисту України досить німецьких і австрійських загонів. Через ці причини мобілізацію було відкладено з жовтня на листопад 1918 року.

31 серпня Гетьман прийняв делегацію від полку Січових Стрільців — Є. Коновальця, А. Мельника, В. Кучабського та ін., які виявили свою готовність служити Українській Державі. Гетьман зрадів, адже полк Січових Стрельців

**Гетьманські
офіцери**
РДАКФД,
од. зб. 41270

**Військовий
міністр ген.
Рогоза,
старшина
українського
війська та
німецькі
офіцери**
Фото з журналу
«Око». 1918 р.

був важливою бойовою одиницею, і дозволив формувати полк, призначивши місцем дислокації Білу Церкву. Під кінець жовтня полк мав 59 старшин і 1187 стрільців. Євген Коновалець та Андрій Мельник були призначені полковниками.

3 літа 1918 року Гетьман дав наказ О. Рогозі вжити заходів для відновлення організації козацтва і як окремого соціального

стану, і як професійної частини майбутньої армії.

16 жовтня Універсалом Гетьмана було проголошене відновлення козацтва. Козаки кожної губернії складали кіш із кошовим отаманом, у кожному коші було декілька полків. На чолі козацтва стояла Велика Козацька Рада, головою якої був сам Ясновельможний Гетьман.

Гетьман Павло Скоропадський із полком артилеристів Сірожупанної дивізії

Фото з журналу «Око». 1918 р.

Гетьман із почтом на огляді старшинських кадрів Військового міністерства

З кінохроніки ЦДАКФДУ, од. зб. 593/4

**Служба Божа
перед
парадом
українського
війська в Києві**
Фото з журналу
«Око». 1918 р.

**Польовий
огляд
українського
війська**
Фото з журналу
«Око». 1918 р.

**Гетьман
оглядає
озброєння
українського
піхотинця
ЩАКФДУ,
од. зб. 0-7535**

Закон про відновлення українського козацтва

УНІВЕРСАЛ

Його Світлості
Ясновельможного Пана
Гетьмана Всієї України
та Військ Козацьких
до народу Українського

Ст. 1. Козацтво на Україні відновляється і на чолі його стає Ясновельможний Пан Гетьман.

Ст. 2. Відновлення козацтва має своєю метою відродження величногарного минулого України і допомогу відродженню Батьківщини і забезпечення її державности, а також виховування як наростаючого, так і будучих поколіній. З боку щирої прихильности до старої Батьківщини, на чолі якої стоїть Ясновельможний Пан Гетьман, і взаємної допомоги.

Ст. 3. Для досягнення зазначеної в попередній (2) статті мети, козацькі громади, уявляючи з себе військову організацію, разом з тим прямують до завдань фізичного і духовного розвію козацтва, а рівно з тим до завдань, як взагалі культурно-просвітнього, так і економічного характеру, на скільки вони, торкаючись козац-

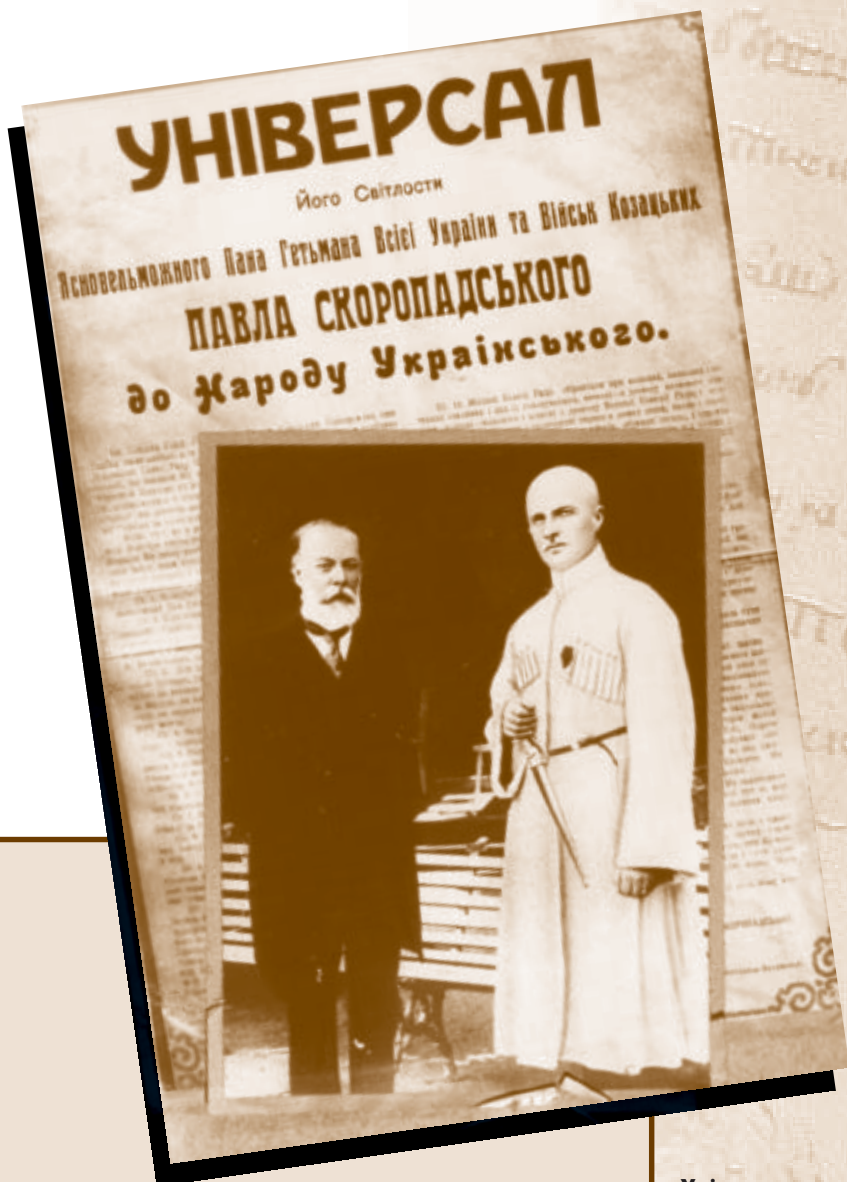
тва, зможуть допомогти йому доброму життю.

Ст. 4. Вступ в козацькі громади провадиться добровільним записом, згідно правил козачого Статуту, з затвердженням Генеральною Радою.

Ст. 5. Нащадки колишніх українських козаків мають право записуватись в козацькі громади по своєму козацькому стані крім тих, кого Ясновельможний Пан Гетьман або Генеральна Козача Рада визнає згубившими се право через особности життя їх або їх окремі події.

Ст. 6. З інших українських громадян запис приймається тільки від осіб православної віри, які будуть визнані достойними сього.

Ст. 7. Належність до козацьких громад не змінює як персональних, так і

Універсал про відновлення Українського Козацтва. На передньому фото – Гетьман Павло Скоропадський із прем'єр-міністром Федором Лизогубом
ЦДАКФДУ,
од. зб. 0-8481

**Гетьман вітає
вояків
Сірожупанної
дивізії.
15 серпня
1918 р.**
Фото з журналу
«Око». 1918 р.

матеріальних прав, залучених до козацтва осіб.

Ст. 8. Кожна козача громада, складаючи полк по можливості в межах повіту, ділиться на сотні, полки ж в межах губернії об'єднуються в кіш.

Ст. 9. На чолі коша стоїть кошовий отаман, який безпосередньо підлягає Ясновельможному Панові Гетьманові і Ним призначається. Полкові отамани безпосередньо підлягають отаманові коша, сотенні — полковим отаманам.

Ст. 10. При Панові Гетьманові під його головуванням утворюється Генеральна Козача Рада в складі: 1) президії в кількості одинадцяти осіб, призначених Ясновельможним паном Гетьманом, в сій кількості і замісник Його по головуванню в Раді; 2) дванадцяти додаткових членів, обраних Президіумом і затверджених Ясновельможним паном Гетьманом; 3) дев'яти членів обраних Радою і затверджених Ясновельможним Паном Гетьманом; 4) і почесних членів,

обраних Генеральною Козачою Радою і ухвалених Ясновельможним Паном Гетьманом.

Ст. 11. Генеральна Козача Рада, об'єднуючи діяльність місцевих Рад (12) і керуючи ними, має вищий догляд за зміцненням в козацькій громаді почуття і переконання в необхідності всіми засобами підтримувати державний порядок, сю неодмінну умову найкращого життя, як всіх вкупі, так і кожного окремо.

Ст. 12. Міські козачі Ради збираються при кошах, полкових і сотенних отаманах і під їх головуванням, сотенні з дозволу полкового отамана, полкові — кошового і кошові з дозволу Генеральної Козачої Ради, і провадять культурно-освітні і економічні справи в межах коша, полка і сотні. Складаються Ради: сотенні з чотирьох членів, обраних сотнею, і отамана сотні, під його головуванням; полкові членів, від сотен і полкового отамана під головуванням, кошові

**Парад
українського
війська в Києві**
Фото з журналу
«Око». 1918 р.

**Український
військовий
літак**
ЦДАКФФДУ,
од. зб. 0-8481

— з чотирьох членів від полків і кошового отамана, під його головуванням.

Члени сотенних Рад затверджуються кошовим отаманом, а члени полкових і кошових Рад — Президіумом Генеральної Козачої Ради.

Члени Рад обираються згідно Статуту.

Ст. 13. Генеральним і місцевим козачим Радам належать права представництва від всього козацтва, кошів, полків і сотен, як юридичним особам чи з боку чисто правового, чи з боку придбання того чи іншого майна рухомого і нерухомого взагалі козацтву, кошу, полку і сотні, потрібного для культурно-освітніх і економічних завдань.

Ст. 14. Особи і інституції, які приймають записи до козацької громади, строк початку записи, умови прийому на підставі записи осіб, які не належать до нащадків українських козаків, належність прийнятих в козацькі громади до

військової повинности, правила козацької служби, взаємовідносин козацької влади з громадськими і державними інституціями, порядок призначення на посади полкових і сотенних отаманів, а також на посади співробітників їх і кошових отаманів, праця і діловодство в Генеральній і місцевій Радах, улаштування братств, культурно-освітніх, економічних і спортивних товариств серед козаків, а також зразки козачої одяги зазначаються особним статутом, котрий затверджується Ясновельможним Паном Гетьманом.

Ст. 15. Склад Генеральної Козачої Ради і місцевих Рад, а разом з тим і платня членам їх і підвалини для призначення отримання тим, котрі не одержують постійних коштів, зазначається особливим розкладом.

Ст. 16. Персональні права козаків і права їх земельні і інші зазначаються в Статуті.

**Польове
богослужіння
перед
резиденцією
Гетьмана на
вул. Інститут-
ській, 40**
Фото з журналу
«Око». 1918 р.

...Гетьман відновляв **Козаччину** як найпевніше забрало української незалежності. Він бачив, що на зденаціоналізовані та збольшевичені маси не можна числити, — ні на темне бідніше селянство збаламучене хлополапствами большевиків та своїх есерів. І він бачив вірно — бо **історія доказала, куди звела Україну Директорія**, що бажала опертись на збунтованій черні. Ся чернь потягнула туди, куди тягла чернь за Виговського, Мазепи, себто до **Москви**. Натомість Гетьман, ідучи слідами великих гетьманів, бажав опертись на свідому козацьку верству...

А одначе сьогодні кожний щирий українець самостійник мусить лише жаліти, що Гетьман **не мав уже часу** провести цей здоровий плян. **Самі свої руїники не дали доконати цього. І Гетьмана завалили і самі пропали і Україну зруйнували!**

Др. Л. Цегельський

Організатор більшовицького війська Лев Троцький у своїх спогадах писав: «Скоропадський — український Бонапарт на гогенцоллернських помочах — формував армію на основі цензу, прямо протилежному цензові червоної армії, вербуючи в свої полки міцних господарів»⁷².

Відновленням козацтва П. Скоропадський хотів досягти дві мети: створити заможну середньоземельну, із сильними історичними традиціями верству, а з іншого боку — мати надійне, незіпсоване більшовицькою пропагандою військо. Крім того, відновлюючи козацтво як стан, Гетьман сподівався залучити до Української Держави інші козацькі регіони: Кубань, Донеччину, Кавказ.

Окремим питанням було формування Чорноморського Флоту.

29 квітня 1918 року о 16-й годині флагманський корабель Чорноморського Флоту лінкор «Юрій Побідоносець», з наказу командуючого флотом, підніс сигнал: «Флоту підняти український прапор!»

Після цієї події контр-адмірал Саблін вивів частину флоту до Новоросійська, де згодом вона була затоплена більшовиками. В Севастополі під командою контр-адмірала Михайла Остроградського залишилися 7 лінкорів, крейсери «Кагул», «Пам'ять Меркурія», «Прут», кілька міноносців, усі підводні човни.

1 травня німці з музикою увійшли до Севастополя. У порту поставили свою варту, на кораблях підняли німецькі прапори, а українські команди оголосили полоненими. Це викликало значну напругу в стосунках між Києвом та Берліном. Гетьман не призначив свого морського аташе до Берліна. Після тривалих переговорів П. Скоропадському вдалося досягти згоди на передачу Німеччиною Українській державі всіх кораблів за винятком більшості підводних човнів. Так був утворений Український Державний Флот.

Ген. Рогоза з офіцерами штабу
Фото з журналу «Око». 1918 р.

Гетьман багато зробив для розвитку української культури. Він схвалив відкриття 54 українських гімназій, в російських гімназіях зобов'язав викладати українську мову, історію та географію України, історію української літератури. Вчителі шкіл обов'язково мали вивчити українську мову і пройти курси українознавства, які були відкриті 10 червня.

2 серпня заснуються: Український Національний Архів, Музей та галереї в Києві, згодом — Українська Національна Опера, Український Національний і Державний Драматичний Театр, Українська Державна Капелла під проводом О. Кошиця, Державний Симфонічний Оркестр, розробляється проект пам'ятника Шевченку в Києві.

17 серпня 1918 року Гетьман приймає рішення про перетворення Київського народного українського університету на Київський Державний Український Університет та про заснування Кам'янець-Подільського Українського Університету.

Грамота про відкриття Українського Державного Університету в Києві

Грамотою цією ознаймуємо всім тим, кому про це відати належить, а особливо Пану міністру освіти, панам ректору, професорам і студентам, що Ми визнали за благо для всього люду українського утворити в столиці України, місті Києві, перший Український Державний Університет, у складі всіх чотирьох факультетів. Призиваючи Боже благословення на це нове вогнище народної освіти, бажаємо, щоб цей Університет, сприяючи широкому відродженню нашої національної культури, виявив усі творчі сили багатого духом та здібностями українського народу.

Звернення Гетьмана Павла Скоропадського до професорів та студентів Українського Державного Університету в Києві, в день його відкриття 6 жовтня 1918 р.

Панове! В сьогоднішній день, коли ми кладемо найбільшу основу української культури й науки, ми повинні перш за все з вдячністю згадати про тих історичних діячів, які у свій час також прямували до цієї високої мети. Імена Гетьманів: Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Виговського, Дорошенка, а особливо Мазепи, як побірників і заступників народньої освіти на Україні, повинні назавжди залишитись на сторінках історії українського національного самопізнання. З свого боку, йдучи тим самим шляхом, я обіцяю доложити всіх сил своїх для того, щоб допомогти розвиткові й процвітанню цього нового храму науки. З сердечним привітом звертаюся до Вас, панове професори і студенти, і от щирого серця бажаю Вам успіху у Вашій роботі.

Панове професори! У Ваші руки передає правительство вищу освіту української молоді, цього цвіту всього нашого народу. В цій великій справі, я певен, Ви будете керуватись широкими гуманними цілями, пам'ятаючи, що наука єсть всесвітнє надбання всього людського генія, всієї людської культури... Всі здобутки людської думки по всіх галузях науки мають бути прийняті Вами і перетворені в горнилі національної свідомості українського народу. Я певен, що наш молодий університет зрівняється незабаром по своїх наукових успіхах зі своїми старшими братами на Заході і Сході.

Панове студенти! Закликаючи Вас до наукової праці, я вважаю своїм обов'язком значити одно важливе питання: наша доба єсть добою великих соціальних реформ. Але ми бачимо також, що ці ідеї, коли їх фальшиво зрозуміти, ведуть до нечуваних страхіть, до руїни культури та цивілізації, до повного знищення свободи особи. Тільки на основах науки, на основах державності та принципі індивідуальної свободи — можливий соціальний поступ людськості.

Твердо вірю, що в стінах цього університету Ви станете на цих основах і, вступивши в життя, Ви зробитеся оборонцями законності й справжньої свободи особи, і діяльність Ваша послужить для процвітання та добробуту народу українського й нашої дорогої України.

Відкриття української школи
ЦДАКФДУ,
од. зб. 0—184040

«Скоропадський з'явився в білому гетьманському жупані, з характерною гетьманською шапкою. Хор Кошиця грянув «Ще не вмерла». Скоропадський сам прочитав свою установчу грамоту. Я бачив, що деякі українці були зворушені особистим виступом Гетьмана. Подумайте, в чорносотенному Києві, в якому ми українці є меншістю, не в казці, а в дійсності відкривається український університет. Справжні пани кругом: генерали, міністри, дипломати, професори. Всі серйозно відкривають університет там, де ще два роки тому не можна було говорити про українську народну школу. А більше... виступає людина і каже: я Гетьман Всієї України. Справжній, живий гетьман, у білому жупані, підперезаний поясом Хмельницького чи Мазепи, з отакою шапкою в руках, як на картинах чи в музеї. Це ж іде Україна, казка, ніби плывуть перед очима персоніфіковані сторінки «Кобзаря», ніби над усім в храмах встає Шевченко і благословляє Україну».

Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: Спогади. — Нью-Йорк, 1958. — С. 20.

За 7,5 місяців правління Гетьмана Павла Скоропадського було відкрито більше 20 вищих навчальних закладів: Київський Ближньо-Східний Інститут, Одеський вищий міжнародний інститут, Інститут муніципальних діячів в Одесі, Ніжинський історико-філологічний інститут, історико-філологічний факультет у Полтаві, Київський географічний інститут та інші. Була утворена Всеукраїнська Національна Бібліотека.

«Наприкінці гетьманської доби в Національній Бібліотеці було вже понад 1.000.000 книжок, серед них багато унікалів, стародруків і т.п. Кількістю та якістю книжок Національна Бібліотека могла конкурувати з кращими бібліотеками Європи»⁷³.

16 вересня відбулась українізація Київського, Харківського та Одеського університетів, Київської Політехніки та інших вищих шкіл в Україні.

5 травня Гетьман затвердив план створення Української Академії Наук.

**В.Вернадський,
Президент
Української
Академії Наук**

У своїх спогадах Павло Скоропадський так це описує: «Перед тим як відкрити Українську Академію Наук, ми довго обмірковували, хто мав бути її головою. Я був такої думки — та й усі зо мною погоджувалися — що це високе й почесне місце належить в Україні тільки Грушевському. Грушевського я завжди цінив як найбільшого нашого історика, поважав за його хоробрість, про яку мені доводилося не раз чути... Думалося мені, що коли б він зайняв місце голови Академії, то зміг би принести величезну користь українській науці... Тому я прохав прозондувати ґрунт, як-би він до такої пропозиції поставився. Відповідь була категорично негативною». Першим Президентом відкритої 14 листопада Української Академії Наук став В. Вернадський.

З приходом до влади Павла Скоропадського цілковито змінилися стосунки між Церквою та Державою (за часів УНР Православна Церква в Україні була фактично відокремлена від держави).

Гетьман заснував Міністерство ісповідань, міністром якого призначив проф. В. Зінківського, прихильника унезалеження Української Церкви. Але в своїй діяльності той зустрів опозицію з боку єпископату та значної частини населення. Патріарх Московський і вся Русі Тихон затвердив обраного на Єпархіальному З'їзді митрополитом Антонія Храповицького (замість убитого під час захоплення Києва більшовиками митрополита Володимира). На прохання гетьманського уряду перенести питання про вибори митрополита на Всеукраїнський Собор патріарх відповів відмовою.

В особі митрополита Антонія Українська Церква дістала запеклого ворога. В червні 1918 року Зінківський оголосив на Соборі непохитну волю Гетьмана: «встановити автокефалію Української Церкви». Держава зобов'язувалася матеріально утримувати духовенство. Додамо, що

П. Скоропадський також дуже поважав Главу Української Католицької Церкви митр. Андрея Шептицького як патріота і мудрого пастиря.

**Царські Врата
Св. Софії**
Фото поч. XX ст.

**Вівтар
Св. Софії**
Фото поч. XX ст.

**Києво-Печерська
Свято-Успенська
Лавра**
Фото поч. XX ст.

Промова Гетьмана Павла Скоропадського на Всеукраїнському церковному Соборі 6 липня (23 червня) 1918 р.

З щирим привітанням і великою подякою звертаюсь я до Вас, Владики, пастирі і міряне України, за Вашу невтомлющу працю на користь Церкві Православній Українській, але крім цього я хочу, як вірний син її, звернутись до Вас з деякими мріями, з деякими побажаннями. Церква, наша свята православна, віками непорушно і властно стоїть мов маяк той серед кипучого моря і за цей час зазнала вона немало горя, не мало знущань, особливо на Україні, на яку, мов галич, наседали з усіх боків вороги православної віри. Згадаймо часи козаччини, коли Україна в запеклій боротьбі з ворогами за віру, мов велетень піднімалась з мечем і хрестом в руках. Їх мучили, але всі вони твердо вмирали за віру, за рідну Україну [...].

Я гадаю, що наша Церква Православна, яка одночасно з Українською Державою вийшла на вільний шлях життя, стане близько до свого народу і поведе його по тому шляху віри й правди, по якому вели його славні, великі духом владики: Петро Могила та інші, позаяк всі ми добре знає-

мо, наскільки незрозвинений наш нарід і скільки ще прийдеться положити сили і розуму, працюючи на цьому полі; але я певен, що духовенство буде широко провадить культуру, любов до Рідного Краю і віри серед народу українського. І я гадаю, що розцвіт Віри Православної, розцвіт духовенства буде хутко йти в нас на Україні, бо кожний з нас розуміє, що розцвіт національного духовенства це розцвіт вільної Української Держави, спираючоїся від мала до велика на сильних духом, окутаних любов'ю до віри і Рідного краю. Бажаючи повного і вільного розквіту віри православної і духовенства, я хочу, аби всі діла Української Церкви рішались тут у нас, на Україні, і тоді тільки будуть корисні наслідки і вашої праці, і бажань народу. Кажучи це, я не хочу сказати те, що я і уряд втручаємось в діла церковні. Ні, а тільки стоячи на чолі Української Держави, я хочу, щоб культ православної релігії, який є велика основа державности, досяг апогея, якого не змогли б зломити ніякі ворожі заходи, котрі може захотять надвинути на нас зі сторони.

Ç nòái î ãàì è Ñî áî ðó: ÖÄÄÂÎ Óêðà_j è, ô . 1071, î ï . 1, ñî ð.
68, àðê. 108-110.

Відповідь митрополита Платона на промову Гетьмана

Ясновельможний Пане Гетьмане! Щиро витає Вас, дорогий гість, краєвий Всеукраїнський Православний Церковний Собор і красно дякує Вам за Ваш приход і тільки що сказане добре слово, котре опережено було таким же словом Вашим у тім величезній вартості історичнім документі, яким явилась нам всім ваша Грамота. Як тільки тоді почули ми те ваше слово, що віра наша єсть перша в православній Україні, дуже-дуже сподобалось воно нам. І ми всі як один, вздохнув вільно з великою радістю сказали: «Слава Богу, що можливе життя наше». Ми не ізмучені, а замучені; з пораненим тілом, з побитою душею ми почули можливість і для нас життя. Як те твоє слово, так і це, як сонце промінням своїм, торкнулось нашого серця і розтопило все те, що і рідна церква наша і рідна Україна наша ще не вмерла, бо і не вмруть. Я кажу разом та і друга, а на що? Дивлюсь я на тебе, потомок славного предка, та й гадаю думку: «а колись воно так і було у нас, що самостійність України відбувалась славними гетьманами — Хмельницьким, Дорошенком, Скоропадським і другими іншими гетьманами в боротьбі за віру православну, за церкву святу». І тільки так. [...]

Йди ти дійсно чесним шляхом твоїх батьків, тим шляхом, котрий доведе нашу нещасну тепер Україну до праведного щастя, а тебе до слави. Як будеш йти тим шляхом, твоє імення стане любим народу нашому, а нарід наш вміє бути вдячним і вміє виражати свою вдячність. Славна буде твоя пам'ять. Йди ж ти тим шляхом, бо іншого тобі нема, йди і буде слава тобі. Бог тобі в поміч. Слава Гетьману нашому і многая Йому Літа!»

**Гетьман Павло
Скоропадський
24 червня
1918 р.**

ЦДАКФДУ,
од. зб. 0–181824

Проте всі позитивні починання Гетьмана Павла Скоропадського та його уряду постійно натикались на спротив сил, котрим була непотрібна сильна Українська Держава. Це були німецькі й австрійські урядовці, більшовицька Росія, російські «єдїнонеделїмці», внутрішні пробільшовицькі кола. Останні, як пише Д. Дорошенко, «вважали себе модними соціалістами, а хто таким не був, того вважали неукраїнцем. Їх осередки, що жили спокійно під боком Гетьмана в Києві, посілали своїм одностудцям усілякі директиви і заяви на провінцію, критикуючи гетьманські порядки»⁷⁴.

Гетьманський режим мав великі труднощі з причини так званих «карних експедицій»,

переважно на Правобережжі, які організовували польські поміщики за допомогою австрійських військових загонів для повернення пограбованого селянами майна. Ці карні експедиції вже в часи Центральної Ради відзначалися своїми жорстокостями по відношенню до селян. Втім, «там, де повстанці брали гору над заслабими загонами карателів чи де повстанцям вдавалося полонити офіцерів, які навіть не брали участі в карних діях, — там повстанці розправлялися з жадливою люттю, що нагадувала гайдамаччину... штопорами витягали кишки в нещасних жертв народної ненависті й жорстокого самосуду розлюченого натовпу»⁷⁷.

Гетьман наказав ліквідувати карні загопи і 14 травня висловив протест Австрії щодо участі її військових у реквізиціях. Однак, в

Маріїнський (царський) палац, офіційна резиденція Гетьмана України. Павло Скоропадський його майже не займав, мотивуючи це тим, що під час окупації Києва більшовиками тут розміщувалася їхня катівня
Фото 1918 р.

Збори залізничників станції Попасна під час страйку ЦДАКФДУ,
од. зб. 4-6413

провінції влада не мала достатньої сили й авторитету, щоб боротися із цими явищами.

Провінція перебувала під впливом більшовицької і соціалістичної агітації. В кінці серпня до селянських заворушень приєдналися страйкуючі залізничники. Оплатили організацію страйку мільйони російських «керенок», переправлених з Петрограда.

Російська більшовицька делегація, яка приїхала до Києва для підписання мирного договору, проводила підривну діяльність. Наприкінці літа більшовики знайшли підтримку з боку Українського Національно-Державного Союзу, що якраз готував повстання проти гетьманського уряду. Коли офіційні переговори, які проходили за допомогою перекладачів, всіляко затягувались, в той же час

X.

Bekanntmachung.	Объявление.
(nach deutsche Feldgerichte sind die Landesverwehler:	Гетманщина позивили судили жителів гор. Харкова:
1) Feodor Pawlowitsch Iwanow, 2) Boris Konstantinowitsch Tjelnow, 3) Stepan Konstantinowitsch Michailischewsky, 4) Alexander Grigorjewitsch Berschalsky, 5) John Lebowitsch Pjawn, 6) Ekehan Jakobowitsch Daschewsky, 7) Peter Jorgewitsch Artanow, 8) Franz Alexandrowitsch Gindler, 9) Stanislas Antonowitsch Slesak, 10) Ignat Omerowitsch Chardijew, 11) Simeon Aleksandrowitsch Selanrow, 12) Wasilj Tichonowitsch Maximenko, 13) Pawel Leonjewitsch Maximenko	1) Федоръ Павловичъ Иванковъ, 2) Борисъ Константиновичъ Тельновъ, 3) Степанъ Константиновичъ Михайловичъ, 4) Александръ Григорьевичъ Бершальскій, 5) Юръ Лебковичъ Пьянъ, 6) Экеханъ Яковлевичъ Дашевскій, 7) Петръ Яковлевичъ Артановъ, 8) Францъ Александровичъ Гиндлеръ, 9) Станиславъ Антоновичъ Слесакъ, 10) Игнатъ Омеровичъ Хардиѣвъ, 11) Симѣонъ Александровичъ Селанковъ, 12) Василій Тихоновичъ Максименко, 13) Павелъ Леонтьевичъ Максименко
zum Tode verurteilt worden, und zwar	приговорены къ смертной казни,
a) zu I bis 9 weil sie noch nach dem 15. Mai 1918 im Besitze von Waffen betroffen worden sind, mit welchen sie staatsfeindliche Überfälle auf Landesverwehler verübt hatten,	a) I до 9 потому что они еще послѣ 15-го Мая 1918 г. были оружен, посредствомъ которыхъ произвели разбойныя нападенія,
b) zu 10 bis 13 wegen Anfuhr und bewaffneter Angriffe gegen deutsche Truppen.	b) 10 до 13 за катанье и нападенія на германскія воюющыя части.
Die Urteile sind vollstreckt worden.	Приговоры приведены въ исполненіе.
Charkow, den 26. August 1918.	Харьковъ, 26-го Августа 1918 г.
Der Kommandierende General	Командующій генералъ

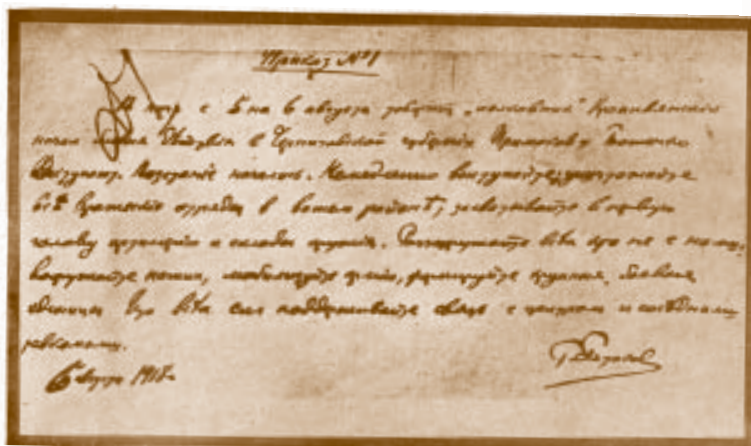
Оголошення про смертне покарання жителів Харкова за розбійні напади на німецькі військові частини ЦДАКФДУ,
од. зб. 0-181824

Раковський та Д. Мануїльський, з одного боку, і В.Вінниченко та М.Шаповал, з другого, обговорювали умови повстання. За більшовицьку допомогу Український Національно-Державний Союз обіцяв легалізацію в Україні комуністичної партії.

На початку жовтня 1918 року мирні переговори було припинено. Х. Раковський виїхав до Москви, а Д. Мануїльський залишився в Києві для підпільної роботи проти українського уряду. Х. Раковський у своїй статті визнав, що советська делегація підтримувала в Києві комуністів і обмірковувала з ними справи державного перевороту.

Микита Шаповал зазначав: «Але в нас був ще один, найнебезпечніший для українців, фронт — це більшовики внутрі і поза кордонами України. За підготовку цього

í àëàç¹ 1 í òí
í í ÷ àòí è
í í àñòàí í ý í à
Òëðàð³
ÒÀÀÈÕÒÀÒ
í à. çà. 0-17855

Çàãí
÷ àòí ÷ àñòàí è è ò
í í àñòàí ò ÷ à, ý è è è
á ò à à ò ÷ àñòàí ò
í í àñòàí í ÷ í òí ò è
À à ò ò ò í àí à ò ò à
ñ à ò í í ÷ 1918 ð.
ÒÀÀÈÕÒÀÒ í à.
çà. 0-17853

фронту взявся Винниченко, вступивши через посередників у переговори з Мануїльським, що був у Києві як член мирної делегації, яка вела переговори з гетьманським урядом про мир між Україною і Росією. Офіційна Росія добивалась миру, щоб забезпечити себе від центру всеросійсько-гетьманської контрреволюції. Але нещастям України було те, що вона в руках російської чорної сотні, яка хотіла не миру з більшовицькою Росією, а війни. І вона не хотіла заключити миру, поставивши деякі явно провокаційні умови, як, наприклад, придбати собі багато московського люду для боротьби з більшовиками, тим часом віддаючи чорносотенно-германофільському Донові чисто українські округи...

Переговори з Мануїльським базувалися на наступному: добитися нейтралітету більшовиків у нашій війні проти німців. Проти совітської Росії ми не мали ніяких ворожих намірів. Ніяким способом, ані просто, ані посередньо ми не хотіли прислужитись нікому на шкоду, тому вся

наша політика мала одну ідею: домовитись з усіма, щоб одхилити небезпеку од України. При таких намірах ми вели переговори з Мануїльським, хоч я не приймав участі в їх веденні. Винниченко розпочав і вів їх сам, іноді інформуючи мене про їх стан. Наші умови були: Росія визнає повну самостійність України, а Україна визнає самостійність Росії.

Україна має свій устрій, який установить Конституція: строгий нейтралітет до всіх держав. Більшовики були на це згодні, обіцяли допомогу 3 мільйони карбованців, вимагаючи, щоб Винниченко підписав оборонний союз України з більшовицькою Росією проти Антанти. Через загальний принцип нашої політики, яка відповідала твердому настроєві всього українства — нейтралітет за всяку ціну, — такого письмового договору ми не хотіли заключати і лишилися при чесному слові обох сторін не шкодити собі взаємно»⁷⁸.

Можливо, саме внаслідок диверсійної роботи більшовиків та їх агентів в Україні стався вибух порохового складу на Звіринці в

Відручний лист Гетьмана України з приводу вибуху Звіринських складів у Києві

Відручний лист Пана Гетьмана України
до Голови Ради Міністрів Ф.
А. Лизогуба

Шановний пане Федір Андрієвич!

Велике нещастя налягло над мешканцями м. Києва. Тисячі людей без хат і майна зісталися на вулиці. Коли я виїхав на місце катастрофи, я глибоко був схвилюваний тим видовищем злиднів. Я зробив пропозицію Раді Міністрів про асигновку 500 000 крб. на негайну допомогу потерпілим, серед котрих більшість — робітники, а все ж міркую, що без громадської допомоги, без відклику до християнського почуття всього населення України, злидні всіх потерпілих не можуть бути вповні заспокоєні.

Тому щиро прохаю Вас скласти окремий комітет під моїм головуванням, для допомоги населенню, яке потерпіло від вибуху.

Обов'язки голови цього Комітету я прохаю Вас взяти на себе. Необхідна також участь в цьому комітеті міністрів — фінансів, народного здоров'я і опіки, міністра праці і начальника мого Штабу.

Крім того, прохаю Вас притягти до праці і комітет добродійців, котрі відкликнуться на це добре діло.

Комітетові, який має скластися, належить відчинити збір жертв в різних частинах м. Києва і по всій Україні на користь потерпілих.

Я глибоко переконаний, що все населення України поспішить зробити якомога більш допомоги нещасним жертвам вибуху і тим самим сповнить свій християнський довг перед Богом та ближнім, який бідує.

Павло Скоропадський, 8 червня 1918р.

Вибух складів зброї на Звіринці ЦДАКФДУ, од. зб. 2—290537

Києві, де загинуло 200 людей, та більше тисячі було поранено. Через тиждень після цього вибухнула пожежа на Подолі, що позбавила 10 тисяч людей даху над головою; в Одесі було зірвано артилерійський склад, внаслідок чого теж загинуло сотні людей.

Наслідки вибуху в Одесі 1 вересня 1918 року
Фото з журналу "ОКО", 1918р.

За почином московських соціал-демократів була створена організація, звана Чорною сотнею, що запланувала і здійснила

ряд замахів, наприклад, убила німецького посла в Петрограді фон Мірбаха і головнокомандуючого в Україні генерала фон Айхгорна разом із його ад'ютантом капітаном фон Дрекслером. Вбивця кинув бомбу, що пошматувала фельдмаршалаві лівий бік, а ад'ютантові відірвала ноги. Фон Айхгорн помер на руках Павла Скоропадського⁷⁶.

Протидіяв більшовицькій діяльності в Україні міністр внутрішніх справ Ігор Кістяківський. «Він вів зовсім добросовісно боротьбу з більшовизмом як інтернаціональним, що очолював Кремль, так і з більшовизмом національним, що очолювали Петлюра та його революційний штаб... На найбільше капосних діячів з цієї групи й були спрямовані удари Кістяківського.

Якщо я кажу про більшовизм національний, то тут потрібне пояснення. Серед Національного Союзу були справжні більшовики-українці, і серед них був український письменник, талановитий і пристрасно темпераментний агітатор В. Винниченко. С. В. Петлюра, хоча й не був більшовиком, але робота його агентів з підготовки повстання проти гетьманської влади рівнозначна була віддачі України під владу більшовиків, що блискуче підтвердили події останніх місяців»⁷⁶.

Німці підтримували антигетьманські соціалістичні сили. На початку жовтня

Грамота Гетьмана Всієї України

Цією грамотою оголошую українському народові:

Сьогодні, 31-го липня 1918 року, в 10 год. вечора умер командуючий групою німецьких військ на Україні, генерал-фельдмаршал Айхгорн, який згинув від руки заклятих ворогів України і її союзників.

Тим, хто не знав покійного генерал-фельдмаршала, важко оцінити, яка це втрата для України.

Генерал-фельдмаршал Айхгорн був сердечним і переконаним нашим прибічником і другом українського народу.

Метою його було — створення самостійної Української Держави.

Вбачаючи невичерпні творчі сили в нашому народі, він радувався тій славній майбутності, котра чекає Україну, і всіма силами підтримував ідею Української Держави даже серед тих, котрі відносились до неї з недовір'ям.

Мир праху твоєму, Великий і Славний Воїне!

Як боєва твоя слава не умре в серцях німецького народу, так і переконлива твоя робота на добро України залишить глибокий слід, в серцях наших, і не зітреється ніколи зі сторінок історії України.

Єдина втіха в цьому тяжкому горі, котре нас постигло, це те, що ганебне злодійство довершено не сином України, а чуждою людиною, ворожою Українській Державі і її союзникам.

Гетьман Усієї України — Павло Скоропадський.

Фельдмаршал
Айхгорн, його
ад'ютант
полковник
фон Дрекслер
та супровід у
Києві
ЦДАКФДУ,
од. зб. 4-10353

І. Кістяківський доповідав Раді Міністрів, що німці перешкоджають йому заарештувати деяких відомих своєю злочинною діяльністю більшовиків, вимагають звільнення С. Петлюри. Через це І. Кістяківський склав із себе відповідальність за безпеку в Києві.

Під тиском німців Гетьману таки довелося звільнити С. Петлюру з-під арешту, і той відразу переїхав до Білої

Церкви для підготовки антигетьманського повстання.

Крім українців-соціалістів, Гетьман мав клопіт з російськими імігрантами, які втекли з Росії від більшовицького терору і масами селилися в Києві, створюючи свої клуби й антиукраїнські організації.

На додачу, проти самостійності України виступили країни Антанти. Французький та англійський посли заявили: «Україна ніколи не була державою і не може претендувати на її визнання». Президент Вільсон також вказував, що завдання союзників — відновлення єдиної Росії.

У той час, за умов зовнішньої протидії гетьманському уряду, готувалося повстання. В. Винниченко, головний керівник повстання, писав, що «серед українських «ширих» патріотів панувало велике обурення проти ініціаторів і керівників цієї акції. Бували випадки, коли на мене кидалися трохи не з кулаками й

кричали: «Не чіпайте Гетьмана! Не розвалюйте Української Держави! Він кращий українець самостійник, ніж усі партії!» Та ще й тепер [1920 р.] є політики, які думають, що повстання загубило українську державність»⁷⁹.

Стан України був безвихідний: без регулярної армії, перед загрозою війни з більшовиками, охоплена повстаннями в різних місцях, під терором ультиматуму Антанти. 14 листопада Гетьман наважився розпустити кабінет і запропонував С. Гербелью сформувати новий, проантантський. В той же день була проголошена грамота про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією.

За таких умов Український Національний Союз почав загальне повстання. Для керівництва повстанським рухом було обрано Директорію: В. Винниченко, С. Петлюра, Ф. Швець, О. Андрієвський та А. Макаренко. Директорія звернулася до населення з відозвою:

ГРОМАДЯНЕ!

Генерал російської служби П. Скоропадський, порозумівшись в квітні 1918 року з німецькими генералами, штиками німецьких, — тоді ще невірних підлеглих їм солдатів назвавшись гетьманом, захопив владу на Україні і скасував Українську Народню Республіку.

З того моменту зачалися нищення всіх народніх прав та нечувані знущення над демократією України бувших жандармів і поліцаїв старого царського ладу. Класова помста поміщиків та буржуазії дійшла до такої міри, якої не знав і царський режим!

І що більше панування генерала гетьмана посувало України до єдиної неділімої Росії, то лютіше, отвертіше й цинічніше ставало попирання прав народу над всіма здобутками революції, як політично-соціальними, так і національними.

Останнім зрадницьким актом Генерала-гетьмана П. Скоропадського про скасування самостійности Української Держави український народ віддається остаточно на поталу поміщицько-бюрократичній реакції на цілковите національне поневолення. Сформований новий уряд з представників реакційних класів, які мають творити єдину неділиму Росію виразно говорить про те, що чекає український народ, коли він не встане рішуче і до останнього чоловіка в оборону свого життя.

Український Національний Союз, яко найвище представництво організованої української демократії, вживав до останнього дня всіх заходів, щоб мирно без пролиття крові і дезорганізації громадського життя захистити й одстояти права народу. Але всі мирні заходи української демократії весь час зустрічали лютий опір з боку поміщиків, бюрократії та буржуазії.

Отже настав час залишити мирні заходи.

Од імені організованої української демократії, від імені всього активного народного громадянства, яке обрало нас, Ми, Директорія Самостійної Української Народної Республіки, сим оповіщаємо:

Петлюра й товариші **висадили у воздух**... воскреслу українську державність та кинули рідний край в божевільну, деструктивну **анархію**, якій покласти сякий-такий кінець прийшлося — о сором — московським большевикам

Степан Мохилевський

Генерал Павло Скоропадський є насильник і узурпатор народної влади. Все правитель-ство його, як протинародне, протинаціональне оповіщаємо недійсним.

Пропонуємо генералу П. Скоропадському й його міністрам залишити обманом і насиль-ством захоплені ними урядові посади.

Во ім'я спокою, порядку в Республіці пропонуємо зробити це негайно, без пролиття крові.

Офіцерським руським організаціям пропонуємо мирно скласти зброю і виїхати з меж України, куди хто схоче. В противному разі місце висилки їх буде призначено Урядом Ук-раїнської Народної Республіки.

Застерігаємо генерала Скоропадського, його міністрів, руських офіцерів і всіх хто з ними, що всякі насильства, утиски, образи і пошкодження українцям, або їхнім організа-ціям якої будь національності, викличуть помсту, вибух якої ніхто не зможе спинити. В інтересах цих груп і осіб пропонуємо утриматись від агресивних заходів проти демократії.

Німецьке вояцтво демократичної Германської Республіки оповіщаємо, що українська демократія більш не може терпіти насильств, знущання і злочинного для всього краю пану-вання монархічно-поміщицької реакції і з зброєю в руках буде одстоювати права понево-леного народу. Ми вірим, що солдати Германського визволеного народу поставляться до боротьби пригніченого українського народу відповідно до своєї гідності.

Всім громадянам заявляємо:

Хто стоїть за утиск, експлоатацію селянства та робітництва, хто хоче панування жан-дармів і охранок, хто може спокійно дивитись на ростріл студентів озвірілими руськими офіцрами, той нехай виступає разом з гетьманом і його урядом за єдину неділиму геть-мансько-монархічну Росію проти волі демократії Української Народної Республіки.

Всі ж останні чесні громадяне, як українці так і не українці повинні разом з нами стати збройною дружною силою проти ворогів і злочинців народу, і тоді всі соціальні і політичні здобутки революційної демократії будуть повернені, а Українські Установчі Збори твердо й непохитно закріплять їх на вільній Українській землі.

Разом з тим Директорія Української Народної Республіки закликає всіх борців стежити за порядком і рішуче та безпощадно припиняти грабіжі.

Українські народно-республіканські війська, підходять до Києва. Для ворогів народу вони несуть заслужену ними кару, для демократії всіх націй України визволення.

До зброї, громадяне, і до порядку.

Голова Директорії Української Народної Республіки

В. Винниченко

Члени Директорії

С. Петлюра, Ф. Швець, П. Андрієвський.

Київ, 15.XI.1918 року.

Вступ дивізії
сірожупаників,
котрі
перейшли на
бік Директорії,
до Києва
ЦДАКФДУ,
од. зб. 0–183768

16 листопада Директорія домовилась із Німецькою Військовою Радою про нейтралітет, і 17 листопада почала повстання, зайняла Білу Церкву та Фастів і рушила на Київ.

В цей час у Львові вибухнуло українське повстання проти поляків. Українська Національна Рада вислала до Києва О. Назарука та інж. Шухевича за військовою допомогою. Вони просили Гетьмана Скоропадського відпустити до Галичини загін Січових Стрільців. Гетьман погодився, але голова УНС В. Винниченко так загітував Стрілецьку Раду, що стрільці визнали за краще воювати проти Гетьмана, ніж допомагати повсталому Львову.

Стрілецький полк відіграв вирішальну роль у битві під Мотовилівкою 18 листопада, де гетьманські війська були розбиті. На бік Директорії перейшли Кінний Лубенський полк, Запорізька дивізія полковника Болбочана, Сердюцька дивізія.

Пізніше командир корпусу Січових Стрільців Є. Коновалець каявся, що стрільці нерозважливим кроком стали причиною повалення Української Держави.

14 грудня П. Скоропадський підписав грамоту про зречення влади.

Під виглядом пораненого німецького офіцера його вивіз до Берліна знайомий лікар, що врятувало Гетьманові життя.

Того ж дня війська Директорії увійшли до Києва. Через шість тижнів вони тікали зі столиці, гнані більшовицькими військами, з якими ще зовсім недавно нібито порозумілися.

«Кров'ю й слізьми залили всю Україну Винниченко, Петлюра й інші українські патріоти. На цей раз справа ускладнилась ще й такими аксесуарами, як діяльність банд Махна, Григор'єва та інших «отаманів», і грандіозними єврейськими погромами... жертви котрих за неточними ще даними досягають 100 000 людей...»⁸⁰.

Потім був «Варшавський договір» із Польщею, за яким зникла Західна Українська Республіка, потім голодомор 1921 року, колективізація, голодомор 1932–1933 років, окупація Західної України Москвою, голодомор 1947р., перетворення українського народу на територіальну частину «єдиного советського народу»...

«Я, Гетьман усієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в яким він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючися виключно добром України, відмовляюся від влади».

Павло Скоропадський
14 грудня 1918 р., місто Київ.

НА ЧУЖИНІ

Ще раз **не вдома**, в Батьківщині,
а тут в чужині **без вини**
зійшлись згадать Державу власну
її намучені сини.

Ще раз мов перші християни,
живого стративши Христа,
зійшлися ми осиротілі
у **час наруги** і хреста...

С. Гарія

Ікона Спаса
Нерукотворного
XVIII ст.
З родинної збірки
Олени Отт-
Скоропадської

Ікона
Богородиці
поч. XVIII ст.
З родинної
збірки Олени
Отт-Скоропадської

**Родина
Скоропадських
у Ваннзее.
Зліва направо:
Олена,
Єлисавета,
Олександра
Петрівна,
Данило, Павло
Петрович,
Марія
Монтрезор-
Скоропадська,
граф Адам
Монтрезор**
Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

В умовах політичної кризи, аби не наразити родину на небезпеку, наприкінці листопада 1918 р. Гетьман Павло Скоропадський відправив дітей на південь, до Одеси. Звідти, після чималих поневірянь, вони дісталися Рима. Олександра Петрівна залишилася з чоловіком у Києві. Незабаром, після зречення Гетьманом влади і вступу до Києва військ Директорії, П. Скоропадський із дружиною виїхали до Берліна. Після семимісячної розлуки родина Павла Скоропадського нарешті з'єдналася у Швейцарії, в Лозанні. Почався новий період життя. Для усіх членів родини, навіть маленької Оленки, яка з'явилася на світ уже в Берліні, це була вимушена еміграція. Життя на чужині було складним і часто гірким. Але сам Гетьман і його родина гідно несли тягар своєї долі.

Діяльність Гетьмана Павла Скоропадського, а пізніше — його наступників-спадкоємців, тобто дружини і дітей, є однією з найважливіших сторінок історії української політичної еміграції. І до сьогодні ця сторінка історії не відтворена повністю. Еміграційний архів Скоропадських зберігається в Інституті східноєвропейських студій ім. В'ячеслава Липинського (Філадельфія), однак досі науково не опрацьований і не використаний істориками. Серед опублікованих матеріалів переважають в основному спомины. Все це й зумовило звернення до опублікованих і ще невідомих споминів Гетьмана Павла Скоропадського, його доньок Єлисавети та Олени, членів гетьманського руху. Долучаємо до них офіційні документи, що вийшли з-під пера самого Гетьмана та наступників його влади, членів родини Скоропадських.

Георгій Папакін Павло Скоропадський у перші роки еміграції

Сім з половиною місяців існування Української держави закінчилося 14 грудня 1918 р. зреченням її керівника та передачею ним своїх повноважень урядові. Уряд, у свою чергу, підписав акт про перехід влади до представників Директорії УНР. Павло Скоропадський, як і належить відставному політику, сідає за написання мемуарів, і дуже швидко — вже 6 травня 1919 р. — закінчує їх. Слідкуючи за ходом відтворення у спогадах історії гетьманату 1918 р., тяжких роздумів та висновків, що їх зробив 46-річний генерал і гетьман, мимоволі доходиш до висновку, що фактично він залишив велику політику назавжди. Хоча у «Споминах»⁸¹ є оптимістична нота, є віра у майбутнє України, але немає навіть натяку на бачення автором свого місця у цьому майбутньому.

Підбиваючи підсумки гетьманату в своїх спогадах, П. Скоропадський чітко і відверто виділяє кілька причин своєї кінцевої поразки. Такий безпристрасний аналіз,

безперечно, робить йому велику честь. Перша з цих причин, найголовніша — його особиста позиція середнього шляху між двома крайніми течіями (соціалістичного українського націоналізму та консервативно-реставраційного великоросійського шовінізму) соціальних і національних рухів¹, відійти від яких намагався гетьман у різні періоди правління різними шляхами, але з одним негативним результатом. Характерно, що трохи пізніше, у жовтні 1919 р., в листі до М. Могилянського⁸², П. Скоропадський висловився так: «Для мене так само ненависні ліві більшовики, як і більшовики праві...»³. Він давав собі раду, що у періоди великих соціальних потрясінь серединний шлях є далеким від популярності, успіху, але вважав тоді його єдиною придатною для себе і України.

Іншою причиною, яка у кінцевому випадку призвела до загибелі Української Гетьманської Держави, П. Скоропадський вважав нестачу впливових політичних діячів, здатних працювати на користь тій Україні, якою її уявляв собі гетьман. Державно мислячих людей було замало взагалі, і ще менше їх було серед оточення гетьмана у 1918 р. Даючи всім своїм прибічникам та противникам характеристики, Скоропадський із жалем відзначає цей прикрий факт.

На практиці виходило так, що ті, кого гетьман дуже хотів залучити до співпраці, під різними приводами від неї ухилялися, а ті, які рвалися до посади, керувалися або егоїстичними, або взагалі ворожими щодо гетьмана мотивами. Достатньо подивитися на перелік осіб, котрі були в уряді Української гетьманської держави, і прослідкувати їх наступну долю. Переважна більшість з тих, хто залишився у живих, подалися до загальноросійського табору контрреволюції (міністри внутрішніх справ І. А. Кістяківський, юстиції — М. П. Чубинський, держсекретарі

ДО УКРАЇНСЬКИХ ХЛІБОРОБІВ.

ВИДАННЯ ІНІЦІАТИВНОЇ ГРУПИ
„УКРАЇНСЬКОГО СОЮЗА ХЛІБОРОБІВ-
ДЕРЖАВНИКІВ“.

1920 р.

В друкарні Миколаївської у Миколаї, VII.

Обкладинка
програмного
видання
«Українського
Союзу
Хліборобів-
Державників»,
1920 р.

С. П. Завадський, М. М. Могилянський та ін). Принаймні, нікого з міністрів, губернських старост та інших високих посадових осіб, крім В. Липинського, Д. Дорошенка та О. Скоропис-Йолтуховського, ми не знайдемо серед гетьманців на еміграції.

Звичайно, у спогадах називаються ще інші помилки і невдачі гетьманського режиму, у тому числі особисті, більш дрібні прорахунки і невикористані можливості, але з засадничих проблем з'ясувалися саме дві, вище наведені.

Ще одне питання, яке переосмислювалося гетьманом на вигнанні — це українсько-російські стосунки взагалі, позиція України щодо Росії — існуючої та майбутньої небільшовицької, і ставлення Росії та росіян до України. У «Спогадах» зафіксована думка Скоропадського щодо необхідності федеративного зв'язку цих двох держав та гідного, а може і провідного місця України у цій майбутній федерації⁸³.

Проте спілкування із емігрантськими діячами, роздуми над ставленням оточуючих

до його грамоти про федерацію від 14 листопада 1918 р. привели Павла Петровича до висновку, що ця федерація не влаштовувала жодну з сторін. Українці вбачали в ній національну зраду, а росіяни — зраду імперській ідеї «Єдиної неподільної Росії», що не припускала жодних федерацій.

Мабуть, саме цей пункт став предметним в остаточному національному самовизначенні П. Скоропадського.

Спостерігаючи негативну реакцію, шалене несприйняття бодай обмежених прав українства людьми, такими близькими йому за освітою та культурою, колишніми товаришами та співслужбовцями, він дійшов до дуже важкого для нього висновку про повну несумісність російського та українського консервативних рухів. Це проявилось у ставленні до Добровольчої Армії — наприкінці 1919 р. вона була провідною силою російської контрреволюції, проте остаточно довела свою неспроможність утриматися в Україні.

Скоропадський пише до Могилянського: «Якщо я не погоджусь з Денікіним, то це не означає, що Добровольча армія мені не близька; вона битком набита моїми товаришами, друзями і підлеглими. Взяти хоча б Врангеля... Тому всі негаразди Добровольчої армії я сприймаю близько до серця і мені надзвичайно важко зараз тут спокійно сидіти у таку мить, коли я все життя і всю війну був з ними і розділяв усі радощі і прикрощі їх. Але з усією цією політикою я повністю не згодний»⁸⁴.

А не погоджувався він рішуче із українофобством росіян, їх небажанням бачити в українцях окрему націю, гідну своєї держави і здатну вирішити свою долю власними силами. Яскраві свідчення цього розкидано по сторінках мемуарів гетьмана. Він з гіркотою пише про тих діячів, для яких Україна не різнилася від «Тульської губернії», і закидає своєму російському оточенню: «Тільки купка людей з великоросів широ визнавала федерацію; інші з ввічливості казали мені «Федерація, да!», але тут же рішуче робили все для того, щоб згадки про Україну не було»⁸⁵.

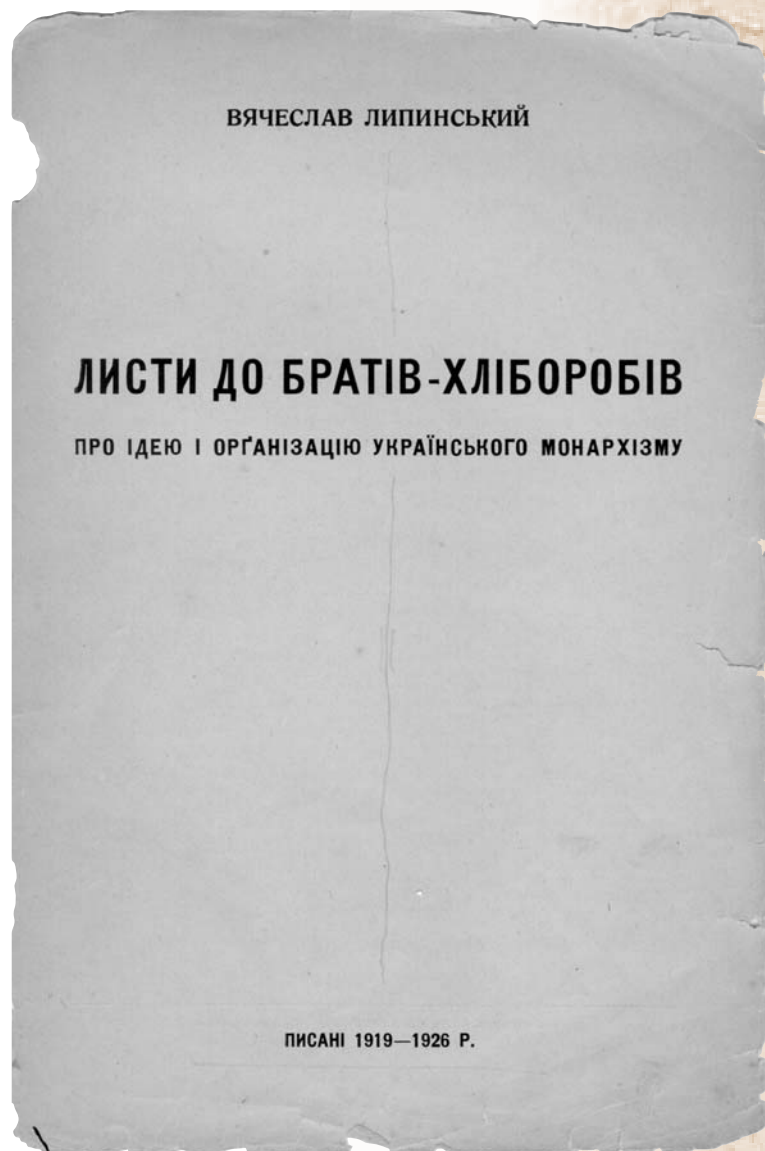
З'ясування свого ставлення до табору російської контрреволюції все далі відриває Скоропадського навіть від колишніх співробітників. Вони залишилися на старих «малоросійських» позиціях або відверто йшли до загальноросійського табору, а гетьмана чомусь вважали за необхідне «реабілітувати перед культурним світом і особливо Росією за його гетьманство»⁸⁶.

Гетьман писав наприкінці 1919 р.: «Повертаючись до нашої України, я тієї думки, що ті діячі зараз лише можуть мати успіх, які без задньої думки творитимуть Україну як самостійну державу на підвалинах дрібнобуржуазних з широкою світовою політикою. [...] Тільки той може мати успіх, хто стоїть на точці самостійності»⁸⁷.

Фактично це було лише логічним розвитком тези, висловленої ще у «Спогадах»: «лише національне почуття можна протиставити більшовизму»⁸⁸. Але рішучий вислів, зафіксований у листі, засвідчував перехід П. Скоропадського від прибічника федералістських зв'язків України з Росією до оборонця самостійності України. Рушійними факторами цього процесу були, на наш погляд, осмислення у ході написання «Спогадів» підсумків гетьманату, оцінка участі в ньому українських і російських політичних сил. Сказалося, безперечно, і повне неприйняття самого Скоропадського російською еміграцією, яка вимагала від нього «реабілітації» за гетьманат. Характерно, що сам він, не погоджуючись з чиймись поглядами, не поспішав поривати особисті контакти. Але з усіх боків його відверту позицію зустрічала лише радість від того, що «малоросійська оперетка нарешті закінчилася, і не треба приховувати своїх справжніх поглядів». Тому з 1920 р. йде поступовий і болючий розрив з військовими — колишніми друзями і комбатантами, з тими працівниками Української Гетьманської Держави, які залишилися на «малоросійських» позиціях або взагалі перейшли остаточно до «великоросійського» табору еміграції.

Інакше склалися взаємини гетьмана з певними українськими колами на еміграції. Остаточний крах соціалістичної, а потім і просто демократичної Директорії, неможливість опору більшовикам навіть у союзі із Польщею засвідчували очевидну втрату раніше провідних політичних орієнтирів.

В. Липинський та близька до нього група політиків вдалися до опрацювання нових ідеологічних і політичних засад українського руху. Переважно це були представники Української хліборобсько-демократичної партії, що об'єднувала як дрібних, так і середніх землевласників, і менш за інших була заплямована політичним авантюризмом, угодовством щодо іноземних завойовників. Але найголовніше було те, що члени цієї партії у 1919-1920-х роках

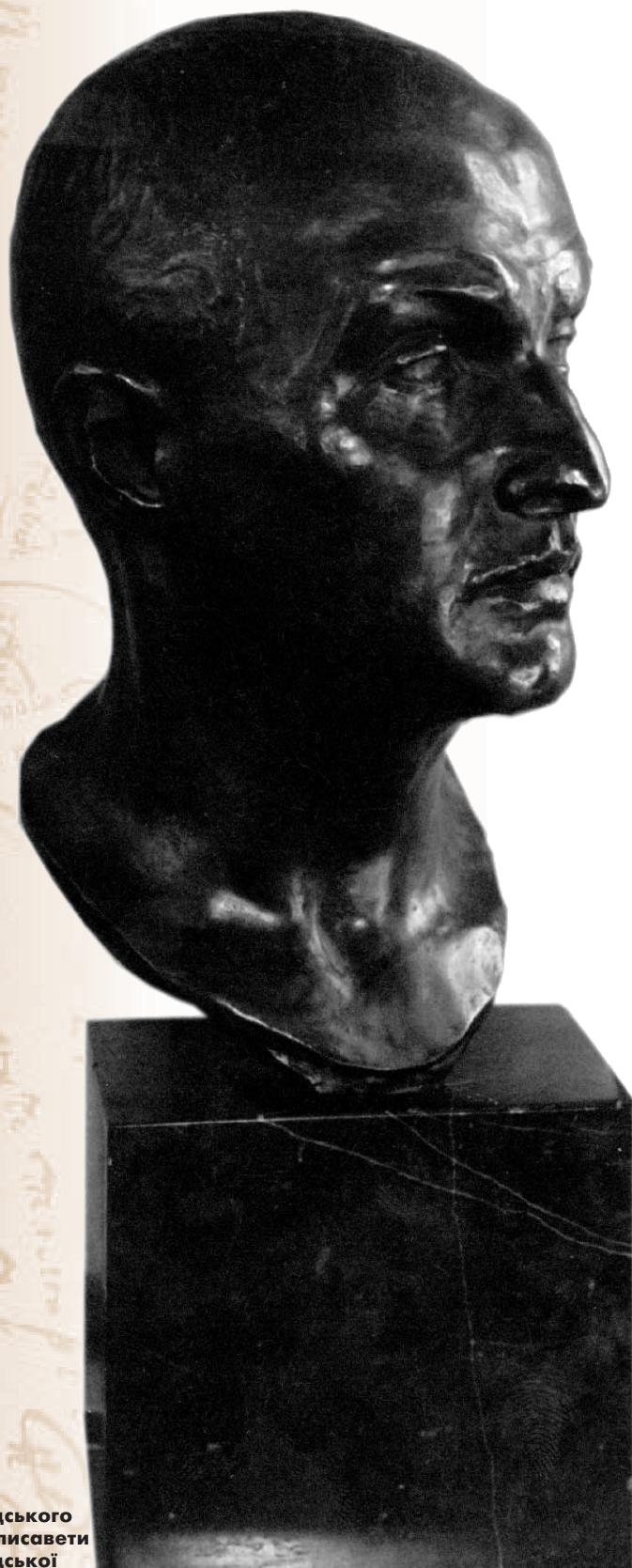

неодноразово брали участь у різних міжпартійних об'єднаннях (Кам'янець-Подільський, Варшава, Відень), намагаючись досягти консолідації національних державних елементів. Коли ж марність таких сподівань стала очевидною, керівне ядро хліборобів (В. Липинський, С. Шемет, О. Скоропис-Йолтуховський, М. Тимофіїв) створили ініціативну групу «Українського союзу хліборобів-державників». Цим вони намагалися уникнути вузько партійного підходу до вирішення проблем, замінюючи його класовим, розуміючи під класом хліборобів усіх, хто працює на землі і нею володіє. Засади постулати групи були такі:

«Тільки власна держава, збудована українською нацією на своїй етнографічній території, врятує нас від економічного розвалу і від кривавої анархії.

Власну Державу дасть тільки компроміс між поодинокими українськими клясами, заключений во імя всім бажаного законного ладу і спокійної праці, спільної всім клясам національно-державної культури, спільної

Титульна сторінка «Листів до братів-хліборобів» В. Липинського видання 1926 р.

Погруддя
Павла
Скоропадського
роботи Єлисавети
Скоропадської

оборони своєї території і спільного всім права нашої нації на самовизначення.

До цього мусимо організувати не партії, а українськи кляси: мусимо об'єднати наших земляків по тому, як вони працюють і що вони продукують, а не по тому, що вони говорять і до якого роду політичних авантур вони прихилиються.

Наша велика помилка була в тому, що

замість шукати собі спільників серед свого клясу, ми замість того все з «національносвідомою» українською інтелігентською і переважно соціалістичною демократією в і'м'я патріотизму порозуміння шукали.

Ніяких порозумінь во і'м'я єдності тієї чи іншої націоналістичної секти тепер вже бути не може. На арену історії виступає знов ціла дійсна сорокоміліонна українська нація і не сектанські, не гуртові, а загально-національні стають перед всіма її членами завдання»⁸⁹.

При цьому висувалося об'єднавче гасло: Державний лад і порядок, а влада мала належати одній особі, репрезентанту суверенітету і незалежності української нації, і обмежуватися двома законодавчими палатами.

Таким чином, створювалася вже не чергова партія, державницьке з'єднання чи політичне об'єднання, а союз — надпартійного або ж орденського характеру на наведених вище засадах.

Але найголовнішим завданням союзу було зараз навіть не об'єднання сил, а розробка ідеологічних засад українського руху в нових умовах. Як зауважив В. Липинський, союз мав «в першу чергу на меті дати гетьманському рухові ідеологічне оформлення теорії української державності, що було необхідним при тодішнім ідеологічним хаосі та програмовім безладді, які запанували по розвалі української державності серед громадянства в краю й на еміграції»⁹⁰.

Цим питанням зайнявся В. Липинський, плодом титанічної праці якого у 1920-1925 рр. стали «Листи до братів-хліборобів». Вони з'явилися справжньою Біблією самостійника-державника, на якій ґрунтувалась новіша теорія українського монархізму. Для самого Скоропадського ця ідеологія стала справжнім сенсом життя в останні 25 років.

Характерно, що спочатку неоконсервативний український рух не пов'язувався напряму із Скоропадським.

Новий хліборобський рух навряд чи хотів повернення системи Гетьманату 1918 р. В першу чергу В. Липинський чітко бачив усі його недоліки, але пам'ятав він і позитивні надбання цього року: «Було хотіння Української держави, що прокинулось стихійно серед всіх шарів і класів українського громадянства. Був початок возстановлення органічної структури цього громадянства, як шляхом відродження спільної державної традиції, так і шляхом міжкласового зближення. Проявились перші

проблемски почуття політичної спільності між всіма, хто живе на Українській Землі — спільного патріотизму замість різних націоналізмів — без чого не буває держав»⁹¹.

Виховання в українським громадянстві ідеї державницької у майже містичній її формі було неможливе без відповідної легенди. Прикладом цього була наполеонівська легенда у Франції або польські національні легенди XIX ст. Як історик, Липинський працював над відтворенням «богданової легенди», як політик та ідеолог, він заклав підвалини справжньої «легенди роду Скоропадських».

Але для утвердження цієї легенди належало спростувати права ще однієї людини, яка мала претензії на уособлення українського монархізму.

Вільгельм Габсбург фон Люттрінген (він же Василь Вишиваний), тісно зійшовся із українцями ще 1918 р. Мав певний вплив на державників-монархістів, особливо тих з них, хто народився у Галичині. Прибічники Вишиваного були і серед хліборобів. Принаймні з розмови з С. Шеметом 5 червня 1920 р. Жук виніс враження, «що хлібороби підтримують Скоропадського, а Вишиваного тримають у резерві»⁹².

У цих умовах для підтвердження авторитету Гетьмана дуже вагомою ставала зовнішня підтримка — політичними акціями, грошима — з боку територіально не зацікавлених в Україні урядів європейських країн.

Для піднесення авторитету Гетьмана в першу чергу серед «цілого свідомого українства», а також в очах усього світового співтовариства потрібна була значна міжнародна акція. Для цього приспіла і нагода — восени 1920 р. на першій асамблеї Ліги Націй мало розглядатися українське питання. Закономірно постала проблема — хто ж саме з колишніх керівників України (М. Грушевський, П. Скоропадський, С. Петлюра) має дійсний мандат на представництво, щоби підписати відповідні питання. Звичайно, кожна політична група українського руху підтримувала свою кандидатуру. Але нійбільш далекоглядні політики розуміли, що легітимні підстави на таке подання є скоріш у Гетьмана, обраного представниками певної більшості населення, ніж у сумнівного президента, якого вже наступного року не визнали власні прибічники, чи керівника повстання проти Української Держави. У паперах А. Жука зберігалася копія листа Р. Смаль-Стоцького до Гетьмана з обґрунтуванням необхідності

цієї акції, яке заслуговує на повне цитування:

«Ваша Екселенція, Вельмішановний Павло Петрович!

Тільки що приїхав із Лондону бувший посол в Англії УНР, Арнольд Марголін, Ваш бувший сенатор, і повідомив, що він по препорученню нашого уряду подав разом з радником посольства др. Олесницьким прохання до Ліги Націй, щоби Україна була прийнята в Союз народів. Засідання Ліги Націй, як ви знаєте, починається в Женеві 15 цього місяця і на черзі стоїть питання про прийом України. Позаяк справа йде не про визнання того чи іншого уряду України, а про допущення українського народу, яко суверенного, у сім'ю народів, то посол Марголін і я думаємо, що кожний український патріот, а особисто відомий може багато допомогти справі, коли зі свого боку звернеться з проханням про прийняття українського народу до Ліги Націй. Ваша Екселенція була головою нашої держави і тому, що в самому нашому проханні ми робимо вказівку на Вашу першу грамоту, в якій Ви прокламуєте суверенність українського народу, то Ваше таке теперішнє прохання до Ліги Націй було дуже корисне для нашої нації. Прошу прийняти запевнення і т.д.»⁹³.

У цьому листі привертає увагу як логічно викладена аргументація, так і автори його, які ніколи не належали до гетьманських кіл. Що ж стосується посилання на сенаторство А. Марголіна, то під час Гетьманату воно засвідчує не політичні симпатії цього політичного діяча, а його високий фах. Адже відомо, що у Сенаті Українського Гетьманської Держави були зібрані не тільки гетьманці, а провідні фахівці незалежно від їх політичних переконань. Роман Смаль-Стоцький ніколи не співпрацював із Скоропадським, займаючи державні пости лише при УНР.

Управа українського союзу хліборобів-державників відразу ж підтримала цю ідею, звернувшись до гетьмана з листом за підписами В. Липинського, С. Шемета, О. Скоропис-Йолтуховського та М. Тимофіїва. При цьому вони посилалися на його «права голови Української Держави»⁹⁴.

На цій підставі, а також за проханням деяких інших українських патріотів, гетьман 24 листопада 1920 р. передав генеральному секретареві Ліги Націй Е. Драманду відповідний матеріал, в якому зазначив, що «вважає своїм обов'язком піддержати до всіх

сил акцію, яка відповідає почуттям і бажанням цілей української нації, не дивлячись на рихлону, існуючі між її політичними партіями»⁹⁵.

Але зовсім іншою була реакція протилежного крила еміграції. Коло діячів, близьких до А. Жука, зокрема і Е. Коновалець — відмовились підтримати цю корисну акцію⁹⁶. Головною причиною тут було побоювання, що звернення до Скоропадського означатиме фактично визнання його головою Української Держави і в екзилі. Такий підхід, продиктований лише вузькими політичними пристрастями, негативно відбився на запланованій акції, а, власне, зірвав її.

У своєму поданні до Ліги Націй представники республікансько-демократичної делегації писали про Гетьмана, що його поставили німці, що він репрезентував лише клас поміщиків, що проти нього піднялося народне повстання. До заяви було додано лише список іноземних держав, які визнали УНР, та універсали Центральної Ради, як підставу державної незалежності України, чого явно було замало. Подання було відхилене, і О. Шульгін, голова делегації УНР при входженні у Лігу Націй, приписав усю невдачу цієї акції лише військовій поразці Директорії — мовляв, не можна було говорити про Україну без української землі, проте тут очевидна натяжка. На міжнародне співтовариство, безперечно, негативне враження справило роз'єднання української акції та низький зовнішньополітичний престиж українського руху Наддніпрянщини. Про це побічно свідчить тимчасовий успіх аналогічного подання д-ра Е. Петрушевича від імені уряду ЗУНР, саме на тій листопадовій асамблеї Ліги Націй 1920 р. Міжнародна організація наступного року ще раз розглянула справу Галичини. Рішенням Ліги Націй Польща була визнана лише тимчасовим військовим окупантом, а остаточне вирішення долі Західної України покладалося на Раду Послів. В історіографії це названо великим дипломатичним успіхом Е. Петрушевича та уряду ЗУНР⁹⁷.

Слід констатувати значну увагу закордонної преси до особи Гетьмана. Прикладом такої неупередженої інформації є інтерв'ю Скоропадського швейцарській гзеті, згодом передруковане у «Хліборобській Україні». Обґрунтовуючи появу інтерв'ю, кореспондент «Gazette de Lousanne», зокрема, пише: «Роль, яку відігравав гетьман на Україні, дуже мало відома за кордоном. Це незнання дійсного

стану речей в добрій мірі йде на рахунок тих традиційних інформацій, які різні партії спритно пускали за кордон». Запитання П. Скоропадському та його відповіді висвітлювали головним чином події 1918 р., ставлення гетьмана до Берестейського миру та німецької окупації України, загальної реформи, причин його візиту до Німеччини у вересні 1918 р. Стаття закінчувалася словами гетьмана: «Однак я переконаний, що для майбутнього спокою Європи, в боротьбі з розкладовими тенденціями крайніх течій є тільки одна пора, один охоронний мур — це національне почуття. Україна, зорганізована в державу, базовану на національному почутті, відповідно глибокому бажанню всього народу керуватися самим собою, стане несокрушимою опорою того миру, якого цілий світ тепер шукає»⁹⁸.

Зміст цього інтерв'ю засвідчує значну еволюцію поглядів П. Скоропадського, завершену в 1920 р. Власне, від засадничих тез «Спогадів» залишався лише один — про нерозумну політику Антанти щодо гетьмана у листопаді 1918 р. і беззастережної підтримки російського білого руху. Цим, власне, і була викликана горезвісна грамота про федерацію, активно використана в пропаганді Директорією.

Проте самої ідеї федерації (або будь-якого іншого зв'язку України та Росії) ми тут не бачимо.

Більш того, у цей період Гетьман відмовлявся взагалі від будь-яких розмов про можливість федераційних зв'язків до тих пір, поки не існуватиме самостійна Україна.

Найбільш яскраво цю еволюцію засвідчують листи до М. Могилянського за 1921 р. Скоропадський пише, називаючи свого адресата людиною довіреною, дуже прив'язаною до російської культури: «оскільки я полум'яно хочу України, то я зовсім не розумію, не вірячи у добру волю великоросіян, щоб з Вашого рецепту щось вийшло. Це зовсім не означає, що я близький до петлюрівців в їх дикій ненависті до Росії, зовсім ні, але я рішучо не бажаю бути в Україні, яка отримувала б вказівки з Москви, для цього шлях один: треба створювати Україну, а там побачимо, які будуть договірні відносини. (...) У газетах часто пишуть про мене — все це у більшості суцільна брехня. Живу в даний момент дуже щасливою, і якщо б я знов хотів виступити, то тільки на справу, яка обіцяє більш-менш вірний успіх і тільки зараді відбудови України світлої і дійсно де б була свобода, але не такої, якої її розуміють великоросіяни

усіх відтінків, включаючи демократів. Якщо цей час не прийде для мене, він прийде після мене, я в це глибоко вірю, а що він не прийде для мене, я про це тужити, повірте, не буду, мені нічого не треба». Трохи пізніше, у березні, він висловлювався зовсім прямо: «Скажу вам відверто, не бажаючи зовсім бути різким, що, будучи українцем і в той час, коли Україна знаходиться в боротьбі за своє право на життя і не має підтримки анізвідки, говорити про федерацію з Великоросією, що не існує і має значно менше шансів існувати у даний момент як народ, якій живе дійсно своїм життям, своїм розумом і т.д. це штовхати свій рідний край у безодню, від якої її можливо було б утримати, і тому цю точку зору я нахожу позбавленою моральної основи»⁹⁹.

Можна стверджувати, що два перші роки перебування на еміграції, тісні контакти як з російськими, так і з українськими колами, роздуми над власним призначенням, розвинули у Гетьмана думки, закладені у «Спогадах», до їх логічного завершення. Один з видатних гетьманців, М.Тимофіїв писав згодом С. Шемету: «Ми надумались до гетьманства після того, як його самі активно чи пасивно розвалили. Скоропадського привів до гетьманства вроджений інстинкт, і цей самий інстинкт тримав його при українстві в той час, коли здається все пропало, все розвалено і коли логічного плану для зміни ситуації не видно»¹⁰⁰.

Але доленосні рішення ніколи не приймалися П. Скоропадським швидко, вони завжди приходили після тривалих важких вагань. Так було 1917 р., коли російській генерал вперше пов'язав свою долю з українським рухом, зробивши вибір між військовою присягою і захистом власного народу. Так було і 1918 р., коли він взяв на свої плечі тягар найвищої державної влади в Україні. І зараз, у 1920 році, П. Скоропадський обирав свою подальшу долю. Міг він залишитися приватною людиною, отримавши фінансову підтримку як колишній російський генерал, добре знаний у європейському вищому світі. Але гетьман знав, що його авторитет потрібний новому українському рухові, який тільки народжувався. В. Липинський як ідеолог, О. Скоропис-Йолтуховський, М. Кочубей та інші умовляли його віддати своє ім'я та маєстат служінню ідеї українського монірхізму, але гетьман з його багатющим життєвим досвідом мав досить сумнівів щодо цього. Як нам здається, саме цим пояснюються його майже річні роздуми

перед підписанням того записання, якого вимагав від нього В. Липинський.

Сумніви у П. Скоропадського були дуже ґрунтовні, він не був впевнений, судячи із споминів В. Липинського та М. Кочубея, у самій доцільності того відверто монархічного характеру нового гетьманського руху, якого надавав йому творець «гетьманської легенди». Свого часу, у 1918 р., гетьман рішучо відхилив проект О. Палтова, що передбачав проголошення України конституційною монархією на чолі з королем (або великим князем Київським)¹⁰¹. Так само і зараз, посилаючись на «непопулярність монархічного гасла і необхідність його заховування до часів більш сприятливих кон'юктур», а також на те, що українській політичній традиції більш відповідає принцип гетьманства, П. Скоропадський намагався внести зміни у програмні документи УСХД, зробити його більш демократичним рухом. Проте В. Липинський сприйняв це як «першу спробу розбити ідеологічно нашу організацію» і всім своїм авторитетом ідеолога нового руху вимагав: «нехай Павло Скоропадський підпише таке саме, як і ми, записання, нехай вступить як член до Ради Присяжних і нехай працює для перемоги нашої ідеї не як лідер, а як персоніфікуючий символ і репрезентант, а тоді тільки ми визнаємо його право до Гетьманства, і зложимо йому по перемозі присягу в Києві». Це знайшло підтримку в цілій Раді Присяжних і було підписано Павлом Скоропадським по дуже довгих ваганнях, аж 6 листопада 1921 р. у Ваннзее¹⁰².

Вже пояснювалося, чим, на нашу думку, були викликані ці вагання, але до кінця переборюючи їх, Гетьман знов став на службу українському руху усіма своїми здібностями, авторитетом, самим життям.

Це засвідчив комунікант Центральної управи об'єднаних хліборобських організацій: «...Гетьман, з хвилиною як діло українського державного будівництва перейшло на короткий час з його рук до рук української соціально-революційної інтелігенції, ніякої участі в житті політичним не брав. Відкинувши різні, роблені йому неукраїнськими колами пропозиції, він став всякої політики осторонь. І не працював він «на шкоду Україні» доти, доки група українців, з нижчепідписаним в їх числі, бачучи ту прірву, в яку штовхала Україну політика УНР, предложила йому скористати з своїх законних гетьманських прав для рятування ідеї української державності. З тієї хвилини — тоб-то з кінця 1919 р. і початку 1920 р. —

Українська еміграція, розкидана по світу, почала пригортатися до гетьманських осередків в Європі та країнах Америки. Виявилася потреба організувати прихильників гетьманського руху. УСХД створював свої відділи в Польщі, Чехії, Німеччині, Югославії, Туреччині. Існувала Рада Присяжних та створена вже в 1927 р. Гетьманська Управа (замість Центральної Управи).

Економічне та політичне спустошення в Україні сприяло поширенню там впливу гетьманської ідеології — на території Галичини та Волині були спроби утворення відділів УСХД. Між 1-ю та 2-ю Світовими війнами навіть на території Советської України почав діяти УСХД. Ця діяльність була спрямована на підготовку консервативних елементів українського громадянства в плані ідеологічної самосвідомості та для виступу у відповідний момент розвитку подій.

У 20-х рр. спортивні парамілітарні організації американської та канадської української еміграції стали на гетьманські позиції. Організація «Січ» визнала Гетьмана

Скоропадського правним представником України.

Одночасно ствердилася думка про необхідність надати прагненням української еміграції серйозного наукового підґрунтя та організувати виховання кадрів для подальшої боротьби. Потрібна була наукова інституція для поглиблення студій з української проблематики, із залученням до цієї праці вчених світу.

Ця думка стала реальністю завдяки німецьким зв'язкам Гетьмана. УНІ-Б (Український Науковий Інститут в Берліні), заснування якого планувалося ще в 1924 р., постав лише в 1926 р., з приходом на президентство Гінденбурга, — постав «з ініціативи та заходами гетьмана Павла Скоропадського і в тяжких матеріальних кризах підтримувався його зв'язками»¹⁰⁷.

Фундатором Інституту було Українське Товариство Допомоги Біженцям, на чолі якого стояла дружина Гетьмана Олександра Скоропадська. Директором УНІ-Б став проф. Дмитро Дорошенко, який пробув на цій посаді від заснування Інституту до 1931 р. й доклав багато у перших роках його діяльності.

**Командування
IV округу
Союзу
Гетьманців-
Державників в
Детройті, США**
За Україну. Подорож
вельможного пана
Гетьманича Данила
Скоропадського до
ЗДА й Канади.—
Едмонтон, 1938.—
С.68

**Секретне повідомлення начальника Управління
контррозвідки 1 Українського фронту генерал-майора
Осетрова про розкриття підпільної організації СГД в
Україні від 7 березня 1944 р.**

ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.930, арк.120-122 зв.

Н К О - С С С Р

УПРАВЛЕНИЕ КОНТРАЗВЕДКИ "СМЕРШ" 1 УКРАИНСКОГО ФРОНТА
(3-й о т д е л)

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

СЕКРЕТАРЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМИТЕТА ПАРТИИ(б)
У К Р А И Н Ы -

тов. ХРУЩЕВУ.-

гор. Киев.-

Отделом Контрразведки "Смерш" 112 СД, 13 армии в городе Ровно, в доме быв. бургомистра ПОЛИКАРПА БУЛЬБА найдены документы принадлежащие некому ЛУЧКАНУ Родиону проживавшему в этом доме, из которых видно, что во временно оккупированных областях Украины существовала к-р украинская националистическая организация под названием "Союз Гетманцев Державников" (СГД).

Руководящий центр этой организации находится в Берлине и возглавляется Гетманом Павлом СКОРОПАДСКИМ, который свою националистическую деятельность осуществляет в контакте с немцами.

Основной задачей "СГД" ставит об"единение всех гетмановских организаций и при помощи немцев продолжать борьбу за создание так называемого "независимого суверенного украинского государства". Эта цель отражена в программе "СГД" и в речи СКОРОПАДСКОГО произнесенной им в Берлине 22.П.1942 года.

Среди обнаруженных документов имеется схема организации Главного провода Гетманского движения, устав Союза гетманцев, положение о суде при "СГД", речь СКОКОГО от 22.2.1942 года, переписка секретаря гетманской канцелярии Шемета С., с. Лучканем. В этой переписке фигурируют фамилии активных гетманцев: доктор РУССОВ, БАТУР, Илья САПЕГА, инженеры: Евгений НАУМЕНКО, Михайло БУЯР, полковник Д.И. РАНИС, Леонид ЧЕРНИЦЫН, профессор ДОРШЕНКО Д.И., полковник МУРАШЕВ Василий и др.

В записной книжке ЛУЧКАНЯ перечислены фамилии и адреса активных гетманцев из них:

По г. Р о в н о

1. ГРАВИЙ (имя и отчество неизвестно), проживает по ул. Шопена, 7.
2. САМОЙЛЕНКО (имя и отчество неизвестно) ул. Липтиевская, 17.
3. ШЕВЧУК Назар - ул. Костюшко, 32
4. САМОЙЛЮК Николай, ул. 13 дивизии 29.
5. ПАНИН Эльгибат ул. 13 дивизии, 29,
6. ТОМАШЕВСКИЙ ул. Княжне, 6, кв. 4

По г. К и е в у

1. БОГДАН Шемет (брат Шемета С., секретаря канцелярии Гетмана) ул. Жилианская, № 76, кв. 10.
2. ЛИХОДЕНКО Сергей Васильевич, Подол, ул. Ярославская, 22. кв. 8 (во дворе).
3. САРАНЧА Николай Степанович, проживает в том же доме, где и ЛИХОДЕНКО.
4. КОРОВИНСКИЙ и ЩЕРБАНЬ ул. Короленко, № 41.
5. БЫКОВА и ЩЕРБАТЮК Евдокия, ул. Костельная, № 3-а, комната 35, 4-й этаж (ЩЕРБАТЮК Евдокия работала в Секретариате Упр. Красного Креста ул. Пушкинская, № 30.)
6. БАГРИНЕВСКИЙ Мец., ул. Костельная, № 3-а, кв. 20.

7. ЛЫШЕНКО (работал следователем Богдановского района, ул. Васильковская, 42, кв. 25.
8. БУДИНЧУК - ул. Большая Васильковская, 47.
9. АНДРЕЕВ ул. Бульварно-Кудрявская, № 24, комната № 111 (быв. украинское народное издательство).
10. ЛЕНИДСКИЙ Юстин, ул. Александра-Невского № 7/9 кв. 55.
11. ОСМАК Владимир Афанасьевич, ул. Крещатик, № 12
12. СКАЛЫБОК (инженер) ул. Большая Подвальная, № 10
13. РОЖЕНКО ул. Лукьяновская, № 67.
14. МИРОШНИЧЕНКО Иван, ул. Большая Владимирская "Ерма."
15. КРОВОЛАП Эндек - ул. Александровская, 5.
16. СВАРКОВСКАЯ Нианила Пимоновна, ул. Деонисовский переулок, № 15, кор. № 21, комната 31.
17. ДИТЕЛЬ- ул. Пушкинская, № 30
18. НЕСТЕР Святотогорович, священник, Подол, Никольско-Набережная церковь.
19. САРАНЧА Дамлевка, Школьная, 79

по г. Луцку.

1. КОНЗЕР ул. 3 мая, № 5
2. ДЗЬВЛИК Василий ул. Бруково (Уманская), № 48
3. ГУДЫМЧУК Димитрий, ул. Ковельская, № 46
4. СТАСОВСКАЯ Ирина и САГАЙДА, ул. Пивничная, № 97

По г. Харьков.-

1. СУШИЛЬНИКОВА Юлия, ул. Епархальная, № 9, кв. 11
2. ЗАРИЦКИЙ ул. Яремы.

По г. Людвиполь

1. КАРПОВ агроном, проживает против здания быв. гор-управы, уроженец г. Варшавы.

по гор. Богодухов (Хар. обл.)

ХВОРОСТЕНКО Николай, 1896 года рождения, инженер

по гор. Коростень

МОКВИН, работает и живет на бумажной фабрике

В с. Межеричи, Корецкого района, Ровенской области
ЛЕВЧУК Александр.

Вместе с этим в переписке Лучкань найден акт, подписанный Митрополитом Волынским и Житомирским-Александром, Митрополитом Луцким и Ковельским-Поликарпом, Архиепископом Черниговским и Неженским Симоном, Архиепископом Чигиринским Никанором и Митрополитом Пинским и Подольским-Александром.

Акт предусматривает, что существующее разделение православной церкви на Украине на два направления - с одной стороны, тщательно отражается на церкви и на осуществлении победы немцев над большевиками, а поэтому они решили объединиться и больше вопроса о разделении не подымать. Этим актом определен состав Синода на Украине, куда вошли и перечисленные выше священнослужители.

Этот акт составлен в 1942 году.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ КОНТРАРАЗВЕДКИ НКВД СССР
1 УКРАИНСКОГО ФРОНТА, ГЕНЕРАЛ-МАЙОР

(О С Е Т Р О В)

"7" марта 1944 г.

№ 4769/3.

Василь Кужім
Побут Яснотельможного Пана Гетьмана
та його Родини в Берліні¹⁰⁸

З кінця 1921 року живе Яснотельможний Пан Гетьман із Родиною у Ваннзее, біля Берліну. Місцевість ця дуже гарна й різноманітна. Навкруги багато озер, великих і малих, що сполучені між собою каналами й річками в таких спосіб, що з Ваннзее можна проїхати водою аж до самого моря. Навкруги Ваннзее багато лісу, є також і поля й луги.

Вулиця, де живе Гетьман, дуже спокійна. Зимою майже ніякого руху немає, лише літом проходять люди, що приїздять до Ваннзее їздити на човнах, чи погуляти по лісах.

В кінці вулиці видко велику, стару церкву; поблизу школа, куди ходила маленька дочка Пана Гетьмана, Оленка. На цій вулиці стоять ще кілька зовсім старих, низеньких будинків, що залишилися з тих часів, як не було в Ваннзее ще нічого, крім дрібних селянських господарств.

Дім Гетьмана двоповерховий. Всі знають, хто тут живе, тим більше, що в кожне свято, коли всі інші доми оздоблені лише червоними німецькими прапорами, пишається тут ще й великий жовто-блакитний український прапор, що звертає на себе увагу всіх.

Входиш у дім, попадаєш у передпокій, із якого йдуть двері до вітальні й до кабінету Пана Гетьмана, а далі до їдальні. Все прибрано просто, але заатишно. Старовинні меблі з дуба й горіху. В кожній кімнаті в кутку образ. На стінах багато всяких знімків, родинних портретів (багато речей зібрано було за кордоном, одержано від родичів і знайомих, що й раніш там перебували, бо зі старих своїх картин і речей Гетьман нічого не вивіз із України. Все там загинуло).

В їдальні стіни оздоблені портретами українських Гетьманів. З дубових рам виглядають і Великий Гетьман Богдан

Хмельницький і Полуботок, Апостол і Петро Дорошенко, Гетьман Іван Скоропадський і жінка його Гетьманова Настя. Є тут і стара Розумиха, мати Гетьмана Розумовського.

В інших кімнатах кілька родинних портретів, багато різьбарських праць Гетьманівни Єлисавети. Є бюст Пана Гетьмана в бронзі, Пані Гетьманової, маленької Гетьманівни Олени, за книжкою. Є багато різних вишивок, роботи Гетьманівни Марії.

В кабінеті Пана Гетьмана старі дубові меблі. Великий стіл, що за ним працює Пан Гетьман, заставлений постійно паперами й книжками. По стінах всякі малюнки, знімки, портрети родинні й найближчих співробітників, багато українських краєвидів. Є три малюнки самого Шевченка, також цікава збірка українських військових значків. У шафах багато книжок, головню політичні й по військовим питанням. Є й музей гетьманський української державности. Частину його займає цінний архів із історичними документами. Є тут збірка державних грошових знаків. Одна з цікавіших речей, це турецька ратифікаційна грамота визнання Української Держави Туреччиною. В золотій оправі є турецька державна печать. В кінці тексту власноручний підпис останнього султана.

Скільки різних людей перебувало тут у кабінеті Пана Гетьмана, і своїх і чужих! Незримі, таємні нитки йдуть звідси по всіх частинах світу, де живуть українці, зв'язують не тільки гетьманців, але й усіх українців, що України прагнуть.

До Пана Гетьмана приїздять і визначні чужинці, що українською справою цікавляться взагалі, а гетьманським рухом зокрема, приїздять і земляки з різних країн, із Америки, Канади, з Далекого Сходу.

В день іменин Пана Гетьмана, іноді й на Великдень, чи на Різдво, приходить

багато народу до Ваннзее, вітати Пана Гетьмана. Коли тепло й дощу немає, сидять у саду аж до ночі. Багато буває всяких промов. Спів український лунає, аж далеко чути. Німцям-сусідам дуже подобаються українські пісні й вони з охотою слухають.

Пан Гетьман і Пані Гетьманова дуже привітні господарі. Люблять, щоб гості почували себе як дома.

Не треба часто бувати в Пана Гетьмана в домі, щоби знати, що не скоро знайдеш другу таку дружню родину. Хоч і на зовнішній вигляд і по вдачах всі члени Гетьманської Родини різні, але всі міцно тримаються один одного. Пан Гетьман — Голова Родини, але Він у дрібні господарські справи не втручається. В домі керує Пані Гетьманова. Вона — душа дому. Її дбайлива рука почувается на кожному кроці. Пані Гетьманова може служити прикладом матері й дружини. Як у тяжкі, так і в радісні часи вона є найкращим другом Пана Гетьмана.

Старша дочка Пана Гетьмана — Гетьманівна Марія скінчила медичний факультет у Льозанні в Швейцарії, кілька років працювала в лікарнях. Тепер живе у Варшаві зі своїм чоловіком.

Друга дочка — Єлисавета займається мистецтвом. Вона, як кажуть знавці, добра різьбарка. За останні роки помагає своєму Батькові в його особистому листуванні, виконуючи секретарські обов'язки. Крім того вона має свою маленьку пасіку, якою дуже захоплюється.

Молодша дочка, Олена, народилася в Берліні, скоро після Гетьманства, в той час, коли Пан Гетьман і його Дружина, покинувши Україну різними шляхами, не знали біля року, чи живі взагалі всі їх діти, чи ні. Лише пізніше зустрілися в Швейцарії. Сумні то були часи, а проте Гетьманівна Олена має

веселу, живу вдачу. Дуже привітна і любить товариство. За всі ці роки на чужині вона й її маленькі приятельки сміхом і радістю наповнювали дім. Тепер піросла вже Гетьманівна Олена, закінчила середню школу. Студіює різні мови. Має нахил до письменницької роботи. Багато займається спортом.

Багато життя в дім вносить Гетьманич Данило. Він веселий, любить співати й добре грає на скрипці. Раніш він працював на заводі й дуже любив свій фах, бо з маленьких літ цікавився машинами й хотів бути інженером. Але за останні роки він відійшов від свого фаху, бо помагає Батькові в його політичній роботі. Пан Гетьман стоїть на чолі Гетьманського Руху, а Гетьманич Данило його найближчий помічник.

День Пана Гетьмана починається рано. Вже з восьмої години ранку гудуть телефони. Треба переглянути пошту — листи, книжки, часописи. Майже щодня хто-небудь приїздить до Пана Гетьмана в українських справах. Буває, що ввечері аж до другої години ночі Пан Гетьман пише й читає.

Для розривки й відпочинку від кабінетної праці йде Пан Гетьман працювати в сад. Сад має біля гектару землі. Він оточений лісом, великою спортивною площею й садами сусідів. Домів інших майже не видно. Літом, коли всюди повно зелені й квітів, коли дивишся на город і сад, на маленьке господарство, можна часом забути, що знаходишся в Берліні, бо Ваннзее належить ще до самого міста.

Пан Гетьман і Його Родина люблять свій сад і свій шматок землі самі обробляють. Не зважаючи на те, що біля Берліну земля не така як у нас, чорна й родюча, а чистий пісок, врожай на всяку городину буває непоганий. Але все це вимагає великої праці й літом підчас спеки треба стояти годинами й поливати.

**Оленка
Скоропадська.
1922 р.
Ваннзее.**
Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

За всі ці роки найбільше в саду працювала сама Пані Гетьманова й можна з певністю сказати, що не тільки в Ваннзее, але й далеко поза ним, ніхто не мав кращих помідорів, таких великих і в такій кількості.

Хоч і невеликий клаптик землі має Пан Гетьман на чужині, але без цього шматочка власної землі Він та його Родина почували б себе погано. Ця любов до землі, до природи, лежить у крові, виникає з традицій цілого ряду поколінь хліборобів.

Пан Гетьман як ніхто вміє вселяти віру в людей. Почуваєш, що він сам так міцно вірить у можливість здійснення своєї мети, звичайно, при умові спільної впертої невтомної роботи всіх українських патріотів, що відходиш від нього з

новим бажанням працювати. Пан Гетьман уміє підбадьорувати людей. Він не вимагає нічого надзвичайного, але щоби кожний сумлінно сповнював взяті на себе обов'язки. Він і дітей своїх у такому дусі виховав.

Побуваєш у Пана Гетьмана в гостях і забудеш на час, що ти на чужині.

Але ні, цього ані Пан Гетьман, ані Його Родина ніколи не забувають.

У всіх лише в глибині серця одна надія, одна думка, одна мрія — Україна.

В домі Пана Гетьмана почуваш, що тут іде праця для здійснення своїх надій, праця невтомна. Праця над об'єднанням усіх творчих українських сил для відбудовання Української Держави.

Вся праця батька на чужині полягала в тому, щоб зберегти, розвинути й в слушний час здійснити ідею великої незалежної Української Держави. Полягала в тому, щоб і серед своїх, і серед чужих знайти прихильників. Щоб не тільки окремі особи, але й цілі уряди зрозуміли вагу України в боротьбі загальній проти большевиків, самим українцям в тій боротьбі не перешкоджали, а, навпаки, підсилили б їх і врешті-решт визнали б за ними їхнє законне право на власну державу.

Війни чекали як єдиної можливості для України здобути свою незалежність, бо добре знали, що ніщо більше не змінить напрямку політики большевиків, і що тільки збройна перемога над ними принесе українському народові визволення.

Коли почалася війна німців з большевиками, було велике захоплення й надії стояли високо. Високо, бо ж чи міг хтось думати, що німці поведуть таку божевільну політику — щоб природних своїх спільників у боротьбі з большевиками нищити. Виявилось лише пізніш, що німці звадилися на таку політику, й тоді стає зрозумілим, що вони не шукали співпраці з українськими патріотами, а притягали певні кола, які були їм цілком підпорядковані.

Велике захоплення й надії змінилися дуже скоро на страшне розчарування й розпач.

Батькові доводилося працювати у дуже тяжких моральних умовах. Ніхто, крім найближчих людей, не знає, що він за останні роки пережив. Треба було мати незламну віру в своє покликання, в правоту свого діла, щоб не підупасти на дусі, щоб не ухилятися від ударів,

що з усіх боків на нього сипалися, щоб боротися не зі зброєю в руках за свою Україну, а щоб на чужині підносити український гетьманський прапор і зберегти його незаплямованим, щоб, як найбільший скарб, берегти ідею, що її на кожному кроці засмоктувало багно й бруд.

Батько прагнув щирим серцем, щоб прийшло до об'єднання всіх українських угруповань, вважав, що гетьманцям з усіма українськими патріотами по дорозі, до якої б вони групи не належали. На жаль, не всі так думали.

Батько завше казав, що він переконаний, що будуть поставати моменти, коли можливість дістати незалежність Україні збільшуватиметься. Треба тільки, щоб Українці були підготовлені й внутрішньо сконсолідовані, щоб спільним фронтом виступати перед чужинцями.

Коли я думаю про свого батька, я найбільше ціную в ньому те, що він зробив на еміграції. Дехто буде казати, що геройським вчинком було йти на Софійську площу в 1918 році й свідомо взяти на себе весь тягар влади й відповідальності. Це правда, але я кажу, що ще більше героїства, сили волі й витривалості треба було мати для того, щоб не підупасти на дусі на чужині й зберегти українську справу в чистих руках.

Перші роки війни мало вплинули на обставини нашого життя в Берліні. Негайно же заведені були харчові картки, але організація була бездоганна, й приділи видавалися завше без зупинки. Відчувалися деякі обмеження, але на початку зле не було.

Безпосередня небезпека могла бути лише з повітря. Спочатку прилітали лише окремі літаки для розвідки, й

бомб кидали небагато. Більше шкоди поставало від німецьких «Флаків», ніж від англійських або американських бомб. В наших околицях, на самому краї Берліна недалеко від нас стояли німецькі зенітки, які несамовито починали стріляти, як тільки з'являвся ворожий літак. Скалки від їхніх гранат падали всюди. Було небезпечно виходити на двір. Минуло досить багато часу, поки люди зрозуміли, що небезпека є й тоді, коли навіть і немає безпосередньо над головою ворожого літака. Ми самі всі спочатку ходили по саду й дивилися, як вибухають гранати німецьких оборонних гармат.

Коли було кинуте кілька бомб в центрі Берліна й зруйновано пару будинків, всі їздили на них дивитися. В Берліні люди ховалися в пивницях, спеціально устаткованих для того по-

мешканнях в кожному будинку, або ходили до спільних бункерів, та в околицях мало хто й вставав уночі, коли починала завивати сирена. Ще не боялися бомб, але багато людей самого звуку сирени не витримували й страшенно нервувалися. Вони спочатку гули дуже голосно й довго, якимось всю душу витягали. Пізніше, здавалося, сирени загубили свій голос, немов і вони втомилися.

В нашому будинку спочатку також всі продовжували спати і ніхто не вставав при перших звуках сирени. Тільки тоді, коли було аж забагато вибухів над самою головою, йшли мешканці Ваннзее з верхніх поверхів донизу. Майже ніхто не ходив до спільного більшого бомбосховища, яке було досить далеко в лісі. Якимось ніхто на початку не думав про те, що в наших околицях

**Будинок
Скоропадських
у Ваннзее,
Альзенштрассе,
17. 1932 р.**
Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

будуть кидати бомби. Здавалося, що цікавих для ворога об'єктів тут немає.

Спочатку й у Берліні мало що траплялося, але пізніше все змінилося; й чим далі, то все ставало гірше й гірше. Алярми тривали довго, іноді по п'ять-шість годин, бо окремі літаки довго кружляли над містом.

Тільки ляжеш спати після цілого дня праці, а вже хтось зі своїх бігає по дому й будить, бо по радіо попереджають, що буде наліт на Берлін. Хоч у нас і було радіо, але перші роки ми не слухали всіх повідомлень про наближення бомбовиків. Здебільшого добрі наші приятелі повідомляли нас, коли небезпека була близько.

В останньому році війни при наближенні американців або англійців берлінське радіо припиняло свою програму й вмикало телефон. Подавали тоді виключно відомості про стан в повітрі.

Постійне слухання радіо страшенно нервувало всіх і заважало праці. Іноді американські або англійські ескадри летіли в напрямку на Берлін, кружляли в його околицях годинами, але до міста не наближалися. Люди не заспокоювалися, аж поки не казали по радіо, що «відлетіли». В другій половині війни за кілька хвилин до алярму по радіо починала кувати зозуля. Дуже голосно було чути «ку-ку».

Що справа може бути й для нас небезпечна, зрозуміли ми особливо ясно лише після 1-го березня 1943 року, коли й у нашому куточку Ваннзее палало все навкруги. То було перший раз, що так близько кинута запальні бомби. В нашому будинку все було гаразд, але метрів 50 од нас, а може й ближче, головним чином на спортивному полі, що межувало з нами, була справжня ілюмінація. В той день у нас нараховувалися десятки великих пожеж.

Горіли горища, дахи, згоріло кілька гаражів, сховищ на човни тощо.

Після 1-го березня 1943 року ми взялися ґрунтовно організовувати самоохорону в будинку, бо вже почали систематично руйнувати й околиці Берліна. Наближалися й до нас.

Почали думати про те, як би й самим мати бункер. Будували його власними силами й з того матеріалу, що самі його мали. Всі члени нашої родини й усі мешканці нашого будинку взялися до роботи. Викопали велику й дуже глибоку яму й укріпили стіни стовбурами з великих сосен, що їх зрубали в нашому саді. Все було зроблено дуже ґрунтовно й міцно. Всі свої могли б там уміститися, а також і ті гості, що приїздили до нас.

Спочатку зроблено було тільки один вхід. Пізніше хотіли зробити й другий, але не вистачило дощок. Батько звернувся до місцевого «Люфтшутцферайну», який мав давати мешканцям Ваннзее при потребі матеріал для будови сховищ.

Начальник сказав батькові, що нічого дати не може, бо, мовляв, немає. Батько розсердився й дуже голосно, так що всі присутні чули, сказав: «Ви тут розвісили по стінах портрети Фюрера, а того, що треба, не маєте», й вийшов.

Він думав, що, може, за такі слова йому буде неприємність, але вийшло якраз навпаки. Через день батько мав у себе весь матеріал, потрібний для перебудови бункера.

Потроху почало дезорганізовуватися життя. Після кожного нальоту довідувалися, що все нові й нові райони міста зруйновані. Багато людей по кілька разів переживали страхіття, але, на щастя, у наших українців, і взагалі у знайомих смертельних випадків було мало.

**Гетьман Павло
Скоропадський
в саду у
Ваннзее.
1940 р.**

Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

Наш будинок був взагалі повний, бо крім багатьох сталих мешканців, жили розбомбовані знайомі.

Першого березня 1943 року мали ми пересторогу, але протягом всього літа й початку осені в нашому кутку нічого істотного не трапилося. Але того ж самого року 22-го листопада мали ми багато турбот.

Вдень батько, як і завжди, поїхав до Берліна. Крім матері, мене, пані Коростовець, яка жила у нас після того, як її розбомбило, нашої няні й старенької пані Ст., майже нікого не було. Чоловіки всі були на роботі. Лише надвечір повернувся п. Шемет.

Погода була мрячна, все небо вкрито хмарами, йшов дощ. Трохи згодом густий туман вкрив землю.

Всі були спокійні й раділи, що така погода, бо були переконані — нальоту не буде. Досі всі нальоти відбувалися

при ясній сухій погоді. Але не встигли ми ще закінчити вечерю, як о сьомій з половиною годині почався алярм. Загула сирена. При такому тумані великого нальоту бути не може, думали ми всі. Спочатку навіть і до бункеру не хотіли йти. Сиділи одягнені вниз. Довгий час все було спокійно, й ми гадали, що незабаром буде відклик. Але раптом у повітрі почулося страшне гудіння. Ми чули, як летіла неймовірна кількість літаків. Англійці летіли до Берліна завше через Ваннзее. Летіли дуже низько, без перерви, сотками й сотками. Ми боялися бігти до бункера й чекали в домі. Виглядали іноді надвір. Нічого не було видно, але вся земля тряслася й все повітря гуло. Цілу годину в напрямку на Берлін через наші голови летіли великі бомбовози.

Батька не було вдома й ми всі за нього турбувалися. Також і за Олену, яка

жила в одній приязній в Берліні, щоб ближче було ходити на роботу.

Як тільки закінчився переліт через наші голови, ми всі пішли до бункера, але і там довелося ще довго чекати відклику. Більше двох годин тривав цей алярм. Він був не найдовший, але один з найгірших. Досі такого не було. На другий день, 23-го листопада англійці знову бомбували ту ж саму ділянку, чого раніше не робили.

З тремтінням серця треба було чекати на повернення всіх своїх додому. Телефонів довгий час після алярмів взагалі не можна було вживати, а після нальоту вони здебільшого були цілковито пошкоджені.

В цей вечір наш телефон був у порядку, й через деякий час можна було ним користуватися. Ми самі почали дзвонити до знайомих у Берліні, але до більшості з них не могли додзвонитися, бо в Берліні телефони майже всі були «мертві».

До нас потроху доходили відомості. Вони були не потішачі. Здавалося, що весь Берлін горить.

Найгіршим для нас було те, що ми не знали, де батько. Знали, що він о 5-й годині мав одне побачення, але де він був після того, й де його застукав наліт, ми не знали. Мусив бути вже десь у дорозі; й де б ми його шукали, якби з ним щось сталося?!

Ми самі нічого не могли робити. Не лягали спати, все ще чекали. Пізно вночі пощастило врешті-решт мати сполучення з «Українською Громадою» на Ноллендорфплатц. «Громада» дуже постраждала, але ще стояла. Навкруги все горіло.

Що батько й Олена живі й здорові, ми дізналися лише наступного дня пополудні. Обидва пережили багато, але слава Богові, велика була милість Його, нічого їм не сталося. Батько мав лише

червоні очі й опалені брови, був брудний, лице все було сіре.

Після побачення з одним паном на Потсдамерплатц батько хотів їхати додому підземкою, але помилився й сів не в той потяг, який був потрібний, і завдяки цій помилці під час алярму опинився на Нюрнбергерплатц, а не на станції «Zoo», з якої мусив їхати додому. Там знищення були набагато гірші. На Нюрнбергерплатці підземка, в якій батько перебував алярм, була пошкоджена, але встояла. Навкруги, однак, все було понижене. Незнати було куди йти, бо всюди було море вогню й зруйновані будинки. Пішов із якимись німцями в напрямку до Зоосаду. І тут по дорозі почався другий алярм і великий наліт, гірше першого. Німці були молоді, а батько уже старий. Але всі разом побігли до великого бункера коло «Zoo», того бункера, що вміщував у собі тисяч двадцять людей. Був він понад землею й так міцно побудований, що його жодні бомби не могли ґрунтовно пошкодити. (Пізніше його більшовики розстрілювали протягом кількох днів з великих гармат на віддалі 100 метрів).

Бігли кілометрів півтора, й мій батько з гордістю оповідав, що він від молодих не відставав, і це навіть їх здивувало. Завдячував це тому, що все своє життя, аж до останніх днів, завжди робив гімнастику. Вертатися додому не можна було, бо всі залізничні стояли. До знайомих, що жили поблизу, не можна було дійти. Треба було деякі вулиці цілком обходити, бо від вогню постала хуртовина. В повітрі літало каміння, валилися стіни.

Батько вирішив, що піде довідатися, як з Оленкою, бо знати було, що в тій стороні падали бомби. І ось він ішов до неї з 10-ї вечора до 2-ї ночі. Всюди була руїна, всюди горіло. Всюди

сновигали бездомні люди, рятуючи своє майно. Від бурі тяжко було йти, дим не давав дихати. Було небезпечно.

Олена у той вечір сиділа зі знайомими у маленькому бункері, в той час як навкруги падали великі бомби. Але, слава Богові, й у неї було все гаразд.

Нальотів було стільки, що, здавалося, можна було б спокійніше до них ставитися. Може, ми всі до певної міри й звикли вже, що гатили Берлін і околиці, й що часом і поблизу бомби падали, але як звикнути до того, що не всі були під час нальотів вкупі? Розлука в ті часи була тяжкою, й найтяжчими були турботи за своїх. Кожний з нас постійно був заскочений алярмами в дорозі, й було багато випадків, коли годинами й годинами на кого-небудь чекали. Особливо часто турбувалися ми за батька, бо ж він майже щодня їздив до Берліна в різних українських справах на різні побачення, немов і не було жодних нальотів, і бути не могло. Єдине, що йому було на перешкоді, так це той факт, що часом залізниці не йшли. Часто пошкоджені були й підземки. Там, де раніш можна було скоренько доїхати, тепер треба було йти пішки. Іноді треба було обходити цілі райони.

Звичайно, тяжко було за таких умов працювати. Напруження нервове й фізичне було велике. Батько іноді казав: «я не розумію, чому я тепер так втомлююся, я раніш міг цілу ніч працювати, а тепер часто буває, що мені вдень спати хочеться». Він забував, що йому під кінець війни було понад 70 років. А нальоти бували не тільки вдень. Траплялося, що місяцями підряд треба було вночі вставати та йти до бункера, іноді й не раз, а по два й більше разів.

Батько показував усім приклад витривалості й упертості у виконанні взятих на себе обов'язків. Він вимагав,

щоб люди працювали й не падали духом, але він ніколи не вимагав від інших того, чого сам не виконував. Найбільші вимоги ставив до себе самого.

Лише тоді, коли остаточно розбомбили «Українську Громаду» на Ноллендорфплатц, і вона була перенесена в інше місце, в маленьке помешкання, де батько не мав окремої кімнати, в якій міг би приймати всіх тих людей, що до нього приходили, почав він трохи більше залишатися вдома й приймав тоді гостей у самому Ваннзее. Дуже часто бувало так, що ділові розмови треба було продовжувати в бункерах, чи то в Берліні, чи то у Ваннзее. Гості часто залишалися ночувати.

Приїздили іноді люди з провінції до Берліна, і хто тільки міг, тікав якомога швидше геть з великого міста, бо довго тяжко було витримати таке напруження.

Скоро після 22-го й 23-го листопада дедалі більше й більше з'являлося в нашому будинку погорільців. Дехто залишався по кілька днів, дехто жив у нас місяцями, аж поки не знаходили сталого притулку.

Взагалі, всі в будинку зберігали під час нальотів цілковитий спокій, і ніколи жодної метушні не було. Найкращий приклад у всьому подавали й батько, й мати, які самі про всіх і про все найбільше дбали.

Як тільки гула сирена, незалежно від того, чи ворожі літаки були вже близько, чи ні, наша няня, якій було вже 75 років, виходила з іконою Святого Миколи Чудотворця, що ми її дістали і 1919 році в Барі в Італії, в церкві, що стоїть над гробницею з мощами самого Святого Миколи. Це було в той рік, як ми виїхали з України на еміграцію.

Із цією іконою няня завше тричі обходила кругом дому. Під час алярмів

няня трималася дуже спокійно й страху не виявляла. Вона завше сиділа в будинку, бо до бункера не хотіла йти, кажучи, що там як в могилі, й не вийдеш, коли засипле. При кожному вибухові бомб або гранат вона хрестилася й молилася. Мала велику віру в Бога.

Жила у нас в домі одна старенька пані, англійка, якій було вже мало не дев'яносто років. Вона поводитися цілком інакше. Боялася страшенно й весь час трудилася, як в пропасниці, бідненька. Як тільки загуде сирена, вона обов'язково біжить до своєї кімнати й переодягається з ніг до голови у чисту білизну — на випадок смерті. В бункер також не ходила, а йшла до няні униз, із мішечком, де були її гроші й кілька срібних ложок.

В кількох сусідніх будинках працювали у німців українські дівчата, що їх привезено в Німеччину на роботу. Вони прибігали до нашого бункера, стрибаючи через огорожу. Під час небезпеки їм приємніше було бути серед своїх. Вони сиділи притулившись одна до одної, як птахи під час бурі. Далеко від своїх рідних, вони знали, що тут їх люблять, що вони тут свої.

Одного разу батько, мати, Марійка і я сиділи в бункері, коли кілька бомб впало поблизу. Батько подивився на нас і сказав: «Я спостерігав вас і я подивляю вас, жодного страху на ваших обличчях я не помітив, хоч небезпека була велика». Ми були горді з тих його слів. Адже коли батько був з нами, нам не було страшно.

Під час нальотів треба було рятувати деякі кофри з документами й більш цінними речами. Дещо з верхніх поверхів приносили донизу, дещо носили до бункера. Страшенно багато часу й сил пропадало на такі речі, але врешті-решт все робилося машинально, з дня в день однаково.

Вести господарство в домі було тяжко. Часто сиділи в пітьмі без електрики, а свічок не можна було дістати. Часто не було дров і вугілля для опалення. Ми були в кращому становищі, ніж багато інших, бо мали власний дім і власний сад, і могли рубати дерева в саду. Звичайно, робили це з болем у серці, бо до кожного дерева звикли, як до живої істоти, й більшість дерев у саду, особливо фруктових, батько й мати насадили власними руками.

Хоч у перші роки війни з їжею справа стояла цілком добре, пізніше ставало все гірше й гірше. Багато часу йшло на стояння в чергах. Після кожного великого нальоту населення Берліна одержувало, як втіху, окремий маленький приділ: чи то 50-100 грамів цукерок, чи то іноді трохи кави, іноді півпляшки вина. Німкені особливо ласі на каву, й часто доводилося чути від пань, яких ще не розбомбило, що «у нас кави більше немає, хоч би скоріш був наліт!».

Всі мали картки, але того, що можна було на них дістати, не вистачало. До того ж батько постійно запрошував на обід або вечерю тих людей, що приїздили до нього в різних справах. Те, чим ми могли своїх гостей частувати, було дуже скромне, але ми взагалі могли робити це тільки тому, що мали свою картоплю, свою городину й робили великі запаси на зиму. Без нашого городу було б дуже тяжко. Ніхто не уявляв собі, скільки труду й сил вкладали мати в цю справу. Вона працювала більше, ніж яка-небудь садова робітниця. Мала до того ж багато, аж забагато всіляких інших обов'язків і турбот. Вона всім серцем дбала про те, щоб створювати вдома такі умови, щоб батько мав можливість спокійно працювати в українських справах, приймати потрібних людей і не думати про всякі щоденні дрібні справи.

Ми іноді недоїдали, але по-справжньому не голодували, й це великою мірою завдяки деяким добрим людям, які прислали нам харчові пакунки з тих місцевостей, де з харчами ще не було так зле, як у Берліні. Багато допомогли українці з Чехословаччини й Польщі. Мені доручено було доглядати за нашими маленькими припасами і я раділа, коли могла батькові дати кавалок сала й більшу скибку хліба.

А роботи української ставало все більше й більше. Тяжко було все охопити. Робота збільшувалася, а можливості працювати зменшувалися. Один за другим зруйновані були різні уряди. Переїздили вони все на нові місця. Бувало так, що гинули геть усі папери й документи. Здавалося іноді, що справа якась вже вирішена, але прийде наліт і всі папери згоріли, й починай все знову.

Іноді тижнями не можна було бачити деяких осіб, бо не знати було, де їх шукати й коли вони знову почнуть урядувати на новому місці.

Жахливо було іноді поїхати до Берліна, щоб побачитися з ким-небудь. Приїдеш, а замість будинку купа каміння. На стінах сусідніх будинків вугіллям накреслені нові адреси людей, яких розбомблено. Це траплялося часто.

Не хочу описувати ті жахливі картини, що їх доводилося на кожному кроці бачити. Деякі ділянки Берліна просто-таки більше не існували. Передчувалися страшні події. Настрій був пригнічений.

У травні 1944 року багато запальних бомб попало в наш сад і будинок, але самоохорона діяла дуже добре й вдалося все загасити. Весь дім був повний диму й бруду, як від самих бомб, так і від піску й води, що їх вживали

для погашення. Довго було брудно в домі й кожному річ треба було мити й чистити. Всюди лежав чорний порошок.

Справжня небезпека була в той день близька, і не тільки від запальних бомб. Одна величезна розривна бомба впала в озеро за будинком. Літак встиг перелетіти через наш дім і кинути другу бомбу, яка впала серед вулиці на Гогенцоллернштрассе. Воронка була велика, через всю вулицю, й дуже глибока. Був пошкоджений водопровід і вода наповнила воронку й довго стояла озеро. З нашого будинку й сусідніх домів позлітала кахля з дахів. Повилітало багато вікон і дверей. В будинку з'явилося кілька тріщин.

Дерева на певній висоті були зрізані, залізні ліхтарі край дороги були перекинуті, як тоненькі дротики. Потім казали, що то була нова бомба, така, яку вживали для знищення об'єктів у глибині землі. Удар не йшов у ширину, а в глибину й висоту. То було нашим щастям, інакше наш дім не стояв би.

Шибки вікон вибивало часто. Перший раз вдалося дістати нове скло, але пізніше вікна треба було латати картоном і дошками. Взимку було холодно. Ходили вдома в зимових плащах. Останні часи мерзли страшенно.

І все ж батько не виїхав би з Берліна, якби небезпека була тільки від бомб.

Коли різні міністерства та уряди були евакуйовані з Берліна, коли виїхали вже майже всі українці й коли можливість провадити політичну роботу припинилася, і большевики були в околицях міста, треба було покинути своє десятиліттями насиджене гніздо, той куточок землі, який на чужині став українським.

Лист Гетьмана Павла Скоропадського до членів організації "Січ" в еміграції 2 січня 1922 р.

До українського вояцтва

Панам старшинам і козакам, що прислали мені поздоровлення зі Святами, — моє щире спасибі.

Ваш привіт особливо дорогий і любий мені в цю тяжку годину вигнання нашого.

Нещасна Батьківщина наша знову спустошена лютим ворогом. Кращі сини України загинули в боротьбі, або під червоним ярмом орють і сіють прадідівську землю не для себе та дітей своїх, а для лютого напасника.

Хто не міг скоритися, мусів шукати притулку і гіркого хліба вигнанця в приймах закордоном.

І сумуючи за рідним краєм, боляючи його горем, кожний з нас оглядається тепер на минуле і питає, чому так сталося. Хіба не знав наш хазяйновитий народ, що лише своя Держава охоронить його працю од чужоземного визиску та грабунку?

Багато тисяч занедбаних могил Тих, що вже полягли, незагоєні ще бойові рани у багатьох з Вас, безперестанна жорстока збройна боротьба з організованим ворогом по всіх кутках Великої України, — краще од всяких слів показує, що не Ви, козаки, що не брати й батьки Ваші — хлібороби українські — винні тому.

Вашої сили і Ваших жертв вистачило б на боротьбу з ворогом і в десять раз сильнішим од того, що прийшов ззовні і запанував тепер над землею нашою. Ви знаєте це і слушно, хоч і запізно нарікаєте на наших власних руїників, на їх каїнову роботу, що розрізнила наші сили, кинула нас у братовбивчу боротьбу між собою, зруйнувала нашу Державу, віддала її купці чужих нам по крові і по вірі пройдисвітів, а нам дала гірку долю вигнанців з рідного Краю.

Мов закляття якесь висить над нашою Батьківщиною; здавна свої ж люди звикли чи за для лакомства нещасного, чи за для мрій порожніх та недосяжних, свою Державу, безмежною відданістю та жертвами кращих синів України збудовану, руйнувати, нарід свій на поталу чужинцям кидаючи.

І поки будуть люде на Україні духовних нащадків цих дивних недобитків слухати, поки обмануті українськими наймитами чужих держав будуть по вказівці їх битись за чуже і вороже нам діло, поки не поборють вони в собі самих руїницьких почувань — не буде і не може бути ні добра, ні спокою, ні ладу на нашій нещасній Батьківщині.

Отже знайте, що Україна не поза нами, а в нас самих. Знайте, що коли ми самі будемо міцні духом, свідомі своїх цілей, об'єднані єдиною волею і готові на всяку жертву для Рідного Краю — тоді ніякий ворог нам не буде страшний і Україна буде тим, чим мусить бути — великою, багатою і сильною Державою [...]

Скрізь нещастя, скрізь горе, скрізь Велика Руїна. Та невмируща душа народу нашого [...]

І прийде час, може швидше, ніж багато з нас думає, коли спаяна любов'ю і гнівом нація наша, так само, як це було за Великого Гетьмана Богдана, як один чоловік підніметься, — і горе тим, хто стане проти неї.

Перед нами тяжкий шлях боротьби і великих жертв. Ми всі мусимо бути готові покласти за Батьківщину свої голови. Але ми не мусимо допустити, щоб хоч одне українське життя загинуло за чужі, не національні цілі [...]

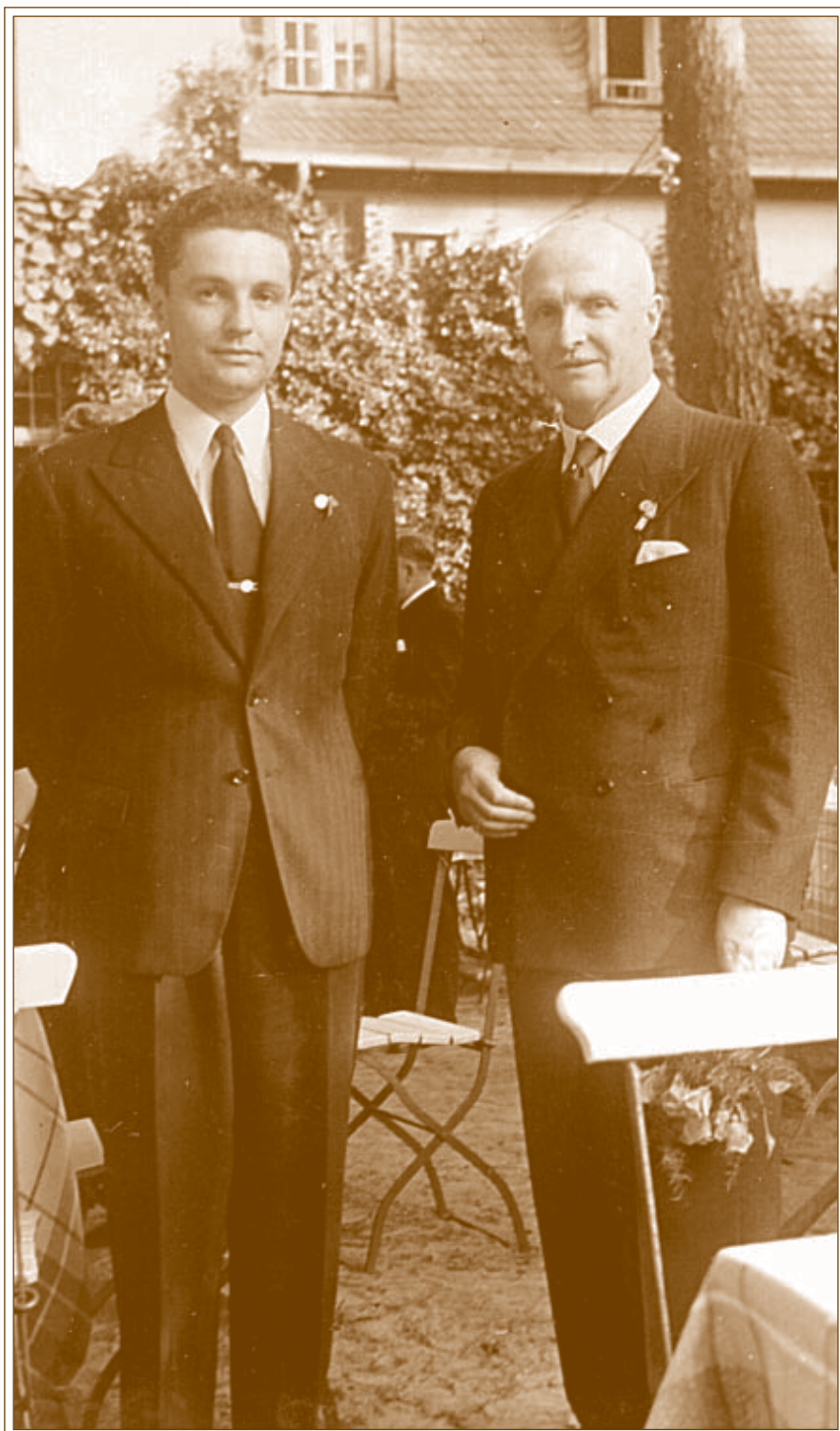
Хай Великий і Всемогущий Бог, який бачить чистоту волі і помислів наших, допоможе нам виконати той історичний обов'язок, що наклала на наше покоління Його свята воля.

**Павло
Скоропадський.**
Кін. 30-х рр.
Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

Хай скріпить Він в нас ту безмежну віру, ту радісну надію і ту братерську любов, котрими лише і творяться великі діла. Хай Він допоможе нам перетерпіти тяжкі часи вигнання і визволитись на тихії води, на яснії зорі, на рідну Україну.

Павло Скоропадський.
2 січня 1922 року.

**Гетьманич
Данило і
Гетьман Павло
Скоропадські.
12 липня 1939
р.**
Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

**Лист Гетьмана Павла до Гетьманича Данила
Ваннзее, 1 квітня 1925 р.**

Дорогий сину!

30-го січня ст. ст. цього року сповнилося Твоє повноліття. З цього приводу я хочу висловити на письмі Тобі для пам'яті і для обдумування мої думки, про які я вже розмовляв з Тобою не раз і про які Ти мусиш свою думку скласти і відповідно далі своє життя й свою діяльність направляти.

Перш за все звертаю Твою увагу на те, що видатніші предки Твої ніколи не бажали собі спокійного життя, без турбот і без праці, а йшли такими шляхами, про котрі знали, що там зустрінуть тяжку працю й найбільші небезпеки й цими тернистими шляхами доходили вони до високого становища в Державі, до великого матеріального достатку й до видатної ролі в історії свого народу й краю.

Вдруге звертаю Твою увагу не те, що предки Твої з мого боку були простими козаками й що нобілітацію роду свого вони дістали за службу при війську, за відвагу, за енергію, за військовий хист ними виявлений. З материнського боку Ти також маєш українську кров, бо родина Дурново, хоч давно вже обрусіла, але походила вона з чернігівської, староруської себто теж української шляхти, а бабка Твоя по матері з роду колишньої старшини козацької — Кочубеїв.

Так що в жилах Твоїх тече українська кров. Але народився Ти на світ Божий в чужім краю, в чужім краю прожив Ти дитячий свій вік і хоч у сім'ї Твоїй ніколи не вмирала українська традиція, однак ширше оточення, товариство й все життя навкруги були чужі, неукраїнські. Юнаком Ти приїхав на Україну за часів Гетьманщини й короткий час, всього кілька місяців перебував в українському оточенні й атмосфері українського державного життя, потім наспіли тяжкі події, край Твій знову корчився в судорогах революції

і, як завжди при таких нещастях буває, дикі, антидержавні, негативні інстинкти впливали в народі на гору, брали верх, топлючи в бруді і крові те, що було доброго, будуючого, позитивного. Бачивши все те, Ти міг набути відразу до свого народу, міг загубити любов і повагу до нього. Далі Ти ріс і зрів на еміграції, серед зовсім чужих людей, товариства й умов, у багатьох випадках порівняння могли бути не на користь свого народу. Тільки Твоя родина й невелике число близьких до нашої родини земляків будили в Твоїй душі добрі спогади про Твій край і свідомість Твоїх обов'язків перед Україною й перед українським народом. Тому Ти не втратив почуття своєї національності, тому Ти відчуваєш себе українцем.

Але цього ще замало. Мене турбує, чи життя на еміграції, серед чужих людей і обставин не прив'яже всю, або більшу частину Твоєї уваги й сил до чужих нашої батьківщині інтересів і чи не залишишся Ти українцем тільки з назви. Мене турбує те, чи зумієш Ти також у своїй, вже власній родині, зберегти настільки сильну й активну українську традицію, що навіть в тім випадку, коли б Тобі прийшлося вік свій вікувати на еміграції, щоб діти Твої були українськими патріотами, а не тільки пасивними симпатиками своєї, може й невиданої ніколи дідівщини, щоб вони були готові стати активними будівниками долі нашого краю й завжди були готові добровільно нести всі тяжкі жертви, яких Україна від них вимагатиме [...]

... Україна цілі віки не живе державним самостійним життям, територія етнографічна українська взагалі ніколи ще не була об'єднана в одно державне тіло, різні частини українського народу протягом віків відчували на собі різноманітні впливи, — стає зрозумілим, оскільки тепер об'єднання всієї цієї маши-

ни при розбитості й нечисленности культурної керівної верстви важко досягнути, а ще важче всю цю мішанину в одну державу зорганізувати.

Ця неймовірна трудність щодо організації української етнографічної маси в українську свідому націю й щодо організації української національної держави не повинна нас — активнішу частину верхівки — лякати й дезертирів з нас робити. Свій обов'язок ми виконати мусимо чесно а з повною посвятою. Встає таким чином перед нами питання не про те, чи будувати українську державу чи ні, а про те, як найліпше до цього великого й важкого діла приступити. Відповідно тяжким обставинам і величч завдання мусить бути вибраний і спосіб організації. Тому власне серед політично думаючої частини українців останніми часами стала все більше й більше зміцнюватись думка, що тільки монархічний принцип зможе дати потрібну силу й витривалість організації провідної верстви, а значить і цілому українському державницькому рухові.

За те, що тільки монархічний принцип може зорганізувати Україну, промовляє особливо той факт, що край цей хліборобський, міське населення, так звана дрібна буржуазія і пролетаріат, зовсім нечисленні. З історії народження нових держав відомо, що всі хліборобські держави будувалися при монархічній владі й що республіканський устрій заводився тільки там і тоді, де й коли в краю зростала кількість міського населення: купців, ремісників і промислових, безземельних робітників. Коли до того візьмемо на увагу, що в українському народі не могли досі виробитися державні навики, бо він, можна сказати, ніколи не жив своїм власним державним життям, що завдяки вічному неспокою, вічній руїні культурний провідний шар не міг на Україні в такій мірі, як у інших націй, нарости, а той, що був перед револю-

цією, слабкий числом, слабкий внутрішнім своїм роз'єднанням, слабкий своєю відірваністю від народної маси, цей шар у великій частині під час революції вигинув. Коли також приймемо на увагу, що всі недавні й давніші спроби, республіканські й демократичні, на Україні приводили тільки до даремної загибелі кращих синів її, то стане зрозумілим, чому більш активна й патріотична частина української провідної кляси й статичного селянства — хліборобів у 1918 році відновили на Україні Гетьманську владу й чому політична думка хліборобів уже на еміграції, продовжуючи почату на Україні працю, усвідомила Гетьманщину, яко монархізм, який з одного боку спирається на стародавню історичну традицію, з другого до українських обставин приладжує найбільш удосконалений і на ділі випробуваний досвід західноєвропейських монархій. Цей західний монархізм, опертий не на абсолютизмі, не на централістичному, поліцейському режимові, не на повній пасивності в державних справах всієї маси населення, отже й вищих клясів, не на зразках східних деспотій, а опертий на діяльній участі в правлінні державою всіх клясів, організованих для того в клясові організації. Прикладом такої державної системи до певної міри, може служити Англійська Монархія.

Всяка монархія ґрунтується на історичній традиції. Традиція позбавляє монархію від шкідливої, розкладової внутрішньої боротьби за верховну владу, вона ж захищає верховну владу від зовнішніх, розкладових ворожих інтриг і впливів, бо дідовий Голова Держави зацікавлений тільки в одному: в розвою і розквіті своєї Держави. Принаймні одна підпора залишається в державі незмінною, постійною, незалежною ні від внутрішньої розкладової роботи, ні від зовнішніх інтриг.

Всякий монархічний рух мусить мати конкретно означену історичну тради-

цію, мусить мати цю незмінну точку опори, історичною традицією вказану, яку дані монархісти вихідною точкою своєї державної праці роблять і яка всі їх зусилля об'єднує.

Цією незмінною точкою опори всіх монархістів є рід, історичною традицією визнаний, яко рід Голови Держави. Таким родом для українських гетьманців по давній історичній традиції, відновленій моїм правлінням Україною в 1918-ім році, є наш рід.

Гетьманщина 1918-го року була проголошена організованими хліборобами, але в той час навіть серед найбільш політично думаючої частини хліборобів ідея української державности і її конкретні форми не були ще ясно усвідомлені. Можна сказати, що Гетьманщина 1918-го року виникла стихійно, без потрібного для такого великого діла приготування. Це була Гетьманщина без гетьманців. Тому вона не вдержалась, але зі всіх режимів і влад, які були на Україні після революції, Гетьманщина була найбільш творчим, державно будуючим режимом. Ця спроба дала імпульс до розвитку української політичної думки в напрямку теоретичного усвідомлення ідеї Гетьманської Держави. Це привело до того, що ідеологія Гетьманщини, яко особливої форми діличної, трудової монархії, себто монархії, опертої на самоорганізовані класи, була вже на еміграції розроблена, спопуляризована і під прапором діличної Гетьманщини почали збиратися й організовуватися гетьманці.

Таким чином спроба організації Гетьманської Держави, зроблена мною в 1918-ім році, була початком руху, продовжуваного й теоретично обґрунтованого далі на еміграції.

Я відновив у 1918-ім році призабуту було історичну традицію і, коли ця відновлена мною традиція почала далі жити й розвиватися, я мусів піти на зустріч цьому її розвиткові й зробити

те, без чого цей рух, ця відновлена мною традиція далі жити й розвиватися не могли.

Коли в 1918-ім році я, шукаючи виходу для свого Краю з критичного становища, керувався більше інстинктом, то тепер я вже цілком свідомо й продумано кладу на плечі свої і своїх нащадків цей тяжкий хрест і це велике завдання — служити незмінною, непохитною підпорою для Української Державности.

Створення міцної й незалежної Держави вимагає об'єднаних зусиль і жертв багатьох людей і не одного покоління. Об'єднання це творять спільні ідеї й єдиний провід. Нашою спільною ідеєю є Гетьманська Україна і я є єдиним вождем українських державників і гетьманців. Моїм обов'язком є не тільки до кінця свого життя вести гетьманців до перемоги, але також приготувати собі переємника, достойного високої честі й великої відповідальности бути вождем нації. Тому я ставлю Тобі, мій сину і спадкоємче моїх прав і обов'язків, питання: чи готовий Ти мої права й обов'язки на себе перейняти й до кінця їх непохитно нести.

Пам'ятай, що раз Ти приймеш на себе добровільно мої права й обов'язки, Ти мусиш дбати про те, щоб бути достойним великого завдання на себе прийнятого. Пам'ятай, що для виконання цього великого завдання, Ти мусиш придбати мудрих, чесних, відданих спільній ідеї й добре зорганізованих помічників і що таких помічників не можна враз при потребі знайти й зорганізувати, а треба їх розшукувати й готувати ціле життя.

Все обдумай і розваж. Хай велич завдань не лякає Тебе.

Щоб все це обдумати й свідомо те чи інше рішення прийняти, я даю Тобі реченець до дня Святої Покрови сього року.

Щиро Тебе люблячий
Павло Скоропадський

**Павло
Скоропадський
у Ванзее.
Кін. 30-х рр.**
Зі збірки Олени Отт-
Скоропадської

Заповіт Гетьмана Павла Скоропадського від 16 травня 1933 р. з приводу свого 60-ліття.

Історія наказує Мені дбати, щоб започаткована Мною в 1918 році державна організація України продовжувалась далі до повного, щасливого завершення нашого національно-державного Діла. В наших українських обставинах потрібно для цього напруженої, упертої праці ряду поколінь. Тому, хоч і почуваю ще сили, енергію та порив до боротьби, то все ж таки мушу подбати про те, щоб і після Мене був забезпечений безперервний Провід нашому Ділові.

І тому в цей день шестидесятиліття Моїх уродин урочисто проголошую Свою Волю:

Після Мене Провід нашого Діла і всі права й обов'язки Старшого в нашій Роді переходять на Сина Мого Данила.

Синові Моєму Данилові заповідаю непохитно, до кінця життя, стояти на чолі Гетьманського державного Діла, а всім Гетьманцям — вірно допомагати Йому в цім».

Будинок залізничної станції в Плятлінзі (Баварія), де Гетьман Павло Скоропадський був смертельно поранений під час бомбардування. Місце поранення позначене хрестиком
 Фото Володимира Лучканя 1945 р.

Гетьман Павло Скоропадський. 1945 р. Останній знімок
 Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

**Під час
панахиди по
Гетьману
Павлові
Скоропадському
в м. Меттен.
1946 р.**

Зі збірки Володимира
Лучканя

**Під час
панахиди по
Гетьману
Павлові
Скоропадському
стоять
Гетьманівна
Олександра
Скоропадська,
проф. Дмитро
Дорошенко,
полк.
Варфоломій
Єфтимович,
проф. Гришко
з дружиною.
Зі збірки Володимира
Лучканя**

**Соборна
панахида на
могилі Гетьмана
Павла
Скоропадського**
Зі збірки Володимира
Лучканя

**Промова
проф. Дмитра
Дорошенка
під час
панахиди: «Ти
відійшов від
нас як чесний
український
патріот, а ми
провинилися
перед
тобою...»**
Зі збірки Володимира
Лучканя

Не китайка й не прапор укрили труну,
Як в могилу Гетьмана ховали.

Не стояли в строю орли-сердюки

Дзвони Києва в слід не ридали.

Під древ'яним хрестом і горбочком землі

Вічний сон свій **він снить на чужині**

І не чує Гетьман ні брязку кайдан

Ані зойку братів на Колимі.

Україні він вірно до гробу служив:

Розгорнув **горде військо** у лаву,

Храм науки й знання для неї відкрив

І підніс як слов'янську **державу**.

Тільки прапор її та ще **грудку землі**

Із собою узяв на вигнання

Будівничий Держави пішов спочивать

І шукати у Бога признання.

Та міцніше присяги **Його заповіт**

Понесемо в житейське море:

Україну — Державу **всім серцем** любіть

І живіть її **радістю й горем**.

Прапор міцно тримайте в руках **із мечем**

Пам'ятайте, що ви — побратими.

Чесними будьте в кожному вчинку своїм,

Бороніть кордони Вкраїни.

І **єдина мета** нехай буде для всіх,

Як на небі вечірнім **заграва**,

Вільна, сильна, могутня в кордонах своїх

Українська **Соборна** Держава.

Олена Самойлович

Поховання
Павла
Петровича,
Олександри
Петрівни,
Петра і Марії
Скоропадських
в Оберсдорфі,
Баварія
Зі збірки Олени
Отт-Скоропадської

Олена Отт-Скоропадська **Наша родина на еміграції**

Мені було два роки, коли наша сім'я 1921 р. переселилася з Лозанни (Швейцарія) до Ваннзее. Уявіть: величезний сад, великий старий будинок з 15 кімнат, з просторими підсобними приміщеннями, наповнений членами сім'ї, якимись тимчасово проживаючими родичами, секретарями, нянею, прислугою. Всі дорослі люди. Данило, «лише» на 15 років старший від мене, був тоді ще в Лозанні у гімназії — і між ними мала дитина, яка між тим повзала поміж ніг.

Очевидно, це було особливістю нашої сім'ї. Кожен слідував своїм власним заняттям та інтересам. Я усвідомила це пізніше, вже школяркою і молодою дівчиною. Пригадується, що своїх братів і сестер ледве чи коли бачила в інтимній розмові між собою. До того ж, сфери їхніх інтересів також були різні. У перші роки життя у Ваннзее Данило і Маріка перебували ще в Лозанні. Данило ходив до гімназії, а Маріка вивчала медицину. Коли вони переїхали до Ваннзее, Данило навчався у вищій технічній школі і працював інженером у фірмі Сіменса. Маріка

працювала асистенткою в університетській клініці в Берліні й потім вийшла заміж у Варшаву. Єлисавета переважно жила дома й з-поміж моїх братів і сестер найбільше про мене турбувалась. Вона читала мені українською мовою «Мауглі» Кіплінга. Єлисавета також працювала, правда, не постійно, на замовлення як скульптор-портретист. Обов'язки секретаря батька Єлисавет почала виконувати значно пізніше, після від'їзду 1937 р. Данила в Канаду і Америку. Сестра надовго залишалася у своїй кімнаті на верхньому поверсі будинку, яка також служила їй майстернею. Коли не моделювала, то писала чи займалася рукоділлям.

За обідом збиралися всі члени сім'ї. Але такого інтимного сімейного обіду, за яким кожен розповідав би про свої успіхи, у нас не було. Про особисті справи у нас не говорили. Майже постійно за столом були чужі люди. За довгим столом поруч мами справа і зліва сиділи мій хворий брат Петро і я, на перших порах няня, потім Єлисавета і стара англійка міс Стіффель, колишня гувернантка сестер

мого батька, яку мої батьки у двадцятих роках викупили з Петербурга. На цьому кінці столу було тихо, тут мало розмовляли. На іншому, біля батька, трохи жвавіше. Там сиділи гості і постійний секретар батька — Сергій Михайлович Шемет. Про все, що б не дискутувалося, — тогочасні події, мистецтво, історія, говорили жваво і голосно. Часом бувало так, що батько вставав під час обіду, щоб щось уточнити у великому словнику Ларуса. Основною темою була політика, особливо українська. При цьому говорили так темпераментно, що мама часто змушена була закликати: «Павлику, не так голосно». Секретар батька Шемет, який жив у нас роками майже як член сім'ї, своїми обмеженими поглядами постійно доводив його до білого кипіння. Вони завжди сперечалися, але попри все, дружельно. Батько його дуже цінував, і Шемет був відданий йому. Батько часто казав мамі: «Шемет часом і справді нестерпний, але він чесний». Це для нього було найважливішим. Щодо дискусій, то вони відкрито і щиро висловлювали такі протилежні один одному погляди.

Мені ці вічні дискусії навколо української проблеми здавалися нудними. Такі слова, як більшовики, Петлюра, Грушевський, Липинський, Рада, Шептицький і тому подібне, були відомі мені з раннього дитинства, але я, звичайно, не знала їх взаємозв'язку. Коли мені сподобалось слово на слух, то я охрестила свого нового ведмедика «Петлюра», але за порадою мами перехрестила його у «Петрушку».

Незабутнє враження в моїй пам'яті залишив В'ячеслав Липинський. Він часто тижнями жив у нас, один або ж зі своїм секретарем Ципріяновичем, званим Ципочка. Липинського я трохи боялась. Від його худорлявого обличчя з палаючими темними очима мені було трохи не по собі.

Коли він бував у нас, домашнім наказувалося ходити навшпиньки, щоб не заважати гостеві. Багато годин батько дискутував з ним у кабінеті. У Липинського був монотонний, дещо високий голос (можливо, то був голос Ципріяновича). Батько часто гуляв з Липинським в саду. Коли під вечір ставало прохолодно, бувало так, що мама наполегливо кликала їх у дім. Липинський уже тоді був нездоровий, прохолодне вологе вечірнє повітря не було для нього добрим. Я знаю, що батько пізніше часто відвідував його в Австрії. Мені здається, що Липинський до цього часу живе в маєтку Малому Вартенштайні, який належав нашій

родичці Марії Василівні Васильчиковій. Я добре пам'ятаю, як батько, повернувшись з одних таких відвідин, сказав мамі: «Яке нещастя, цю геніальну людину не можна врятувати». Розрив з Липинським дуже засмутив батьків, а також братів і сестер. Такий на початку плідний політичний діалог був переведений ним в нераціональну, сповнену ненависті площину. Липинський писав листи з жаклими випадками, що дуже хвилювало мого батька. Батьки були глибоко вражені духовним розладом цієї так важливої для них людини. Незважаючи на все те, що Липинський зробив моєму батькові, його ім'я і його твори високо цінувалися в нашій сім'ї. Але я хочу писати не про це, а про наше життя у Ваннзее.

Найбільше я любила великі прийоми, які ми давали досить регулярно, двічі-тричі на рік. Вони були для мене найвеселішими, і, звичайно, ніхто на мене не звертав уваги. 29 квітня (в пам'ять про день відновлення у Києві 29 квітня 1918 р. гетьманату) приходили українці — професори Дорошенко, Мірчук, Кузеля зі своїми дамами, студенти і ті, хто був ще в Берліні. Чоловіки переважали, і це мені було нецікаво. Правда, інколи приходили мала українська дівчина, дочка Мірчука, Ганеля і син Скоропис-Йолтуховських Василь — єдині українські діти, яких я знала. Але, на жаль, обое були на кілька років молодші за мене, так що по відношенню до них я почувалась дуже дорослою. На день народження або ангела мого батька давали так званий «вінегрет», тобто званий обід для цілком мішаної публіки — німецьких і російських сусідів у Ваннзее, батькових полкових товаришів. Завжди були присутні українські професори Мірчук і Дорошенко, якщо він перебував у Берліні, а також Скоропис, Кужім і Коростовець. Крім цього — фінська журналістка Анна Норна, велика шанувальниця моїх батьків і генерала Маннергейма, якого добре знала. Генерал був однополчанином мого батька.

На цих зустрічах часто звучала музика. Батько мав добрий голос.

Брат Данило теж був всебічно обдарованим. Він одержав добру освіту й був непоганим скрипалем. Ще зовсім юним він навіть мав намір стати музикантом. Кожен день перед обідом брат віртуозно фантазував за фортепіано і підсвистував. На слух він міг грати все, хоча й не вчився грі на фортепіано. Крім того, у нього був чудовий баритон, але, на жаль, він не знав жодного тексту всіх тих арій, які співав. Розповідав,

як з великим успіхом своїм німецьким друзям, які охоче слухали його спів, але були не дуже освіченими, проспівав довгу італійську арію на текст «Не плюйте у вагонах», що було написано у всіх італійських залізничних вагонах. Він грав першу скрипку в академічному оркестрі і багатьох постійних струнних квартетах, які час від часу грали також і в нас. Приємні спогади дитинства — засинати в дитячій кімнаті під звуки камерної музики, які долинали здалеку.

Завжди, коли в нас бували гості, я дуже захоплювалася мамою. Її звичайний зовнішній вигляд був досить простим, майже убогим і недбалим, але в таких випадках вона ставала справжньою «грандамою». Мама була здатна, якщо навіть за кілька годин перед приходом гостей працювала в саду як поденниця, за допомогою простих засобів перетворитися на блискучу красуню. Я любила співпереживати це чудо. Спітніла і втомлена, вона приходила з саду, заходила за ширму в спальні, милася холодною водою і знову одягала пенюар. Втома зникала. Потім розпускала своє досить безладно заколоте волосся, закидала його назад і наперед і розчісувала такою жорсткою щіткою, якою можна було б чесати гриву коня. Іноді, коли було трохи часу, мені дозволялося, на моє велике задоволення, розчісувати волосся. Я відчувала, як волосся знову оживає. Потім пишні пасма зачісувалися назад й стягалися на потилиці великим вузлом. У скромній, власними руками пошитій сукні (ми тоді всі наші сукні шили самі), з перлами на ший, які мама носила постійно, свіжою, рожевою шкірою обличчя, що досягалося лише холодною водою і дешевим милом, з сяючими темними очима і чарівною посмішкою мама головувала за столом. Я дуже гордилася нею й бачила, як наші гості, також і жінки, завжди захоплено дивилися на неї. Моя мама! Вона була дуже спокійною жінкою. Я пригадую, що за всі роки, від мого дитинства до смерті мами, я не чула, щоб вона розмовляла підвищеним тоном. Сторонній людині може здатися, що мама була в тіні мого такого блискучого і натхненного батька. Насправді це було не так. Вона була цілком сильною і впевненою у собі особистістю. Незадовго до завершення нашого життя у Ваннзее, коли мама з Петром і Марією переїхали жити вже в Оберсдорф, батько сказав мені: «Знаєш, без мами мене лише половина». І це правда, без впевненості, що мама знаходиться близько нього, він почував себе неспокійно. З часів мого раннього дитинства пригадую, як

батько, коли повертався додому, відразу голосно гукав «Аліна, Аліна». Я чітко чую це ще й сьогодні. Коли мами, як виняток, не було вдома, всіма мовами звучало: «Де моя дружина? Чому її тут немає?».

Між батьками було те справжнє партнерство, яке сьогодні так пропагується у шлюбі. Кожен залишав іншому навіть свій життєвий простір, не втручався, і, незважаючи на всі мінливості і складності життєвих умов, вони стійко утримували єдність протягом 48 років подружнього життя. Вони були один для одного найважливішою людиною. Звичайно, їх шлюб також переживав кризи, переважно на ґрунті різних точок зору. Батько не був безпроблемним чоловіком. Він був запальним, часом нетерпимим, а тому несправедливим. Але глибина розуміння одне одного, взаємна толерантність і обов'язкова довіра були настільки сильними, що до серйозних суперечок не могло дійти. У повсякденному житті кожному допомагало почуття гумору, його було достатньо в обох. І потім, звичайно ж, найважливіше — непохитна віра в Бога, віра в те, що всі мінливості долі треба зносити, як послані Богом. Вони були глибоко віруючими, але не відданими церкві.

Як Маріка, так і Данило, звичайно ж, повністю відчували себе українцями, але їх національна свідомість не була такою обмеженою, як у моєї сестри Лілли, для якої все, що не було українським, з самого початку вважалося малоцінним.

Справжньою душею нашого дому була, безумовно, мама. Вона давала йому так необхідне для життя тепло, була центром, до якого сходилися всі нитки. Твердою рукою, але непомітно, вона вела велике домашнє господарство. Я, власне, не бачила маму без роботи. Вона завжди шкодувала, що так мало може читати, одну годинку перед сном. Коли в нас не було гостей, мама йшла спати о пів на одинадцять. Правда, вона вставала досить пізно, десь о пів на десяту.

Батько спав завжди міцно. Йому потрібно було небагато сну. Він вставав уже о сьомій годині ранку, незважаючи на те, що допізна читав чи писав за столом у кабінеті.

Рівно о пів на дев'яту батько приносив мамі сніданок у ліжку, дві густо намазані маслом булки, улюблена їжа моєї мами, і велику чашку кави. Поки мама снідала, батько сидів коло неї. Мабуть, це була година, яка повністю їм належала. Інколи я стояла під спальнею і чекала, коли вийде батько. Я чула, як вони розмовляли і сміялись.

Протягом дня мама невтомно трудилася. Вона була неймовірно обдарованою людиною. Дуже цікавилася історією й мала яскраво виражений мистецький інтелект. Не кажучи вже про те, що вона добре малювала, зокрема акварельні портрети. Мама все могла. Вона шила як професійна швачка, чудово вишивала, заново оббивала наші старі крісла, фарбувала садові меблі. Крім цього, мама добре грала на фортепіано. Коли я, маючи вісім років, почала вчитися грі на фортепіано, мама знову захопилася грою, проводячи за фортепіано кілька годин. Найулюбленіші спогади мого дитинства: я лежу в залі, згорнувшись калачиком у великому білому фотелі, й читаю, а мама грає Шопена. Коли батько дома, він стиха відчиняв двері у своєму кабінеті, щоб краще чути.

З весни до пізньої осені більшість часу моєї мами забирав наш великий сад. Для нас мало велике значення, що самі забезпечували себе овочами і фруктами. Батько також часто працював у саду, але для нього це був вид спорту і засіб зняти напруження. Він копав і розпушував землю, возив тачкою. Купа гумусу в кінці саду була його турботою. Для мами, навпаки, робота в саду була суворим обов'язком. Звичайно, вона також мала задоволення, особливо весною, коли самостійно вирощені нею в теплицях рослини або посаджені вздовж довгих грядок квасоля добре розвивалися. Її гордістю були самостійно виведені томати і чудові яскраві цинії. Але потім, улітку, коли великі грядки заростали бур'янами й протягом годин треба було поливати весь сад, ця праця ставала підневільною. На перший погляд, могло здатися, що ми заможні, маємо великий будинок, але це в більшій мірі — гіпотетично.

Звичайно, ми не були бідними, але наші фінансові можливості були дуже обмежені. На почесне грошове утримання, яке батько одержував з Державної канцелярії німецького президента, завжди через одного й того ж непохитного секретаря Мейснера (спочатку за часів Еберта, потім Гінденбурга, а потім і Гітлера), утримувалася не одна наша сім'я, а й велика кількість інших осіб. Крім того, звіди великою мірою бралися також кошти на українські справи. Зі сторони неможливо навіть уявити, як обмежені ми були в грошах. Наше так зване відповідне до звання життя й звичні для нашого дому дуже великі дружні гостини були можливі завдяки праці моєї мами і точному розподілу інших домашніх обов'язків. Наприклад, всі без винятку тканини для гардеробу жінок нашого дому купувалися в кредит, який потім виплачували протягом місяців. Одноразовий великий видаток міг зірвати весь наш бюджет. Резервів просто не було. Під кінець місяця наші фінанси знаходилися на нулі. Коли, незважаючи на всю економію, були необхідні непередбачені видатки, для сім'ї не залишилося нічого іншого, як заставити так зване «велике срібло». Тоді добрий Шемет відносив величезний ящик з великим срібним чайним і кавовим сервізом у ломбард. Мама одержала його у Петербурзі від свого брата 1897 р., коли виходила заміж. Сервіз вивезли разом з моїми братами і сестрами під час втечі з України. Одержані за нього гроші допомагали протягом багатьох місяців переживати фінансові утруднення. Тепер срібло мирно стоїть у ларці у нас у Цюріху. Інколи, згадуючи минуле, я дивлюся на нього як на доброго старого приятеля, який не раз допомагав нам у складних ситуаціях.

**Фрагмент
«Великого
срібла»
родини
Скоропадських.
Сучасне фото**

СЛОВО

**її Світлости Ясновельможної Пані Гетьманової Олександри
Скоропадської з нагоди передачі наслідних прав і
обов'язків Гетьманської Булави Його Світлості
Ясновельможному Панові Гетьманичу
Данилові Скоропадському**

«Всім Гетьманцям та Установам Гетьманського Руху, по цілому світі чужинному, наслідком лихоліття України розсіяним та на Рідних Землях під найтяжчою московсько-більшовицькою неволею перебуваючим, як рівнож всім Прихильникам Гетьманського Руху і всім взагалі Українцям до відома, подаю оцим мою волю:

I. Загальне положення нашої Батьківщини-України в обличчі світових подій та інтереси визвольної боротьби за її національно-державне буття невідкладно наказують, щоб усі справи Гетьманського Руху були зосереджені в мужніх і сильних руках.

II. Керуючись мотивами найвищого добра для України, враховуючи всю многогранність існуючих обставин та

грядучих подій, вважаю, що надійшов час, щоб усі наслідні права бл. п. Гетьмана-Батька формально і цілковито передати синові нашому Данилові.

Тому, виконуючи Волю і Заповіт Покійного, сьогоднішнім днем, 5-го листопада Р. Б. 1948, складаю з себе обов'язки Регента Гетьманського Руху і розв'язую Регентську Раду, а синові нашому, Гетьманичеві Данилові — передаючи Йому Верховну Керму Гетьманським Рухом — заповідаю і наказую:

Непохитно і вірно зберігати та утверджувати найкращі традиції державних чинів, що беруть початок від Княжої Доби нашої історії і тягнуться через цілий період творчого Гетьманства, аж до визвольної боротьби останніх десятиліть.

Не покладаючи рук, стреміти до з'єднання всіх українських творчих сил на найбільше Діло, Діло визволення України та відбудови і утвердження Суверенної Соборної Української Держави.

Бути гідним прикладом відданості і найбільшої жертвенності для тої Справи, йдучи слідами Гетьмана-Батька та всіх чесних українських патріотів-державників.

Шанувати і цінити всіх українських людей, що несуть жертви для досягнення найвищого добра Нації, без чого ніхто, від найбільшого до найменшого з її членів, не зазнає справжнього щастя, тиняючись на чужині, або знемагаючи в неволі загарбників Української Землі.

Бути толерантним до всіх інакомислячих, але чесних українських патріотів, що їх пізнається з одвертої поведінки і мужнього висловлювання своїх поглядів та з відрази до безвідповідального баламучення народніх мас і стремління до групової або класової боротьби: чи то задля задоволення власних амбіцій, чи за чужинецькими ворожими підшептами і підкупам.

Поважати й шанувати обидві Християнські Українські Церкви і всемірно підтримувати їх. Ці бо дві великі Інституції стремлять до збереження і утвердження ідеалів християнських, як непопорушної основи української духовності, що зберігала від віків нашу національну окремішність — першу передумову світлої будуччини нашої Нації.

Гетьманичеві Данилові від нині титулуватись:

Його світлість Ясновельможний Пан Гетьманич, аж до часу, коли Україна стане Вільною і Незалежною Державою та коли можливим буде одверте та свободне волевиявлення цілого Українського Народу, що сам собі визначить форму державного устрою.

III. Передаючи формально й цілковито всі, по бл. пам. Гетьманові Павлові, наслідні права і обов'язки, а тим самим і Верховне Керівництво Гетьманським Рухом, нашому синові Гетьманичеві Данилові, я, наскільки Господь Бог дасть мені сил і, якщо знайде для того потреба, буду допомагати Йому, як мати любому синові, що перейняв Батьківський тягар і вже давно зобов'язався нести його повністю, а лише незалежні від нас обставини наказували дотепер, мірою моїх сил і уміння, Його заступати.

Від усього серця дякую всім Гетьманцям, а зокрема моїм ближчим Співробітникам, що в так тяжкий для нашої Батьківщини час, і гідно і дисципліновано несли часто непосильний тягар національної праці, а також за виявлену любов та пошану для всієї осиротілої Гетьманської Родини.

Зокрема дякую від себе і цілої Родини нашої Заокеанським Гетьманцям за відданість Гетьманській Ідеї і за жертви, що вони їх несли і несуть, допомагаючи своїм братам, під час нашого скитального лихоліття, тим самим зменшуючи міру невідрадностей наших.

Дякую взагалі всім Українським Людям, що завжди прихильно і з належним розумінням ставилися до мене й цілої нашої Родини, улегшуючи нам нести тягар відповідальності, що його Боже Провидіння і Заповіти бл. п. Гетьмана Павла поклали на нас.

IV. Прошу тепер усіх виявити повноту довір'я і любови до Гетьманича Данила і всі зусилля свої скерувати на допомогу Йому в Його складнім і тяжким Ділі.

Хай Господь Бог хоронить Його і всіх Вас на Вашому життєвому шляху, для дальшої Вашої служби на добро і велич нашої Матері-України.

*Олександра Скоропадська
Дня 5-го листопада
Р. Божого 1948-го.*

Олена Отт-Скоропадська Спогади про матір

Моя мама, яка виросла в розкоші і неймовірному багатстві, переносила всі труднощі еміграційного життя без жодного слова скарги. Все те, чому вчила її німкеня-вихователька, вона успішно застосувала у щоденному житті. Без праці моєї мами наша родина не могла б вести таке життя в еміграції, як ми вели, і мій батько не міг би так широко проводити свою політичну діяльність.

Вже під час війни моя мама знайшла для себе нове завдання: вона почала працювати над збиранням генеалогічних матеріалів про нашу родину і працювати над написанням родоводу на рівні серйозної наукової праці.

У жовтні 1944 р. моя мама разом із хворим братом Петром і старшою донькою Марією виїхали з Берліна на південь, бо радянські війська вже підступали до міста. Вони поселилися в Оберсдорфі (Баварія) у помешканні Ольги Мордвинової, яку моя мама знала ще з дитинства. Мама і батько — обоє — дуже тяжко переживали розлуку. Батько лише раз зміг приїхати до Оберсдорфа навідати дружину і дітей. Повернувшись до Берліна, він записав у щоденнику: «Найбільше для нас горе те, що ми роз'єднані, а саме це зараз важко. Я лише тепер переконався, наскільки я кохаю Аліну і як важко без неї жити. Я був надто виконавцем у своєму житті і ніколи не задумувався над нашими відносинами, відносинами моїми з Аліною. Аліна, моя мила дружина, я її кохаю, ніби вічно, ніколи-ніколи ми не розлучалися, а якщо тепер розлучилися, то не на довго, а потім усе налагодиться як раніше. Тепер не так: у мене передчуття і страх, що життя наше не буде таке гладке, як раніше. Це не просто передчуття, що кінець наближається, але якось хочеться більше бути разом, навіщо ця розлука. Мені залишилося жити недовго, адже мені 72 роки і тому увесь час мого перебування в Оберсдорфі в мене було почуття суму. Я все не хотів розлучатися з Аліною ні на хвилину, щоб не втратити ні

хвилини побачення з нею перед довгою розлукою, наповненою всілякими випадковостями...

У суботу 16-го ввечері о 6 год. 35 хв. я виїхав з Оберсдорфа. Ніколи я не забуду мого прощання з милою моєю дружиною. Я стояв біля вікна вагону, вона на платформі, це нагадало мені таке ж прощання в Харбіні під час японської війни, коли я, приїхавши на кілька днів у відпустку із Джотта на побачення з Аліною, був терміново викликаний телеграмою на фронт. Тоді я так само з нею прощався, як в Оберсдорфі. Різниця лише в тому, що тоді ми були молоді і сповнені віри у наше щасливе майбутнє, а тепер я боюся втратити кожну крихітку мого спільного життя з моєю дорогою дружиною. Вона була під час прощання така наповнена ніжністю, вдячною любов'ю до мене... Хай благословить її Бог. Вона дала мені так багато щастя!»

Більше вони не бачилися. Це була остання зустріч моїх батьків.

Моя мама дізналася про смерть батька лише після червня 1945 р. Ходили чутки, що щось сталося. Але точно про все стало відомо лише по приїзді до Оберсдорфа Єлисавети.

Не дивлячись на своє велике горе, моя мама мала мужність перейняти керівництво Гетьманським Рухом згідно зі встановленим батьком порядком. Лише у 1948 р., коли нарешті приїхав Данило, вона змогла передати йому цей тягар.

Мама кілька разів приїздила до нас у Швейцарію, відпочивала і тішилась нашим щастям. На жаль, вона не дожила до народження наших близнят. Мама померла в Оберсдорфі наприкінці грудня 1951 р. від удару. На похорони, окрім численних українців, прийшло також багато німців з Оберсдорфа, які пізнали маму і ці останні роки життя. Пекар, до якого вона постійно ходила купувати хліб, сказав мені: «Ihre Mutter war eine grosse Frau» (Ваша мама була велика жінка). Він був абсолютно правий.

**Гетьманич
Данило
Скоропадський.
1937 р.**

Зі збірки Олени Отт-Скоропадської

Данило¹¹⁰ був свідком революційних подій та встановлення влади більшовиків. Пізніше він згадував: «Через тодішні бурхливі часи зв'язок з Батьком цілої нашої родини перервався на кілька місяців... Про відновлення Гетьманства довідалися ми тільки з преси. Жили ми в постійній небезпеці перед арештуванням нас більшовиками, як закладників. Тільки тому, що в них було тоді безладдя, нічого злого не трапилося. І от у тих складних і небезпечних обставинах нараз (на початку літа 1918 року) з'являється до нас молодий український старшина в українським гетьманським однострою під цивільним плащем і повідомляє, що на нас чекає спеціальний поїзд на Николаєвському дворці, присланий гетьманським Урядом для того, щоб вивезти нас до Києва».

У Києві Данило продовжив навчання в Першій українській гімназії В. Науменка і був свідком батькової праці. Про це він пізніше згадував так: «Я був свідком існування Української Держави 1918 року. Бачив ту нашу Державу визнану чужинцями.

Бачив наше військо, нашу адміністрацію державну і розбудову нашої національної культури на рідній землі. Бачив, як та наша держава завалилася. І завалена була таки українськими руками».

Наставником його був полковник Никифор Блаватний, який виховував хлопчика як гетьманового сина. Данила відвозили до гімназії на автомобілі в супроводі гвардії і охорони, яка віддавала честь Гетьманичу. Клас, де навчався Данило, був поділений на українську та російську групи, що часто влаштовували бійки, до яких залучався і фізично сильний Гетьманич.

Напередодні антигетьманського повстання Павло Скоропадський відправив своїх дітей під охороною до Одеси. Звідти вони переїхали до Ялти, але мусили повернутися до Одеси через наступ більшовиків. З Одеси також довелося виїздити. Почався період еміграції. Спочатку Румунія (Констанца), потім Туреччина (Стамбул), Греція (Салоніки, Афіни, Патрас, Корфу, Галіполі), Італія (Бар, Мілан, Рим). Діти Гетьмана нічого не знали про долю батьків, які

Перша промова Гетьманича Данила в США, Чикаго
За Україну. Подорож вельможного пана Гетьманича Данила Скоропадського за ЗДА й Канади.— Едмонтон, 1938.— С.41

залишилися у Києві. Помолившись мощам св. Миколая Мирликійського у Барі, побувавши в Мілані, нарешті в Римі отримали звістку, що батьки у Німеччині. Родина знову з'єдналася у Швейцарії, в Лозанні.

Тут Данило вступив до французької реальної гімназії, яку закінчив у 1922 р. з відзнакою і премією генерала Дюфура. Потому він перебирається до родини в

Німеччину. Спочатку працював робітником на фабриках Сіменс-Шукерт у Берліні, а згодом вступив до Високої Технічної школи у Шарлоттенбурзі. Він серйозно займався спортом, вдосконалював гру на скрипці і фортепіано, брав уроки вокалу (мав прекрасний баритон). Музика настільки захоплювала його, що певний час юнак навіть думав про кар'єру музиканта. Однак, вибір все ж залишився за технікою: він став

Банкет на честь Гетьманича Данила в Українському Домі в Едмонтоні 18 грудня 1937 р.
За Україну. Подорож вельможного пана Гетьманича Данила Скоропадського за ЗДА й Канади.— Едмонтон, 1938.— С.216

Літаки Союзу Гетьманців-Державників «Україна», «Львів», «Київ» на аеродромі у Філадельфії
За Україну. Подорож вельможного пана Гетьманича Данила Скоропадського за ЗДА й Канади.— Едмонтон, 1938.— С.57

інженером-машинобудівником. Одночасно Данило включається у діяльність українських студентських організацій як член товариства «Основа» і голова товариства «Дніпро». У 1928р. він закінчує студії і до 1932 р. працює інженером в електротехнічних фабриках Сіменс і Гальске (біля Берліна).

У цей час завершилось оформлення гетьманського руху в еміграції, був створений Український союз хліборобів-державників і сформульовані були В'ячеславом Липинським його програмні засади. Гетьманці вбачали в Данилові спадкового главу свого руху, продовжувача батькової справи. Сам Гетьманич згадував: «Коли мені сповнилося двадцять і один рік (1925), до мене звернулися найближчі співробітники батька із запитом: чи можуть вони і всі гетьманці бути певні, що я згоджуся після мого батька перебрати на себе Його права й обов'язки, зв'язані з Гетьманським Рухом? Це питання було для мене незвичайно важливе і я попросив ще один рік часу, щоб обміркувати собі цілу справу і потім дати відповідь. По році я ту відповідь дав. Вона була позитивна. Дав я таку відповідь тому, бо тільки в Гетьманській Ідеї бачив я єдиний і певний шлях для нашого державного відродження».

У 1933 р. Гетьманич Данило залишає професійну працю і присвячує себе виключно

Гетьманському Рухові. 16 травня 1933 р., у день свого 60-ліття, Гетьман Павло Скоропадський оголосив свою волю: «Після мене провід нашого Діла і всі права й обов'язки старшого в нашій Роді переходять на сина мого Данила. Синові моєму Данилові заповідаю непохитно, до кінця життя, стояти на чолі Гетьманського Державного Діла, а всім Гетьманцям — вірно допомагати Йому в цім».

У 1937 р. Гетьманич Данило відвідує організації Союзу Гетьманців-Державників США і Канади. Він складає візити і виголошує промови у Чикаго, Детройті, Філадельфії, Нью-Йорку (США), Торонто, Оттаві, Монреалі, Судбурах, Вінніпезі, Саскатуні, Едмонтоні, Мондері, Дервенті, Калгарі (Канада). Ця подорож

Ми, Українці, ...маємо перебільшене поняття про особисту свободу із слабо розвиненим розумінням своїх обов'язків супроти загалу й Держави. Це одне з наших національних лих. Тому не починаймо сьогодні з демократії! Починаймо з боротьби за головну позицію, яку ще не здобули: за Вільну й Незалежну Українську Державу! Починаймо з обов'язків і дисципліни!

З промови в Едмонтоні 19.XII.1937

справила величезне враження на місцевих українців і залучила в ряди гетьманців багато нових прихильників. Сучасники свідчили: «Високий, стрункий, сильно збудований, знаменитий спортсмен, мужній і ласкавий, енергійний у рухах і мові, спокійний, але рішучий,

Гетьманич Данило та члени СГД в Детройті, 17 квітня 1937 р.

За Україну. Подорож вельможного пана Гетьманича Данила Скоропадського за ЗДА й Канади.— Едмонтон, 1938.—С.92-93

здержливий, поважний, але не зимний, елегантний на зовні і в зносінах з людьми, вільний у поведінці, а при тім повний дійсно гетьманської поваги — Він порвав українців за собою... І молодь і старші пішли за Ним і об'єдналися з Ним».

У липні 1939 р. Гетьман Павло Скоропадський, передбачаючи швидкий початок війни, відправив Данила до Англії, щоб він міг звідти керувати гетьманським рухом поза Європою і підтримувати зв'язки із західними союзниками. Німецька нацистська влада звинуватила Гетьмана у «подвійній грі» і вимагала повернення Данила.

У Лондоні Гетьманич знову працює інженером (технічним директором на

Із-за браку добрих провідників у всіх ділянках національного життя страждає ціле українство. Також — і може головним чином — і в ділянці політичній. Питання вироблення добрих політичних провідників, провідників свідомих своїх завдань і обов'язків, чесних, здисциплінованих і активних, являються, може, найголовнішим завданням, яке стоїть перед цілим українством.

З промови у Чикаго 3.X.1937

фабриці М. Джуса), самостійно забезпечуючи себе, веде активну роботу з пропаганди української справи. Зокрема, бере участь у діяльності Шкотської Ліги Вільної Європи, очолюваної Дж. Стюартом та віце-адміралом Кінгстоном; стає членом Королівського клубу в Лондоні.

Зустріч Гетьманича Данила членами СГД в Детройті, 17 квітня 1937 р.

За Україну. Подорож вельможного пана Гетьманича Данила Скоропадського за ЗДА й Канади. — Едмонтон, 1938. — С.42

По смерті батька, після закінчення війни Гетьманич Данило відвідав Оберсдорф (1948) і перейняв від матері керівництво Гетьманським Рухом. В першу чергу він опікується 30-тис. українців (вояків Галицької армії), що опинилися у Великобританії в таборах. З 1949 р. Гетьманич Данило — почесний голова «Союзу українців у Великій Британії». Одночасно співпрацює з організацією «Антибільшовицького Блоку народів» та допомагає українським студентам.

У 1948 р. Гетьманич Данило відвідав табори українських втікачів у Бельгії та Німеччині. 22 лютого 1948 р. Гетьманич звернувся з листом до гетьманців та українців на чужині: «Заявляю твердо й урочисто, що виконуючи Заповіт Покійного Батька мого — Гетьмана Всієї України Павла — продовжуватиму Гетьманське Діло, започатковане Ним. Так само, як і Він, завжди і по кінець життя мого служитиму найвищим національно-державним прагненням Українського Народу та Його Визвольній Справі. Гідно нести хрест цей, в глибокій вірі, що тільки Гетьманська Ідея, освячена нашою історією і традицією, спроможна дати внутрішню тривалу єдність і силу нашому Народові і вивести Його на твердий і щасливий шлях державного буття. Молю Господа Бога, щоб скріпив мене в

**Банкет на честь
Гетьманича
Данила в
Детройті,
9 жовтня 1937 р.**

За Україну. Подорож
вельможного пана
Гетьманича Данила
Скоропадського за ЗДА
й Канади.— Едмонтон,
1938.—С.71

духових і фізичних силах успішного продовжування й закінчення розпочатого Діла на добро і велич України... Молю Господа Бога, щоб дав всім українцям внутрішню віру, єдність і силу, щоб освятив боротьбу Українського Народу за Його законні права і дав Йому остаточну перемогу!».

Було б наївно думати, що без внутрішньої консолідації Український Нарід зможе охоронити себе під час грядучих подій від того, щоб не стати об'єктом визиску чужоземних сил, які будуть використовувати українську незорганізованість і безсильність виключно для своїх цілей. Тільки силою можна здобути собі право! Ця істина для культурних і політично вироблених народів ясна. Однак для численних українців ще ні...

Для нашого внутрішнього об'єднання мусимо зробити перший крок: позбавитися нетерпимості, що не дозволяє українцям, які стоять у різних політичних таборах, знаходити шлях один до другого... Тому не біймося простягати руки до всіх чесних українців, що стоять ще сьогодні в інших політичних таборах, бо тільки в процесі спільної практичної роботи зникне назавжди те, що нас роз'єднує.

ОБІТНИЦЯ Гетьманича Данила

«Заявляю твердо й урочисто, що, виконуючи Заповіт Покійного Батька Мого — Гетьмана Всієї України Павла — продовжуватиму Гетьманське Діло, започатковане Ним.

Так само, як і Він, завжди і по кінець життя мого служитиму найвищим національно-державним прагненням Українського Народу та Його визвольній справі.

Гідно нести хрест цей в глибокій вірі, що тільки Гетьманська Ідея, освячена нашою історією, спроможна дати внутрішню тривалу єдність і силу нашому Народові і вивести Його на твердий і щасливий шлях державного буття.

Молю Господа Бога, щоб скріпив мене в духових і фізичних силах для успішного продовжування й закінчення розпочатого Діла на добро й велич України.

Молю Господа Бога, щоб дав усім Українцям внутрішню віру, єдність і силу, щоб освятив боротьбу Українського Народу за Його законні права і дав Йому остаточну перемогу».

Данило Скоропадський
5 листопада 1948 р.

Будинок в Лондоні, де жив Данило Скоропадський
Кадр з кінохроніки СГД у Великій Британії

Особистий секретар Гетьманича сотник А. Гончаренко згадував, що Данило багато працював, спав усього 4-5 годин на добу і усі витрати щодо організації Гетьманського Руху покривав із власних заробітків. Гетьманич «переживав боляче усі непорозуміння» в середовищі організацій гетьманців, вважаючи найважливішою справою консолідацію всіх українських політичних сил в еміграції. В цьому сенсі він вів переговори з керівником ОУН Степаном Бандерою.

Гетьманич Данило раптово помер за нез'ясованих до кінця обставин 23 лютого 1957 р. у Лондоні. Є версія, що його було отруєно агентами КДБ. 22 лютого відразу після вечері Данилові стало погано, прямо за столом запаморочилось у голові, а через півгодини Данило знепритомнів. О сьомій годині ранку він помер у лікарні. Версія про отруєння вперше прозвучала в одному з

Україна — це не легка справа. Здобути Українську Державу, то ще не значить її збудувати. Нам не лиш націоналізм потрібний, але перш за все конструктивне державництво, щоб не загубити того, що націоналізм здобуде. Тільки тоді, коли в нас ті дві здорові течії — Націоналізм і Державництво — дисципліновано поведуть працю під одною кермою, тільки тоді можна буде більш надійно дивитися на наше завтра.

З промови у Монреалі 1.XII.1937

німецьких часописів, коли виявилася справжня причина смерті Степана Бандери. Тут було сказано, що за Гетьманичем довгий час спостерігав агент КДБ «Сергій», який і організував його отруєння.

Поховання Данила Скоропадського у Лондоні на цвинтарі Hampstead
Кадр з кінохроніки СГД у Великій Британії

**Графиня Марія
де Монтрезор
зі
Скоропадських.
1944 р.**

Марія продовжила студіювати медицину в університеті в Лозанні. У 1926 р. вона склала іспити на звання доктора. Незабаром стала до праці спочатку в берлінському шпиталі «Charite», а потім в ортопедичному інституті як асистентка професора Вірхова. 9 серпня 1927 р. Марія стала дружиною графа Адама Монтрезора — активного діяча Гетьманського Руху. Вони поселилися у Варшаві і стали активними членами української громади. Марія змушена була багато працювати (крім лікарської практики, вона давала приватні уроки з англійської та французької мов). Під час війни Адам Монтрезор випадково потрапив на територію, контрольовану радянськими військами, і відтоді про нього нічого

невідомо. Марія залишилася у Варшаві, де ризикуючи власним життям, тримала зв'язок із підпіллям. У липні 1944 р. вона виїхала до Німеччини, кілька місяців жила у Ваннзее з батьками, а у жовтні 1944 р. з матір'ю та хворим братом Петром виїхала до Оберсдорфу. Відтоді вона мешкала з матір'ю, а після її смерті доглядала за братом. У 1956 р. Петро помер, і Марія поїхала до Лондона, плануючи оселитися в Англії, де жив брат Данило. Після раптової смерті Данила, 23 лютого 1957р., Марія, як старша в роді, офіційно перейняла на себе функції керівника Гетьманського Руху, однак не змогла активно працювати. Стан її здоров'я постійно погіршувався. 12 лютого 1959р. вона померла уві сні, як і хотіла.

ЗВЕРНЕННЯ

її світлості Гетьманівни Марії

до всіх у розсіянні суших Українців-Державників нашої
дорогої Батьківщини, Гетьманців, Прихильників Гетьманської
Ідеї та Краєвих Централь Гетьманського Руху

1. Всевишній — Року Божого 1957, дня 23 лютого — покликав до Себе нашого любого Брата Гетьманича Данила й одночасно Своєю волею поклав на мої слабі рамена тяжкий Обов'язок перед Історією Українського Народу.

Обов'язок цей впливає з покладеного Божим Провидінням та Історією на Гетьманський Рід Скоропадських призначення втілювати й персоніфікувати Маєстат Української Землі й тисячолітню Ідею тяглості Української Державности, утверджувати глибоконаціональні традиції Державних Чинів, що беруть початок ще від Княжої Доби нашої історії, та символізувати безпервну тривалість Української Нації.

Цей обов'язок впливає також з вікопомного історичного Чину Батька мого, Гетьмана Павла. Його ж Актів про діичність Гетьманської Влади та порядок Правопереємства в нашому Роді на принципі Старшинства, на підставі яких Я, як найстарша в Роді Скоропадських, перебрала дня 24-го лютого, Року Божого 1957, усі наслідні права і обов'язки, що з Історії і цих Актів випливають, а тим самим і Верховне Керівництво Гетьманським Рухом.

2. Свідома історичної відповідальности і труднощів, що мене на шляху здійснення Заповітів Антецесорів наших чекають, —

Я звертаюсь з благанням до Всевишнього, щоб скріпив мене в духовних і фізичних силах, аби разом з усіма Українцями-Державниками змогла гідно служити національно-державним прагненням Народу Українського, в цілях утвердження, в Його етнографічних кордонах, Суверенної Соборної Держави Української.

Прохаю молитов св. Церков Українських, аби Українські Державники знайшли в традиційній Ідеї Гетьманській глибоке джерело сили, лицарського чину і всенаціональної єдності для виборення Народові нашому Свободи й Його законних прав.

Організованих Гетьманців кличу не зражуватись сьгоднішніми звуженими династичними можливостями, бо Бог милостивий і все в Його силі, та кріпити лави дисциплінованих загонів світового Гетьманського Руху, виявляти максимум карности, непохитности, вірности й відданости Дідичній Гетьманській Ідеї, що живе і прагнутиме жити, поки в Землі Українській не висохнуть джерела соків, якими ця Ідея живиться і зростала, мечем лицарським Прадідів і Батьків наших охоронювалась, чистою, святою козацькою кров'ю зрошувалась і життєдайним, нерукотворним хрестом освячувалась.

3. Ідучи слідами незабутніх Батьків і нашого любого Брата Гетьманича Данила, зі свого боку врочисто й твердо заявляю, що, не покладаючи рук, прагнутиму до об'єднання всіх творчих національно-державницьких українських сил суспільно-політичного і громадського секторів національного життя в одному Всеукраїнському Національно-Визвольному Центрі, розбудованому на основі і в цілях організації найефективнішої допомоги Священній Справі визволення Українського Народу з совєтської неволі, в якій Справі сподіваюсь знайти відгук так середовищ і об'єднань наших, як і окремих патріотів, та всебічну підтримку й участь з їх боку у спільному Ділі Визволення України.

Прошу всіх, кому відати належить-

ся, виявити розуміння і повноту дові-
р'я до щирих зусиль Гетьманського Руху
в напрямі об'єднання усіх творчих сил
українського суспільства поза межами
Батьківщини.

4. Девізом у повсякчасній діяльності
моїй, як Верховної Керманички Геть-
манським Рухом, ставлю проголошені
засади сл. п. Батьком моїм: «Непохит-
но вірити і непохитно працювати для
цілковитого визволення Народу Украї-
нського з чужинецького ярма», та лю-
бим Братом моїм: «В боротьбі за здо-

буття волі і незалежності Україні нія-
кого відпочинку в мене самого і моїх
співробітників бути не може, бо час не
жде».

Нехай же Господь Бог буде милости-
вий до Роду нашого, зокрема до мене, і
допоможе мені сповнити так тяжкі Обо-
в'язки перед Історією Українського На-
роду на славу Божу й на добро і велич
нашої Матері-України.

*Марія Скоропадська-Монтрезор
Дня 29 квітня, Року Божого 1957
На чужині.*

У 60-річчі відновлення Гетьманату. — Торонто,
1978. — С. 93-95

Погруддя
Марії
Скоропадської
роботи
Єлисавети.
1926 р.

**Єлисавета
Скоропадська.
1939 р.**

В еміграції Єлисавета успішно продовжила свої мистецькі студії. Вона вчилася у знаних майстрів у Берліні, Флоренції, відвідувала заняття в Берлінській Академії мистецтв. Згодом стала добрим портретистом і почала одержувати замовлення на виконання портретів з Німеччини і навіть Голландії.

Єлисавета безмежно любила батька і брала найактивнішу участь у його заходах та Гетьманському Русі, вела батькову приватну кореспонденцію. Коли в Україні почався сумнозвісний голодомор 1933 р., вона разом з матір'ю створила допомоговий комітет, щоб організувати відправлення на батьківщину продуктів. Тяжко переживаючи лихо свого народу, як згадує Олена Отт-Скоропадська, Єлисавета захворіла, однак продовжувала працю в комітеті, пропагуючи його діяльність у Німеччині та Голландії.

З початком другої світової війни і появою

у Німеччині полонених українців (це була вивезена для використання в якості робітників молодь), Єлисавета разом із батьком постійно намагалися полегшити їх життя. Щонеділі вона розвозила ліки, їжу, одяг у табори, де перебували дівчата-українки; розмовляла та втішала їх. Ці дівчата (частина яких не повернулася в радянську Україну) довго потім листувалися з Гетьманівною.

У листопаді 1944 р., коли Олександра Петрівна з дітьми виїхала до Оберсдорфу, Єлисавета залишилася у Берліні з батьком. З ним вона була до останньої хвилини. 17 квітня 1944 р., коли під час бомбардування Платтлінга (біля Мюнхена) Павло Скоропадський був смертельно поранений, Єлисавета теж дістала тяжку травму голови. Однак попри все, вона доклала максимум зусиль, щоб доглянути батька. 26 квітня гетьман помер, і Єлисаветі одній довелося

організовувати його похорон під канонаду американського обстрілу. У надзвичайно тяжкому моральному і фізичному стані, дісталася вона до Оберсдорфа, сповістивши рідним страшну новину.

У 1949 р. Єлисавета вийшла заміж за Василя Кужіма — гетьманця, професійного юриста, що за часів Гетьманату був українським консулом на Кавказі. Цей шлюб, що тривав дев'ять років, був навдовищу щасливий. Подружжя мало економічні труднощі, тож задля заробітку Кужім інтенсивно займався бджільництвом. Однак влітку 1958 р. він помер (від раку печінки) на руках дружини.

А в 1959 р. померла старша сестра Марія. Єлисавета очолила Гетьманський Рух і, незважаючи на погане здоров'я, напружено працювала. Як свідчить її молодша сестра Олена Отт-Скоропадська, Єлисавета «непохитно вірила у краще майбутнє України».

Єлисавета Кужім-Скоропадська померла в лютому 1976 р. в Оберсдорфі.

О. Мордвинова. Портрет Єлисавети Скоропадської.
Олія, холст. Поч. 1920-х рр.

Звернення Її Світлості Гетьманівни Єлисавети до гетьманців організованих і неорганізованих та всіх приятелів Гетьманського Руху

Сталася сумна подія! Дванадцятого лютого 1959 року несподівано для всіх нас упокоїлася в Бозі старша Сестра моя Марія, яка після смерті бл. п. Брата мого Данила очолювала Гетьманський Рух.

Вважаю, що продовжувати Діло бл. п. Батька нашого, Гетьмана Павла, є обов'язком членів нашої Родини. Ці обов'язки лягають тепер на мої плечі, й я перебираю їх.

З молодих років я стояла коло свого Батька, виконуючи те, що Він мені доручав.

Може краще, ніж хто інший, я знаю, який Він був щирий Український Патріот. Любов його до Свого Народу й Віра в можливість здійснення наших мрій спонукала Його до праці.

Він вірив, що гетьманський Рух потрібний для нашої Батьківщини — України. І я в те вірю й кличу всіх наших Гетьманців патріотів ще міцніше об'єднатися, а тих. Що з деяких обставин тимчасово відійшли від активної праці, знову до неї повернутись.

Можливості діяти так, як мені хотілося б, принаймні в теперішній мент, є обмежені головним чином через стан мого здоров'я. Одначе маю надію, що незабаром стане краще.

Молю Господа Бога дати мені нових сил, щоб обов'язки мої гідно виконувати.

Непохитна Віра в нашу Велику Ідею й Любов до батьківщини допоможуть всім нам іти тим шляхом, що на нього вказував і ним ішов наш Батько.

Поможи нам Боже!

Єлисавета Кужім-Скоропадська
Оберсдорф, березень 1959 р.

Гетьманівна Олена (Отт-Скоропадська) **Автобіографічні нотатки**

Я народилася 5 липня 1919 р. у *Friedenau* в Берліні. Після ліквідації Гетьманату мій батько опинився в Берліні наприкінці грудня 1918 р., а мама приїхала туди 7 січня 1919 р. Вона залишалася з батьком увесь час, в тому числі в останні дні Гетьманату, приховавши, що носить під серцем дитину, щоб не турбувати його. Батько дізнався про це лише у Берліні. 1 травня 1919р., після майже семи місяців повної невідомості, батьки нарешті дізналися, що їх діти дісталися Риму. Але треба було чекати на мою появу. Через 10 днів після мого народження батьки вирушили до Швейцарії, везучи мене у кошику для білизни. Діти були дуже здивовані появою у них ще однієї сестрички, адже наймолодшому на той час Данилові було вже 15 років.

У 1921 р. наша родина переїхала до Берліна і оселилася у власному будинку у Ваннзее, де ми мешкали майже 25 років. Мене виховували не так, як моїх старших сестер і братів: я ходила до німецької школи у Ваннзее, а потім до реальної гімназії в Потсдамі. Тут 1937 р. я одержала атестат зрілості.

Фінансове становище нашої родини дуже часто було катастрофічним, тому я не хотіла вчитися далі, а вирішила якомога швидше стати незалежною від батьківської опіки. Я спеціально студіювала на курсах французьку мову, яку найгірше знала, а також відвідувала школу секретарок. Нарешті, на початку березня 1938 р., я почала працювати, ставши на власні ноги і вже не потребуючи допомоги батьків. У 1943 р. я залишила батьківський дім у Ваннзее і переїхала на окреме помешкання у Берлін. Моя перша посада була у туристичному бюро. Пізніше я працювала головним секретарем у науковому інституті, який належав до *Maks Plank Gesellschaft*.

Мої стосунки з батьками були дуже добрі, однак я завжди жила як самостійна і вільна особа, мала своє окреме товариство, головним чином серед німців. 31 серпня я одружилася з Гердом Гіндером, з яким приятелювала з дитинства. Герд належав до швейцарської родини, яка вже три покоління жила поза Швейцарією. Він мав подвійне (швейцарське і німецьке) підданство. Наше весілля стало останнім

святом, що його відбула наша родина у повному складі (крім Данила) у Ваннзее. Було багато гостей — українці, німці, швейцарці, росіяни.

Я була разом з Гердом лише 5 днів — він мусив повернутися на фронт. Незабаром він тяжко захворів на серце, і я бачила його лише у шпиталі. Ніхто не підозрював, що його хвороба є такою небезпечною — навпаки, всі раділи, що він повернувся з фронту.

Я, як і раніше, мешкала в Берліні і працювала в тому ж інституті. В листопаді 1943 р. його майже зовсім розбомбили, але праця продовжувалася у підвалах. Вдень бомбардували американці, вночі — англійці. На вихідні я їздила до Ваннзее — там було все ж менш небезпечно, ніж у центрі Берліна.

На початку лютого 1945 р. ми всі покинули Ваннзее і виїхали на південь до Ваймару, де батько, сестра Єлисавета, няня і кілька українців мешкали у маленькому селі. Взагалі, у Ваймар з'їхалося багато українців. Я залишалася з батьком всього кілька днів, а потім поїхала далі до Вюрцбургу, де була філія мого Інституту. Тут у *Bad Mergentheim*'і під Вюрцбургом у шпиталі лежав мій чоловік. 20 березня 1945 р. у Вюрцбурзі я пережила жахливе авіабомбардування, яке зруйнувало ціле місто і в результаті якого загинуло близько 20 000 чоловік. І хоч перестала функціонувати залізниця, я все ж змогла дістатися до *Mergentheim*'а, щоб бути біля свого чоловіка. З заходу швидко просувалися американці, а зі сходу наближалися советські війська. Я дуже турбувалася за батька, однак була все ж переконана, що вони вчасно виїхали і всі разом у Оберсдорфі. Вночі 10 квітня Герд помер на моїх руках, а вранці американські війська увійшли до *Mergentheim*'а. Того ж дня я почала працювати на кухні у шпиталі, щоб мати їжу і дах над головою. Потяги не ходили. Пошта не працювала. Від моїх рідних я не отримувала жодної інформації. Лише у серпні я отримала вістку про смерть батька і няні. Як тільки випала перша можливість, я перебралася до Оберсдорфу за допомогою одного українця, який навмисне приїхав за мною. Просуватися тоді можна було лише у товарних вагонах. Ночували ми на станціях, як всі — на підлозі, або у школах.

Я майже не впізнала мою бідолашну маму — так вона змінилася після того, як дізналася про смерть батька. А тут ще звістка, що мій Герд також помер.

Олена
Скорпадська,
1939 р.

Згодом у мене самої життя пішло далі, я вирішила їхати до Швейцарії. Але задля цього мені потрібно було відновити свій швейцарський паспорт, який пропав під час бомбардування Вюрцбурга. Тому лише в лютому 1946 р. я змогла виїхати до Швейцарії, де жили батьки мого покійного чоловіка. Я відразу почала працювати спочатку у *Kreuzlingen* біля німецького кордону, де мешкали Гіндери, а потім переїхала до Цюриха, де працювала на хімічній фабриці.

У січні 1948 р. я познайомилася з моїм дорогим чоловіком Людвігом Отт, а в березні ми вже одружилися. Перед цим ми зустрілися з моєю мамою на кордоні у *Kreuzlingen*, бо вона не могла в'їхати до Швейцарії. Коли ми сказали їй, що обое дуже щасливі, вона нам відповіла: «Подивимось через два роки». Вона знала свою молодшу доньку досить добре, але тут вона помилилась. Ми одружені вже 50 років і все ще щасливі разом. Ми маємо двох доньок-близнят Олександру та Ірену. Обидві вони одружені з швейцарцями. Олександра вже має двох дітей: доньку Ванесу 13-ти років і сина Дмитра 9-ти років.

Мій чоловік на пенсії — він був директором найбільшого швейцарського

Олена Отт-Скоропаська та Людвіг Отт під час поминальної церемонії на могилі Івана Михайловича Скоропадського в Тростянці, 1993 р.

часопису. Ми маємо власний будиночок в Цюриху (Кюснахт), обидва покищо здорові і любимо подорожувати. В листопаді 1991 р. ми з чоловіком вперше відвідали Україну і з цим почалося наше нове «молоде» життя з численними турботами, але разом з тим — з радістю і надією. Мій чоловік уболіває за Україну разом зі мною — і це є велике для мене щастя. До сьогодні ми були вже сім разів в Україні і сподіваємося, що не востаннє. Сподіваємося шоразу бачити все більше покращення життя в Україні.

Мій батько до кінця свого життя вірив в Україну і працював для неї, і я глибоко вірю, що Україна вийде на добрий шлях і займатиме гідне місце серед народів Європи.

Олена Отт-Скоропадська

ПРИМІТКИ

- ¹ Нарис складено В. І. Ульяновським на підставі праць: Лазаревский А. Семья Скоропадских (1674-1758 р.)//Исторический вестник. 1880. №8. С.710-726; Храевич К. Скоропадские//Русский биографический словарь.Т.: Сабанеев—Смыслов. СПб., 1904.С.610-614; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.IV: П-С. К.,1914.С.661-677, поправки до цієї праці І. П. Рубця в листі до В. Л. Модзалевського від липня 1918 р. (ЦНБ. ІР. Ф. III, спр. 34199); Замітки з історії роду — П. І. Скоропадського (ЦДІА України. Ф. 1219, оп. I, спр. 407, 16 арк.). Коструба Т. Гетьман Іван Скоропадський (1709-1722). Львів,1932; Прицак О. Рід Скоропадських (історично-генеалогічна студія) // За велич нації. Львів,1938; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк, 1960.С.326-329; Спомини Павла Скоропадського та Олени Отт-Скоропадської, надані Оленою Павлівною.
- ² Тут і далі римськими цифрами позначаються родові коліна по чоловічій лінії, арабськими — порядковий номер, арабська цифра вквадратних дужках означає відповідно порядковий номер батька чи сина у загальному родослові.
- ³ Про гетьмана Івана Скоропадського див.: Андрусак М. Іван Мазепа та Іван Скоропадський // Літопис Червоної Калини. 1933. Ч. I. С.17-20; Дорошенко Д. Нарис історії України. Варшава, 1933.Т.2.С.167-185 (К.,1991, 1992); Заїкин В. Гетьманова Настя Скоропадська // Нова Зоря, 1929, №95; Коструба Т. Гетьман Іван Скоропадський (1709-1722).Львів, 1932; Гуржій О. Іван Скоропадський // Володарі гетьманської булави.К.,1994.С.403-416.
- ⁴ ЦНБ.ІР.Ф.VIII, спр. 535, арк. 357-360, 1779 р.
- ⁵ Ефименко П. Один из протестовавших // Киевская старина. 1882. Кн.3. С.606-607.
- ⁶ ЦДІА України.Ф.1219, оп. 2, спр. 1006, арк. 4,6,8 зв.)
- ⁷ 23 жовтня 1879 р.; диплом: ЦДІА України. Ф.1219, оп.1, спр.1009.
- ⁸ ЦДІА України.Ф.1219, оп. 2, спр. 1006, арк. 4, 9 зв.
- ⁹ ЦДІА України.Ф. 1219, оп. 2, спр. 1010, арк. 1-6 зв.
- ¹⁰ там само, спр. 1014, арк. 1-2.
- ¹¹ там само, спр.256, арк.47-48.
- ¹² там само, оп. 2, спр. 1636, арк. 85; 1893, 6 грудня.
- ¹³ ЦДІА України.Ф. 1219, оп. 2, спр. 1017.
- ¹⁴ там само, оп. 2, спр. 1018.
- ¹⁵ там само, спр. 1010.
- ¹⁶ там само, спр. 1021.
- ¹⁷ Олександра Миклашевська вийшла заміж за кузена генерала Олексія Васильовича Олсуф'єва, була статс-дамою імператриці, після революції емігрувала і померла 1929 р. у Сан-Ремо. З її сином разом навчався і мав одне помешкання у Петербурзі Павло Скоропадський.
- ¹⁸ Про Єлисавету Скоропадську-Милорадович див.: К[ониський О.]. Єлисавета Іванівна Милорадовичка // Зоря (Львів). 1894. Річ. XV. №4, 1(13) лютого. С.70; Хропаль. Похорон Єлисавети Іванівни Милорадович // Правда (Львів). 1890, квітень. С.57-58; Д[орошен]ко Д. Єлисавета Іванівна з Скоропадських Милорадович //Хліборобська Україна. (Відень). 1925. Кн.V. С.284-288.
- ¹⁹ ЦДІА України. Ф. 1219, оп. 2, спр. 1040-1043, 1045-1061, оп. I, спр. 45.
- ²⁰ 1909 р., там само, оп. 2, спр. 1044
- ²¹ ЦДІА України. Ф. 1219, оп. 2, спр. 1636, арк. 34-34 зв.
- ²² там само, спр. 1053, арк. 1.
- ²³ там само, спр. 1636, арк. 41 зв.
- ²⁴ там само, арк. 40-40 зв.
- ²⁵ там само, спр. 1636, арк. 43-44 зв.
- ²⁶ там само, арк. 45-45 зв.
- ²⁷ там само, арк. 46-48 зв.
- ²⁸ там само, арк. 50 зв.-51
- ²⁹ там само, арк. 53 зв.
- ³⁰ там само, арк. 55-56 зв.
- ³¹ там само, арк. 71-73 зв.
- ³² там само, спр. 1636, арк. 86-87.
- ³³ Сборник биографий кавалергардов. Ч.2, СПб., 1906. / Ред. С. Панчулидзева.
- ³⁴ ЦДІА України. Ф. 1219, оп. 2, спр. 1636, арк. 116.
- ³⁵ там само, арк. 120-120 зв.
- ³⁶ там само, оп. I, спр. 235, арк. 5 зв.-6.
- ³⁷ там само, оп. 2, спр. 1636, арк. 139-139 зв.
- ³⁸ там само, спр. 1118-1119.
- ³⁹ там само, спр. 1166, арк. 16.
- ⁴⁰ там само, спр. 1128.
- ⁴¹ там само, спр. 1058, арк. 1-2.
- ⁴² там само, оп. I, спр. 525, арк. 5.
- ⁴³ там само, оп. 2, спр. 1062, спр. 1069, арк 1-2.
- ⁴⁴ там само, спр. 1066, арк. 1.
- ⁴⁵ там само, спр. 491, арк. 121.
- ⁴⁶ там само, оп. 2, спр. 1067, арк. 1-2.
- ⁴⁷ там само, спр. 1264, арк. 1.
- ⁴⁸ там само, спр. 1275, арк. 2.
- ⁴⁹ Див.: Сборник биографий кавалергардов.С.201-202.
- ⁵⁰ Пасько І. Невідомий Скоропадський

- (Лист П. П. Скоропадського до П. П. Дурново) // Останній гетьман. К., 1993. С. 253.
- ⁵¹ ЦДІА України. Ф. 1219, оп. 2, спр. 163в, арк. 31 зв., 33.
- ⁵² там само, арк. 60, 93 зв.
- ⁵³ там само, оп. 1, спр. 525.
- ⁵⁴ там само, спр. 1070, арк. 1.
- ⁵⁵ там само, оп. 1, спр. 525, арк. 156.
- ⁵⁶ там само, арк. 209, 210.
- ⁵⁷ ЦДІА України. Ф. 856, оп. 2, спр. 17, арк. 36 зв.
- ⁵⁸ Г. Игренов. Екатеринославские воспоминания // Революция на Украине по мемуарам белых. Москва—Ленинград, 1930. С. 186.
- ⁵⁹ Горелов В. Військова діяльність П. П. Скоропадського // Останній гетьман. К., 1993. С. 46-47.
- ⁶⁰ Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. К., 1992. С. 49.
- ⁶¹ Цит. за: Нагаєвський І. Історія Української Держави. К., 1993. С. 107.
- ⁶² Там само. С. 116.
- ⁶³ Вісті Всеукраїнського з'їзду демократів-хліборобів. К., 1918. С. 1.
- ⁶⁴ Нагаєвський І. Там само. С. 123.
- ⁶⁵ Вістник політики, літератури і життя. Відень, 1918, № 33. С. 338
- ⁶⁶ Лебідь-Юрчик Х. Бюджетове право. Львів, 1927. С. 134.
- ⁶⁷ Нагаєвський І. Там само. С. 138.
- ⁶⁸ Там само. С. 143.
- ⁶⁹ Там само. С. 153.
- ⁷⁰ Там само. С. 154.
- ⁷¹ Там само. С. 133.
- ⁷² Троцкий Л. Как вооружалась революция. Москва, 1923. Т. 1. С. 193.
- ⁷³ Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923. Ужгород, 1930. Т. 2. С. 365.
- ⁷⁴ Там само. С. 372
- ⁷⁵ Н. М. Могилянський. Трагедия Украины. (Из пережитого в Киеве в 1918 г.) // Революция на Украине по мемуарам белых. Москва—Ленинград, 1930. С. 129.
- ⁷⁶ Нагаєвський І. Там само. С. 149
- ⁷⁷ Там само. С. 148—149.
- ⁷⁸ Н. М. Могилянський. Там само. С. 131.
- ⁷⁹ Там само. С. 135.
- ⁸⁰ Н. М. Могилянський. Там само. С. 135.
- ⁸¹ Скоропадський П. П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918 р. Київ—Філадельфія, 1995. С. 47-53.
- ⁸² Сергеев А. Россия и Украина. Из дневников Н. М. Могилянского и писем к нему П. П. Скоропадского 1919-1926 // Минувшее. № 14. М.—Спб., 1993. С. 258.
- ⁸³ Скоропадський П. Спогади. С. 307.
- ⁸⁴ Сергеев А. Цит. Праця. С. 259.
- ⁸⁵ Скоропадський П. Спогади. С. 50.
- ⁸⁶ Сергеев А. Цит. Праця. С. 259.
- ⁸⁷ Сергеев А. Цит. праця. С. 259.
- ⁸⁸ Сергеев А. Цит. праця. С. 259.
- ⁸⁹ Шемет С. До історії української хліборобсько-демократичної партії «Хліборобська Україна». Кн. 1, 1920. С. 78.
- ⁹⁰ Левицький В. Українська державна путь. Львів, 1933, С. 95-96.
- ⁹¹ Липинський В. Вступне слово // Збірник Хліборобської України. Т. 1. Прага, 1931. С. 5.
- ⁹² НАС. М630. С. 167 fa 1663 file 17.
- ⁹³ НАС, М630. С. 167, fa 1663, file 50.
- ⁹⁴ Там само, лист від 18 листопада 1920 р.
- ⁹⁵ Див. Хліборобська Україна. Кн. II, зб. II, III, IV. Відень, 1920-1921. С. 184-185.
- ⁹⁶ НАС, М630. С. 167, fa 1663, file 17.
- ⁹⁷ Шевченко І. Д. Біля витоків. Становлення української дипломатії доби УНР // Політика і час. № 9. 1995. С. 81. Див Трошинський, В. П. Міжвоєнна українська еміграція. С. 26.
- ⁹⁸ Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873-1945). К., 1993. С. 242-245.
- ⁹⁹ Сергеев А. Цит. праця. С. 265-267.
- ¹⁰⁰ Левицький В. Українська державна путь. С. 151.
- ¹⁰¹ Див. Проданюк Ф. До питання про внутрішню політику держави П. Скоропадського // Останній гетьман. С. 57.
- ¹⁰² Липинський В. Комунікат // Збірник Хліборобської України. Т. 1. С. 17.
- ¹⁰³ Хліборобська Україна. Зб. III. Вип. VII. Відень, 1925. С. 391.
- ¹⁰⁴ Витяг із споминів, опублікованих у зб. Останній гетьман. К., 1993. С. 155-166.
- ¹⁰⁵ Хліборобська Україна. Відень, 1920. Зб. I. С. 115.
- ¹⁰⁶ Хліборобська Україна. Відень, 1920—1921 рр., кн. II).
- ¹⁰⁷ С. Наріжний. Українська еміграція. Прага, 1942. С. 210.
- ¹⁰⁸ За велич нації. Львів, 1938. С. 92—95.
- ¹⁰⁹ Уривок зі споминів із часів війни. // Останній гетьман. К., 1993. С. 272-285.
- ¹¹⁰ Коротка біографія Данила Скоропадського зреферована В. Ульяновським за виданнями: Гец М. Життєвий шлях гетьманича Данила Скоропадського // Ідеї і люди визвольних змагань 1917-1923. Нью-Йорк, 1968. С. 281-288; Гончаренко А. Гетьманич Данило, якого я знав / Там само. С. 289-293; Босий В. Молоді літа в.п. гетьманича // За Україну. Подорож вельможного пана Гетьманича Данила

ДОДАТОК
ГРОШОВІ ЗНАКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 РОКУ

Фотоальбом

СКОРОПАДСЬКІ ІСТОРІЯ ТА ТРАДИЦІЇ ГЕТЬМАНСЬКОГО РОДУ

Видання здійснене під егідою Олени Павлівни Отт-Скоропадської

Упорядники:

Василь Ульяновський (передмова, розділи 1, 3, ілюстрування)
Олександр Лупанов (розділ 2, ілюстрування).

За участю:

Георгія Папакіна (ілюстрування)
Ніни Слончак та Ніни Топішко (добірка фотодокументів ЦДАКФД України)
Галини Сварник (добірка фотодокументів ЦДІА України у Львові)

Загальна редакція:

Олександр Лупанов

Комп'ютерний набір:

Людмила Кияшко

Редакція тексту:

Юлія Седик

Фоторепродукування:

Дмитро Клочко

Àèääâí è÷èé öái òď Òì Â **Софія**

Çà ƒ ô î ð ì à ò ð ò ù î ä î ï ð è á á í í ÿ ô î ò ì à è ü á ì ó ç á ð ò à ò è ñ ÿ ä î Ä è á á í è ò ò à à .
Căe.: +380 (44) 212 28 77

ISBN

Ĭ ȡȡ ōī āēāī ī āī āōōō Ő Ő Ő Ă «Ŋī ō ȳ Ă», Èēē, āōē. Ĭ āŋāōāōī ōī ā, 12 Ă
Ĭ āāōōē āāī ī Ő Ă «Çāāōōā», Èēē,

